

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LXVI. ÉVFOLYAM • 2025 • 1. SZÁM

TARTALOM

TANULMÁNY

BUZINKAY PÉTER – VADÁSZ VANDA

Az állami vagyonvédelem új módja: a közgyűjteményi veszteségek feltárása és az eltűnt, ellopott kulturális javak visszaszerzése 3

KOLTAY ANDRÁS

Sólyom László szólásszabadsága 25

LŐRINCZ VIKTOR OLIVÉR – PÉLI GÁBOR – PÓLOS LÁSZLÓ

A fogalmi elmosódottság modellezése a jogban, kognitív valószínűségi megközelítés 49

ORBÁN ENDRE

Az „új jogrendtől” az „alkotmányos alapchartáig”. Az Európai Uniót értelmező alkotmányjogi paradigma felemelkedése és narratívái 75

TAKÁCS IZOLDA

A jus cogens demarkációs kritériumrendszere – Megjegyzések az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságának jus cogensről szóló következtetésestervezetéhez 99

RECENZÍÓ

KOI GYULA

P. Vásárhelyi Judit – Perger Péter (szerk.): Régi magyarországi nyomtatványok. Ötödik kötet 1671–1685 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2023) 127

KÖNCZÖL MIKLÓS

Schweitzer Gábor – Sente Zoltán (szerk.): „A történeti alkotmány (...) jogtörténetbe váltott át.” Jogtudósok kiadatlan munkái Magyarország történeti alkotmányáról és alkotmánytörténetéről (Budapest: Akadémiai Kiadó 2024) 138

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Csák Csilla, Erdő Péter, Fábíán Adrián, Földi András, Görög Márta,
Hamza Gábor, Kiss György, Komáromi László, Korinek László, Lamm Vanda,
Smuk Péter, Sonnevend Pál, Szikora Veronika, Tóth J. Zoltán, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Főszerkesztő: Gárdos-Orosz Fruzsina

Felelős szerkesztő: Balogh Lídia

Recenziószerkesztő: Timár Balázs

Szerkesztőségi tagok: Fekete Balázs, Gajduschek György, Ganczer Mónika,
Hollán Miklós, Horváthy Balázs, Pap András László, Sulyok Gábor, Varju Márton

Honlap: <http://jog.tk.hu/ajt>

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

1453 Budapest Pf. 25.

Telefon: +36 (1) 224-6700 /5100

E-mail: ajttan@tk.hu

A kiadvány a HUN-REN Központ támogatásával készült.

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli,
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

E-mail: ajttan@tk.hu

Kiadja a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Olvasószerkesztő: Gajdó Ágnes

Tördelés és borítóterv: Pintér József

Nyomdai munkálatok: Séd Nyomda, Szekszárd

www.sednyomda.hu

HU ISSN 0002-564X

AZ ÁLLAMI VAGYONVÉDELEM ÚJ MÓDJA: A KÖZGYŰJTEMÉNYI VESZTESÉGEK FELTÁRÁSA ÉS AZ ELTŰNT, ELLOPOTT KULTURÁLIS JAVAK VISSZASZERZÉSE

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.1.01>

A magyar közgyűjtemények vonatkozásában úttörő és egyedülálló kezdeményezés indult el 2023 tavaszán a Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: MNM) berkeiben, a közgyűjteményi veszteségek feltárására és visszaszerzésére irányuló projekttel. A kezdeményezés a nemzeti kincsek védelmének új módjaként is felfogható. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a feladatellátás koncepcióját, annak dogmatikai alapjait, módszereit, illetve, hogy – az elmúlt egy év tapasztalatai alapján – bepillantást engedjen a folyamat kihívásaiba és sikereibe. A tanulmány kiemelt üzenete, hogy a kulturális javak jogterületén folytatott gyakorlati munka számos tudományág – úgy, mint a művészettörténet, a történettudomány, a rendészet, a jog és a jogtörténet – bevonását, illetve különböző szervek együttműködését igényli.

I. BEVEZETÉS

Az „Indiana Jones-korszak” leáldozott.¹ Érzékeli ezt az egyszerű érdeklődő, amikor a múzeumokról olvas híreket a származási országukba visszajuttatott kulturális javakról,² de még inkább érzékelik a közgyűjteményeket kezelő szakemberek, a műgyűjtők, és a műkereskedelem résztvevői, a közfelfogás és végső soron a jogi környezet alakulása által. Egyesek szerint egyenesen a múzeumok „identitási vál-

* PhD, főigazgatói főtanácsadó, Magyar Nemzeti Múzeum. 1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16. E-mail: buzinkay.peter@mnm.hu.

** PhD, tudományos munkatárs, tudományos titkár, HUN-REN TK Jogtudományi Intézet. 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4. E-mail: vanda.vadasz@tk.hu.

¹ Ugyanígy: Graham BOWLEY: „For U.S. Museums With Looted Art, the Indiana Jones Era Is Over” *The New York Times*, Dec. 13, 2022 (Updated: June 20, 2023), <https://www.nytimes.com/2022/12/13/arts/museums-looted-art-repatriation.html>.

² Pl.: „Visszakerült a romániai közösség kincse, melyet a XIII. kerületben találtak egy építkezésen” *Kultura.hu*, 2024. május 15., <https://kultura.hu/a-budapesti-torteneti-muzeum-visszaadta-a-romaniai-kozosseg-ertekes-kincset/>; Sian CAIN: „Pope Francis orders Parthenon marbles held by Vatican be returned to Greece” *The Guardian*, Dec. 19, 2022., <https://www.theguardian.com/artanddesign/2022/dec/19/pope-francis-orders-parthenon-marbles-held-by-vatican-be-retur-ned-to-greece>.

ságáról” beszélhetünk a jogi-etikai klíma fordulása okán,³ vagyis a műtárgyak eredetének feltárása és jogos tulajdonosának történő visszaszolgáltatására vonatkozó igények következményeként.⁴

Amellett, hogy a nemzetközi eredetű jogforrások is kiemelt figyelmet fordítanak a kérdéskörnek,⁵ a múzeumok, az azokat tömörítő nemzetközi szervezetek, illetve a nemzetek kulturális igazgatásainak bevett reakciója a jelenségre, hogy különböző ajánlásokat, útmutatókat tesznek közzé a műtárgyak beszerzése során tanúsítandó kellő gondosságot illetően,⁶ esetleg a már törzsállományban lévő műtárgyak repatriálására vonatkozóan.⁷ A belső vizsgálódás eredménye, valamint a hamis eredettel, vagy nem jogszerű módon birtokba került javak visszajuttatásáról szóló híradások sora online elérhető.⁸

A közgyűjteményben őrzött, vitatott tulajdonú kulturális javak visszaadására vonatkozóan, a nemzetközi trendnek megfelelően, pontosabban attól részben érdemben eltérően, a magyar jogrendszerben is született eljárás.⁹ Ugyan a gondolatmenet

³ Geraldine Kendall ADAMS: „A new approach to repatriation” *Museums Journal*, 2020/11., <https://www.museumsassociation.org/museums-journal/features/2020/11/a-new-approach-to-repatriation/#>.

⁴ A kulturális javak visszaszolgáltatásával kapcsolatos nemzetközi keretrendszerről ld. SZABADOS Tamás: „Járt utat el ne hagyj? A lopott dolgok és a jogellenesen kivitt kulturális javak kollíziós szabályozása a nemzetközi magánjogi törvényben” *Állam- és Jogtudomány* 2024/1. 62–85., <https://doi.org/10.51783/ajt.2024.1.03>.

⁵ Ld. a lopott vagy jogellenesen külföldre vitt kulturális javak nemzetközi visszaadásáról szóló 1995. évi UNIDROIT Egyezmény (kihirdette: 2001. évi LXXX. törvény) 4. Cikkét, vagy az Európai Parlament és a Tanács a tagállamok területéről jogellenesen kivitt kulturális javak visszaszolgáltatásáról és az 1024/2012/EU rendelet módosításáról szóló (2014. május 15.) 2014/60/EU irányelvének 10. cikkét. A hazai jogalkotás is átvette ennek egyes elemeit, ld. a 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről 53/B. § (2) bekezdését.

⁶ International Council of Museums (ICOM): *Standards on Accessioning of the International Council of Museums*, 2019. CAMD – CAAMD – ICOM Australia – Museums Australia: „Ethics and provenance in collections acquisitions” (Canberra: Museums Australia Inc. 2014); Nancy YEIDE – Konstantin AKINSHA – Amy WALSH: „American Alliance of Museums: Guide to Provenance Research” (Arlington: American Alliance of Museums 2001); Kunsthistorisches Museum (Wien): „Provenienzforschung” <https://www.khm.at/de/erfahren/forschung/provenienzforschung/>.

⁷ PL. ARTS COUNCIL ENGLAND: „Restitution and Repatriation: A Practical Guide for Museums in England” (Manchester: Arts Council England 2023), <https://www.artscouncil.org.uk/supporting-arts-museums-and-libraries/supporting-collections-and-cultural-property/restitution-and-repatriation-practical-guide-museums-england>; Felwine SARR – Bénédicte SAVOV: „Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain. Vers une nouvelle éthique relationnelle” (Paris, 2018), http://www.culture.gouv.fr/content/download/280266/pdf_file/Restitution%20du%20patrimoine%20culturel%20africain.pdf?inLanguage=fr-FR&version=1.

⁸ Ld. a MET Múzeum honlapját: <https://www.metmuseum.org/art/collecting-practices/repatriated-objects>, vagy a híradást a Louvre által a háborús területekről csempészett kulturális javak bemutatásáról és visszaadásáról: „Louvre becomes first museum in France to showcase trafficked cultural artefacts”, *Returning Heritage*, July 31, 2021, <https://www.returningheritage.com/louvre-becomes-first-museum-in-france-to-exhibit-trafficked-cultural-artefacts>. A holland Rijksmuseum honlapján: „Rijksmuseum to Return Colonial Objects from its Collection for the First Time”, 05 July 2023, <https://www.rijksmuseum.nl/en/press/press-releases/rijksmuseum-to-return-colonial-objects-from-its-collection-for-the-first-time>.

⁹ A közgyűjteményekben őrzött vitatott tulajdonú kulturális javak visszaadásának rendjéről szóló 449/2013. (XI. 28.) Kormányrendelet. Alkotmányossági aggályokkal kapcsolatban ld. VEREBÉLYI

kiindulópontja, s a problémakör egészen hasonló; tanulmányunkban elemzett kérdés azonban az eddigiekben sokkal ritkábban merült fel, illetve kapott nyilvánosságot: hogyan kezelhető az eltűnt, illetve ellopott közgyűjteményi tárgyak sorsa, mit lehet kezdeni ezekkel a nem is kis számosságú ügyekkel? A szóban forgó kulturális javak tulajdonosa tehát a magyar állam, így az általunk vizsgált kérdéskör az állami vagyongazdálkodás területére esik. Az, hogy az állam birtokából akár évtizedekkel korábban jogsértő módon kikerült tárgyak hogyan kerülhetnek vissza jogos tulajdonosukhoz, a gyakorlatban és a jogirodalomban kevésbé feltárt problémakör, annak ellenére, hogy – mint később pontos adatokkal is alátámasztjuk – több tízezer a kulturális javak körébe tartozó és a közgyűjteményeinkből jogsértő módon kikerült tárgy (s ha csak a gazdasági értékét nézzük, hatalmas vagyontömeg) érintett.

A magyar közgyűjtemények vonatkozásában úttörő és egyedülálló kezdeményezés indult el 2023 tavaszán a Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: MNM) berkeiben, amikor megkezdődött a közgyűjteményi veszteségek feltárására és visszaszerzésére irányuló feladatellátás. A kezdeményezés a nemzeti kincsek védelmének új módjaként is felfogható. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a feladatellátás koncepcióját, annak dogmatikai alapjait, módszereit, illetve, hogy – az elmúlt egy év tapasztalatai alapján – bepillantást engedjen a folyamat kihívásaiba és sikeireibe. A tanulmány kiemelt üzenete, hogy a kulturális javak jogterületén folytatott gyakorlati munka számos tudományág – úgy, mint a művészettörténet, a történettudomány, a rendészet, a jog, a jogtörténet – bevonását, illetve különböző szervek együttműködését igényli.

Ami a kutatás eszközeit illeti, a hagyományosnak mondható dogmatikai megközelítést vegyítjük a gyakorlat ismertetésével: a szerzők nagyban támaszkodnak első kézből vett tapasztalataikra.¹⁰ Összegezzük emellett a MNM tekintetében célzottan végzett iratfeldolgozás és adatgyűjtés eredményeit, valamint esettanulmány segítségével érzékeltetjük a statisztikák és elméleti háttér alapján megalkotott visszaszerzési folyamat gyakorlati működését.

A tanulmány szerkezete három nagy egységre oszlik, amelyeket a bevezető gondolatok és a konklúzió kereteznek. Az első nagy egység az állam intézkedési kötelezettségének jogszabályi megalapozottságára fókuszál (II. fejezet). Az alapfogalmak meghatározása, valamint a kutatás időben és térben való lehatárolását követően ebben a fejezetben térünk ki a közgyűjteményi veszteségek adatszerű bemutatására, érzékeltetve azt is, hogy ez nem csupán kötelezettség, hanem az állam mint tulajdonos jól felfogott érdeke is. A középső egység (III. fejezet) az alapul fekvő jogszabályi háttér bemutatására hivatott, amelynek középpontjába a kulturális javak sajátosságaiból fakadó kihívásokat helyezzük, a nyilvántartás és az adatbázis fej-

Viktória: „A közgyűjteményben őrzött vitatott tulajdonú kulturális javak visszaadására irányuló eljárás egyes alkotmányossági kérdései” *Állam- és Jogtudomány* 2024/1. 86–109., <https://doi.org/10.51783/ajt.2024.1.04>.

¹⁰ Ki kell emelni, hogy a szerzőtársak egyike a kulturális igazgatásban eltöltött évtizedek, illetve az Európai Unió kulturális javakat érintő másodlagos uniós jogforrások kialakításában részt vevő tagállami szakértőként szerzett tapasztalatok alapján egyedülálló módon képes a gyakorlat működésébe bepillantást engedni.

lesztés szükségességének hangsúlyozásával. A harmadik egységben (IV. fejezet) a visszaszerzési folyamat gyakorlati bemutatása történik. Itt kapott helyet a minta-ügyként kezelt esettanulmány, illetve a visszakövetelési eljárás egyes jogi csomópontjainak (a tulajdoni láncolat visszafejtése, az államosítás kérdése, a nem tulajdonostól való tulajdonszerzés) kiemelése.

II. AZ ÁLLAM INTÉZKEDÉSI KÖTELEZETTSÉGÉNEK ALAPJAI

Elméleti felvetésünk, hogy az államot mint tulajdonost a közgyűjteményekből eltűnt tárgyak révén számottevő vagyoni veszteség éri, amely helyzet kezelése – a felelős vagyongazdálkodás, és a kulturális közérdek érvényesítése miatt – sajátos intézkedést igényel.

Az általunk folytatott célzott kutatás és adatgyűjtés köre a MNM és (2024 előtti) tagintézményei működését fedi le. A kutatás első szakaszában az államot ért közgyűjteményi tárgyvesztések feltárása zajlott, illetve zajlik továbbra is. Tárgyvesztés alatt jogtalan eltulajdonítás (lopás, sikkasztás stb.), háborús vagy más jogsértő cselekmények során keletkezett leltári hiányokat értjük. A koncepció gyakorlati okokból csak az 1945 utáni veszteségek ügyét érinti – ez az időszak azonban a későbbiekben – mivel dogmatikai akadályja nincsen –, kiterjeszthető a korábbi, II. világháborús állami veszteségekre, illetve az azt megelőző időszakokra is. A kutatás azért is korlátozódik elsődlegesen az elmúlt hetven-nyolcvan év veszteségeire, mivel a közgyűjteményeinkben ekkortól érzékelhető, hogy a feladatellátásunk alapfeltételei kialakulnak, és rendszerszinten működnek. Ekkortól válnak a közgyűjteményeink egységes állami tulajdonná, és alakul ki a ma is élő közgyűjteményi intézményrendszer, ekkortól indulnak meg a mai szakmai (és vagyoni) elvárásoknak megfelelő teljeskörű, részletesebb és fényképpel is felszerelt gyűjteményi nyilvántartások, és válik rendezettebbé az iratkezelés. Mindezek együttese eredményezi azt, hogy az 1950-es évektől kezdve adatokkal, bizonyító erejű iratokkal bizonyítható egy lopás (és azonosítható az érintett gyűjteményi tárgy), ami az elveszett közgyűjteményi tárgyak visszakövetelését jogi szempontból is megalapozottá teheti.

Az alábbiakban bemutatjuk a feltárt közgyűjteményi veszteség adatait és statisztikáit, illetve áttekintjük az intézkedési kötelezettség jogszabályi alapjait.

II. 1. KÖZGYŰJTEMÉNYI VESZTESÉGEK AZ ADATOK TÜKRÉBEN

A közgyűjteményi veszteségek feltárására irányuló célzott kutatásra Magyarországon a korábbiakban még nem volt példa. Említettük, hogy közgyűjteményi tárgyvesztésen az állami múzeumokban, könyv- és levéltárak állományában a jogsértő módon keletkezett leltári hiányokat értjük. Fontos tisztázni, hogy ebbe a körbe mindenképpen jogellenes cselekményekkel érintett közgyűjteményi tárgyak tartoznak: abban az esetben is, ha bejelentett lopásról, bűncselekménnyről nincs tudomása a bűnüldöző szerveknek, és nem indult büntető eljárás, a rendőrség

nem rendelte el a nyomozást. A jogellenességet ugyanis már a közgyűjteményi tárgyak őrzési helyének megfelelő eljárás, illetve engedélyezés nélküli végleges jellegű megváltoztatása is létrehozta. A közgyűjteményi tárgyakban megtestesülő állami vagyon ugyanis főszabályként nem idegeníthető el, közgyűjteményi kezelésből nem adható ki.¹¹ A kivételként megfogalmazott jogi szabályozás szerint a gyűjteményből történő kikerülés csak meghatározott feltételek fennállása esetén és külön fenntartói, miniszteri engedély alapján lehet jogszerű. E tekintetben a közgyűjteményi szabályozások következtetések az 1950-es évektől kezdve.¹²

A MNM irattári anyagaiban és kapcsolódó adatforrásokban végzett kutatások alapján a II. világháború óta eltelt időszakban a MNM és tagintézményeiben 130 gyűjteményi lopás és eltűnés történt. Mindezek során 6961 darab gyűjteményi tárgy tűnt el. A kármegetérülési statisztika tíz százalék alatt mozog (388 db megkerült tárgy, ami 5,6%-os arányt jelent). Az esetek elemzése alapján megállapítható, hogy a lopásokat többségében külső személyek követték el, és az elkövetési, „elvesztési” módok közül a kölcsönzés teszi ki az esetek többségét, mintegy 60 százalékat. Ugyanakkor figyelemfelkeltő, hogy a tárgyvesztesség több, mint nyolcvan százaléka belső elkövetőkhöz, felelősökhöz köthető.¹³

Ismerünk egyéb adatösszesítéseket is, melyek nem célzott és teljességre törekvő adat- és iratkutatáson alapultak, hanem elsődlegesen a közgyűjtemények által, a kulturális javak hatóságánál a lopott, eltűnt műtárgyak adatbázisa számára tett bejelentéseken és sajtóadatbázisokban, szakirodalomban végzett kutatásokra épültek. Ez alapján a hazai közgyűjteményekben, főként az elmúlt húsz-harminc évben mintegy háromszáz további lopásról, tárgyeltűnésről van adatunk, melyek során további legalább hatezres tárgyvesztesség érte a magyar állami műkincsvagyont. A MNM-ben az elmúlt bő egy évben végzett, de még be nem fejezett célzott kutatás során feltárt adatok alapján, valamint a hazai közgyűjtemények és történetük ismeretében a teljes veszteséget több tízezer gyűjteményi tárgyra lehet becsülni, mely a kulturális örökségünk számára is fájó veszteség, de az állami vagyon egésze szempontjából is látható nagyságrendű értékvesztést jelent.¹⁴

¹¹ A régi Ptk. (a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvény) Az állami szocialista tulajdon tárgyai alcím alatt, a 169. § (1) bekezdésének c) pontjával külön szabályozta és forgalomképtelennek minősítette „az állami szerv leltárába felvett dolgokat”, a következő, (2) bekezdéssel megállapítva azt is, hogy a forgalomképtelen dolgok elidegenítése semmis.

¹² A múzeumok szervezeti és ügykezelési szabályzata. Budapest: Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, é.n. [1955], 27. §; A múzeumok ügyrendi szabályzata. Budapest, 1965 (136/1965 (M.K. 12.) MM sz. utasítás), 63. § (14) bek.; A múzeumi törvény és végrehajtási utasítása. A muzeális közgyűjtemények ügyrendi szabályzata 1984. Budapest, 1984 (117/1984. (Műv. K. 14.) MM utasítás) 53. § (14) bek.; Kult. tv. 38. §; a muzeális intézmények nyilvántartási szabályzatáról szóló 20/2002. (X. 4.) NKÖM rendelet 21. §.

¹³ Belső elkövetők és felelősök alatt azon személyeket értjük, akik munkavégzésük során a múzeumi tárgyakkal fizikai kapcsolatba kerülhetnek: muzeológusok, raktárkezelők, restaurátorok, kiállítás-rendezők, szállítmányozók, takarítók, üzemeltetési dolgozók, biztonsági őrök stb. Az összesítésben ezen belső személyek nem csupán a MNM alkalmazottai voltak, hanem más bel- és külföldi szervezetek, intézmények, vállalkozások alkalmazottai, akik pl. kiállításépítés vagy kölcsönzés során a múzeumi tárgyakkal fizikai kapcsolatba kerültek.

¹⁴ A kutatások részeredményeit bővebben lásd: BUZINKAY Péter: „Közgyűjteményi lopások, elkövetési módok Esettanulmány: Magyar Nemzeti Múzeum 1945–2023” in VARGA Lujza – PUSKÁS

A II. világháború alatti magyar műkincsvesztesség – a történelmi arisztokrácia vidéki kastélyaiban és főként a zsidó nagypolgárság banki széfekben elhelyezett gyűjteményeit károsítva – döntően a magántulajdont sújtotta, de bizonyosan a közgyűjtemények is tízezres nagyságrendű veszteséget szenvedtek. Az 1952-ben, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja által kiadott *Háborús műtárgyvesztesség jegyzékek* köztulajdont érintő kötetei 3054 tételben összesítik az állami, főleg közgyűjteményi tárgyvesztéseket.¹⁵ (Ez a szám elsősorban a képző- és iparművészeti alkotások adatait összesítette, mely a közgyűjteményként működött könyv- és levéltárak veszteségeivel kiegészítve bizonyosan a többszörösére növekedne.) Ezen veszteségek feltárása külön koncepció alapján végzett kutatás tárgya lehet. Ezeknél lényegesen szegényebb a bizonyítékként felhasználható adatok és iratok köre, a háborús körülmények között egy-egy történeti tényállás sem tisztázható teljes bizonyossággal, továbbá részben eltérő a jogi környezet is, és a tapasztalat szerint a visszakövetelés esetén a bizonyítás sokszor nem alkot zárt logikai láncolatot, a beszerezhető bizonyítékok alapján nem lehetséges a valószínűsítés szintjét meghaladni.

II. 2. JOGSZABÁLYI ALAPOK

Az intézkedés jogalapjára vonatkozóan elmondhatjuk, hogy annak alapjait az Alaptörvény fekteti le. A preambulumban ugyanis „[v]állaljuk, hogy örökségünket, [...] a magyar kultúrát, [...] Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk. Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit.”¹⁶ Az állam kifejezett védelmének kötelezettsége a kulturális javak védelmére a P cikk (1) szakaszában jelenik meg: „A természeti erőforrások, [...] valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége.”¹⁷ Meg kell jegyezni, hogy amellet, hogy a védelem az állam és minden-

Anna (szerk.): *Veszélyeztetett kulturális javak védelme* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Magyar Nemzeti Múzeum, 2024).

¹⁵ JESZENSZKY Sándor (szerk.): *Háborús műtárgyvesztesség jegyzékek. I. füzet. Az Országos Szépművészeti Múzeum háborús veszteségeinek jegyzéke* (Budapest: Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1952); JESZENSZKY Sándor (szerk.): *Háborús műtárgyvesztesség jegyzékek. IV. füzet. Fővárosi Képtár háborús veszteségeinek jegyzéke* (Budapest, Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1952); JESZENSZKY Sándor (szerk.): *Háborús műtárgyvesztesség jegyzékek V. Egyéb köztulajdonból elvesztett műtárgyak jegyzéke. Királyi palota, közhivatalok, Főv. Tört. Múzeum, vidéki muzeumok stb. háborús veszteségei* (Budapest: Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1952).

¹⁶ Alaptörvény, Nemzeti Hitvallás. A Nemzeti Hitvallás státuszának és normatív jellegének értelmezéséről ld.: BERKES Lilla – FEKETE Balázs: „Nemzeti Hitvallás: csupán diszítő szavak?” *Közjogi Szemle* 2017/1. 15–25.; JUHÁSZ Dorina: „A történeti alkotmány vívmányai és a Nemzeti hitvallás szerepe az alkotmányjogi érvelésben gyakorlati szemszögből” *Alkotmánybírói Szemle* 2021/2. 25–33.

¹⁷ Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése rendkívül hangsúlyos változást hozott a kulturális javakkal kapcsolatos szabályozási környezet alkotmányos alapjait illetően. A természeti erőforrások, vala-

ki más közös felelőssége, az alkotmánybíróági gyakorlat alapján az államot elsődleges felelősség illeti meg az államcél megvalósítását illetően.¹⁸ Az Alkotmánybíróság 3071/2019 (IV.10.) AB határozata kimondja, hogy az állam oldaláról elvárható, hogy egyértelműen meghatározza mindazon jogi kötelezettségeket, melyeket mind az államnak, mind a magánfeleknek be kell tartani annak érdekében, hogy a P) cikk (1) bekezdésében nevesített értékek hatékony védelme érvényesülhessen.¹⁹

Citálendő az Alaptörvény XI. cikk (1) bekezdése is, amely alapján „[m]inden magyar állampolgárnak joga van a művelődéshez.” Az e helyen megfogalmazott művelődéshez való jog az államot szintén tevőleges magatartásra kötelezi: annak érdekében, hogy alkotmányos feladatainak eleget tegyen, szükséges a korszerű jogszabályi háttér és jogintézmények megteremtése, valamint a feladatai ellátásával kapcsolatos szervezeti rendszer létrehozása és fenntartása.²⁰

Ami a tulajdoni viszonyokat illeti, a közgyűjteményi vagyonról a 2011. évi CXCVI. törvény (Nvtv.) rendelkezik. Az Nvtv. 1. § g) pontja alapján az állami vagy helyi önkormányzati fenntartású közgyűjtemény (muzeális intézmény, levéltár, közgyűjteményként működő kép- és hangarchívum, valamint könyvtár) saját gyűjteményében nyilvántartott kulturális javak körébe tartozó dolog állami tulajdon. Az állami vagyon feletti tulajdonosi joggyakorlás módját és szervezetét az állami vagyonról szóló 2007. évi CVI. törvény szabályozza. E törvény alapján a rábízott állami vagyon felett az államot megillető tulajdonosi jogok és kötelezettségek összességét tulajdonosi joggyakorlóként – ha törvény vagy miniszteri rendelet eltérően nem rendelkezik – a Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodási Zártkörűen Működő Részvénytársaság gyakorolja.²¹ A közgyűjtemények a rájuk bízott, nyilvántartásukban szereplő állami tulajdonban álló kulturális javakat az állami tulajdonosi joggyakorlóval kötött egyedi vagyongazdálkodási szerződés alapján tartják birtokban és felelnek értük. A kulturális örökség jogának integrált szabályozásának általános kereteit a 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről (Kötv.) adja.²² A kulturális örökség megóvásának közös felelősségét e helyen is kimondja a törvény, azzal, hogy normatív tiltást fogalmaz meg az örökség elemeinek veszélyeztetésével, megrongálásával, meghamisításával kapcsolatban.²³ A kulturális örökség elemeit a törvény szerint „[...] tudományos módszerekkel kell felkutatni, számba venni, értékelni, az utókor

mint a kulturális értékek védelme, fenntartása, illetve jövő nemzedékek számára való megőrzése egyaránt jelenti az állampolgárok, a civil társadalom és az állam kötelezettségét – az Alaptörvény ezzel alapvetően a kötelezett kört kiterjesztését végzi.

¹⁸ Ld.: az Alkotmánybíróság 3104/2017. (V.8.) AB határozata. Részletesen elemzi: SZABÓ Annamária Eszter: „Adalékok az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdésének értelmezéséhez” *Miskolci Jogi Szemle* 2021/2. 299–307.

¹⁹ Alkotmánybíróság 3071/2019 (IV.10.) AB határozat [26].

²⁰ SZABÓ Eszter Annamária: „A kulturális örökség védelmének aktuális kérdései hazánkban” in: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Új generáció a közigazgatástudományok művelésében: Posztdoktori konferencia. 2013. június 6–7.* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar 2013) 275.

²¹ 2007. évi CVI. törvény 3. §.

²² Kötv. 1. § (1) „E törvény hatálya a kulturális örökség elemeire, valamint az ezekkel kapcsolatos minden tevékenységre, személyre és szervezetre terjed ki.”

²³ Kötv. 4. § (1).

számára megőrizni és hozzáférhetővé tenni.”²⁴ A kulturális örökség védelme olyan *közérdek*, amelynek megvalósítása közreműködési jogosultságot és együttműködési kötelezettséget jelent az állami és önkormányzati szervek, a nemzetiségi szervezetek, a vallási közösségek, a civil és gazdálkodó szervezetek, valamint az állampolgárok számára.²⁵

A törvény alapján *közgyűjtemény* az állam, a helyi önkormányzat, valamint a nemzetiségi önkormányzat, a köztisztviselő és a közalapítvány fenntartásában működő vagy általuk alapított könyvtár, levéltár, muzeális intézmény, kép- és hangarchívum.²⁶ A sajátos közgyűjteményi szabályozást külön ágazati jogszabályok alkotják. A muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény (a továbbiakban: Kult. tv.) hangsúlyozza, hogy „[...] a kulturális javak védelmével összefüggő célok megvalósításának legfontosabb letéteményesei a muzeális intézmények.”²⁷ A muzeális intézmények feladata többek között a kulturális javakhoz való hozzáférés biztosítása és a kulturális alapellátás kiterjesztése, melynek részeként a kulturális javak együttesét *őrzi, gondozza*, és kiállításon bemutatja.²⁸ A múzeumok kifejezett kötelezettsége ezen túl a gyűjtőkörébe tartozó kulturális javak állományvédelme.²⁹ A muzeális intézmény alapleltárában szereplő kulturális javak korlátozottan forgalomképesek; elidegenítésükhöz és selejtezésükhöz is a kultúráért felelős miniszter engedélye szükséges.³⁰ A múzeumi szabályozáshoz hasonló alapelvek mentén szabályozza a Kult. tv. a könyvtári örökség védelmét és a könyvtári intézményrendszer feladatait is.³¹ Az állam közgyűjteményi kötelezettsége a Kult. tv. mellett a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény (Ltv.) szabályaiból fakad. Az Ltv. rendelkezései alapján a köziratokra, illetve közlevéltárban őrzött, köziratnak nem minősülő levéltári anyagokra vonatkozóan elidegenítési tilalom áll fenn.³²

III. A KULTURÁLIS JAVAK KÜLÖNLEGES HELYZETE ÉS A NYILVÁNTARTÁS SZÜKSÉGESSÉGE

A visszaszerezni kívánt javakról szólva, mindenképpen ki kell térni azok – tulajdonjog alakulása szempontjából is releváns – különleges jogi helyzetére. A kulturális

²⁴ Kötv. 4. § (2).

²⁵ Kötv. 5. §.

²⁶ Kötv. 7. § (9). Megjegyzendő, hogy a törvényi meghatározás szerint a közgyűjteményi intézményi körbe nem állami tulajdonú gyűjtemények is tartoznak, sőt a közgyűjteményi minősítés nem is a tulajdonjogra vonatkozik, hanem az intézményfenntartó jellegére. A jelen koncepció alapján kifejezetten az állami tulajdonban álló közgyűjteményi vagyont érintjük, ahol sok esetben az állami vagyont nem kizárólag állami fenntartású közgyűjtemény kezeli. (Pl. ilyen a megyeszékhelyeken működő, városi, önkormányzati fenntartású vármegyei hatókörű városi múzeumok mindegyike.)

²⁷ Kult. tv. 37/A. § (1).

²⁸ Ld. Kult. tv. 37/A. § (4) a).

²⁹ Kult. tv. 42. § (2) a) ac).

³⁰ Kult. tv. 38. §.

³¹ Kult. tv. 53-72. §.

³² Ltv. 5. § (1).

javak³³ kategóriáját a Köt. három alkategóriába osztja: védett, valamint kivitelien-gedély-köteles javak, illetve azon kulturális javak, melyek nem kapnak az előbbi-ekhez hasonló védettséget. A muzeális intézmények alapleltárában, illetve a köz-gyűjteményekben őrzött, azok nyilvántartásában rögzített javak a törvény alapján védettek,³⁴ amelyekre így különleges előírások alkalmazandók.³⁵

Az állam és a közgyűjtemények nyilvánvalóan csak a saját, azaz állami tulajdonú, jogellenesen elvont tárgyaikat követelhetik vissza. Jelen kutatás így, a veszteségek feltárását követően, az állami tulajdonjog keletkezésére, fennállására, majd az eltű-nés jogsértő körülményeire, valamint az eltűnt gyűjteményi tárgyra vonatkozó ada-tok és bizonyítékok beszerzését és rendszerezett tárolását célozta.

Ami a hatályos jogszabályi alapokat illeti, a közgyűjteményi nyilvántartásra vonatkozóan négy rendeletet kell számba venni. A muzeális intézmények nyilvántartási szabályzatáról szóló 20/2002. (X. 4.) NKÖM rendelet ad utasítást a muzeális intéz-ményeknek arra vonatkozóan, hogy nyilvántartást vezessenek mindazon kulturális javakról, melyek őrzésükben, kezelésükben, illetve birtokukban vannak.³⁶ A nyilván-tartásban nem szereplő kulturális javakat az intézmény nem őrizheti. A rendelet a nyilvántartás kifejezett céljaként nevesíti az őrzött kulturális javak vagyon- és tulaj-donvédelmét.³⁷ A könyvtári állomány védelméről rendelkezik a 3/1975. (VIII. 17.) KM–PM együttes rendelet a könyvtári állomány ellenőrzéséről (leltározásáról) és az állományból történő törlésről szóló szabályzat kiadásáról. Ez alapján a könyvtár köteles minden dokumentumáról olyan leltárt vezetni, amelynek alapján az állomány egészének a darabszáma és értéke (az egyes dokumentumok értéke külön is) bármi-kor megállapítható és ellenőrizhető.³⁸ Amennyiben a leltározás során hiány állapít-ható meg, ennek okát a könyvtár köteles a jegyzőkönyv felvételétől számított har-minc napon belül kivizsgálni. A könyvtár vezetőjének ebben az esetben többirányú intézkedési kötelezettsége merül fel: a felelős személyek felelősségre vonása mellett intézkedni kell az előidéző okok lehetőség szerinti megszüntetéséről.³⁹ Ha a hiány kapcsán bűncselekmény elkövetésének gyanúja merül fel, büntető feljelentést kell tenni.⁴⁰ A muzeális könyvtári dokumentumok kezelésével és nyilvántartásával kap-csolatos szabályokról szóló 22/2005. (VII. 18.) NKÖM rendelet a könyvtárak köte-lezettségévé teszi, hogy e dokumentumokat épségben megőrizze, megóvásukról gondoskodjon, melynek érdekében külön nyilvántartást vezet e javakról.⁴¹ Végül,

³³ „Kulturális javak: az élettelen és élő természet keletkezésének, fejlődésének, az emberiség, a magyar nemzet, Magyarország történelmének kiemelkedő és jellemző tárgyi, képi, hangrögzített, írásos emlékei és egyéb bizonyítékai – az ingatlanok kivételével –, valamint a művészeti alkotások.” Köt. 7. § 10. pont

³⁴ Ld.: Köt. 46. §.

³⁵ Ilyen előírás, hogy ezen tárgyak tulajdonjogát átruházni csak írásbeli szerződés alapján lehet, vagy hogy a tárgy elidegenítéséhez vagy őrzési helyének kilencven napot meghaladó megváltoztatásá-hoz a hatóság előzetes hozzájárulása szükséges. Részletesen: Köt. 51. §.

³⁶ 20/2002. (X. 4.) NKÖM rendelet 1. §.

³⁷ 20/2002. (X. 4.) NKÖM rendelet 2. §.

³⁸ 3/1975. (VIII. 17.) KM–PM együttes rendelet 2. § (1).

³⁹ 3/1975. (VIII. 17.) KM–PM együttes rendelet 11. § (4).

⁴⁰ 3/1975. (VIII. 17.) KM–PM együttes rendelet 13. § (3).

⁴¹ 22/2005. (VII. 18.) NKÖM rendelet 2. §–3. §.

a levéltárak nyilvántartásáról, illetve a szakmai tevékenységükkel összefüggő tervezési és beszámolási feladatokról a közlevéltárak és a nyilvános magánlevéltárak tevékenységével összefüggő szakmai követelményekről szóló 7/2015. (V. 27.) EMMI rendelet tartalmaz részletszabályokat. Itt található többek között a levéltári anyag nyilvántartásával kapcsolatos követelményrendszer és az állományvédelmi részletszabályok.⁴²

A közgyűjteményi leltárak, nyilvántartások jelentősége megkérdőjelezhetetlen, és ennek megfelelően részletesen szabályozott része az ágazatnak. Ha a négy rendeletet megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy hasonló elven szabályozzák a közgyűjteményi tárgyak nyilvántartását: teljes körű, hitelesített, és részletes, az azonosítást lehetővé tevő leltárt írnak elő. A múzeumi, könyvtári és levéltári területre vonatkozó közgyűjteményi szabályozások az állományba kerülést egyirányú folyamatnak tekintik, a gyűjteményekből történő kikerülést csak kivételes esetekben (csere, selejtezés), előzetes fenntartói, ágazati miniszteri engedélyhez kötötten, megfelelő dokumentálással teszik lehetővé.

Az állományban lévő műtárgyakhoz hasonlóan az elveszett közgyűjteményi tárgyak keresetősége és azonosíthatósága is rendkívül fontos: is a tulajdoni viszonyok fennállásának és bizonyításának szempontjából nyilvánvaló az adatbázisépítés meghatározó jelentősége. A különböző, kulturális javakkal kapcsolatos nyilvántartások ilyen irányú fejlesztését a közgyűjteményi szakemberek mellett a műkereskedők, műgyűjtők is régóta szorgalmazzák.⁴³

A kulturális javak tekintetében közhiteles nyilvántartás jelenleg a védett és a védési eljárás alá vont (ideiglenesen védett) javakat illetően áll rendelkezésre, s a hatóság a nyilvántartás egyes adataihoz való hozzáférést jogszabály alapján korlátozhatja.⁴⁴ Ami a lopott műtárgyakat (jogtalanul eltulajdonított kulturális javakat) illeti, adataikat jelenleg részlegesen két állami nyilvántartás kezeli, kizárólag örökségvédelmi és bűnügyi célból. Ezek nem teljes körű nyilvántartások, céljuk nem kifejezetten az elveszett állami, közgyűjteményi vagyon visszaszerzése.

A kulturális javak hatósága (Építési és Közlekedési Minisztérium Kulturális Javak Főosztálya) nyilvánosan elérhető lopott műtárgy adatbázisa⁴⁵ alapvetően örökségvédelmi célokat szolgál. A hatóság feladata ebben az esetben a tulajdonos birtokából jogellenesen kikerült tárgyak kiszűrése, a kiviteli engedély megtagadása, és ezáltal elősegíteni a jogszerű viszonyok helyreállítását. E tekintetben tehát a kulturális javak hatósága mint az állam közjogi szerepkörében eljáró szerv egyfajta közvetítő szerepet tölt be a lopott tárgy birtokosa és a jogos tulajdonos (sértett, károsult) között. Ugyanakkor nem célja és feladata, hogy a károsult részére, az ő érdekében

⁴² 27/2015. (V. 27.) EMMI rendelet 3. §, 4/A. §, 19. §, 23. §, 30-40. §.

⁴³ A védett javakat illetően a nyilvántartás szempontjainak továbbfejlesztését, az egyedi azonosító jellemzők rendszerének kiépítése mellett pl.: KÁRMÁN Gabriella – KISS Anna: „A hamis és a meghamisított festmények azonosítása” in VIRÁG György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 48* (Budapest: Országos Kriminológiai Intézet 2011) 207–209.; KÁRMÁN Gabriella – KRISTON László – STANKOWSKY Andrea: „A kulturális örökség védelmével kapcsolatos büntetőjogi gyakorlat tapasztalatai” *Jogtudományi Közlöny* 2004/4. 140–148., 148.

⁴⁴ Köt. 72. § (1).

⁴⁵ Lásd: <https://oroksegevedelem.kormany.hu/lopott-eltunt-mutargyak-nyilvantartasa>.

fellépve visszaszerezze az ellopott vagyontárgyat, legyen az magánszemély, szervezet vagy maga az állam. Az adatbázis több, mint ötezer, többségében magán-, egyházi és más nem állami tulajdonú lopott kulturális tárgy adatát tartalmazza. A jelenleg ismert közgyűjteményi veszteségnek pedig a töredékét (15–20 százalékát) tünteti fel csupán.

A rendőrség tárgykörözési rendszere⁴⁶ alapvetően numerikus azonosító adatokon alapul. A kulturális szakemberek által pontosan, szakszerűen leírható és azonosítható kulturális javak nyilvántartására jelen formájában nem alkalmas. Ennek ellenére tartalmaz kulturális javakra vonatkozó műkincskörözési adatokat, de ezek rendszerezése, összesítése a nyilvános elérési felületen nem lehetséges, és a keresés is meglehetősen kezdetleges.

Az elveszett és visszakövetelendő állami tulajdonú kulturális javak közhiteles nyilvántartásának létrehozása közérdek. Az MNV Zrt. 2017–2018 folyamán – a Nemzeti Kulturális Vagyon Lenyomat Projekt keretében – elkészítette az állami tulajdont kezelő közgyűjteményekben őrzött (eltárba vett) kulturális javak vagyoni jogi szempontú nyilvántartását. Álláspontunk szerint e nyilvántartás kiegészítendő – egy külön alrendszerként – az állami tulajdont képző, elveszett (az állam birtokából jogsértő módon kikerült) és visszakövetelendő kulturális javak jegyzékével. A nyilvántartásba vétel az elveszett tárgy azonosító adatain túl az állam tulajdonjogára és az eltűnés körülményeire vonatkozó iratokon alapulhat. A nyilvántartás hitelessége (közhitelessége) érdekében a bejegyzés szabályait, eljárását is célszerű lenne jogszabályba foglalni. A (köz)hiteles nyilvántartás és annak nyilvános hozzáférése biztosíthatja a lehetőséget, hogy az elveszett tárgyak minél szélesebb köre (pl. műkereskedelemben, magángyűjteményekben vagy akár más közgyűjteményben) azonosítható, megtalálható és ennek nyomán visszaszerezhető legyen. Ezt a célt szolgálhatja más nyilvántartásokkal történő összekapcsolása, akár állandó informatikai adatkapcsolat (adatátadás) révén is.

IV. ESETTANULMÁNY: EGY ANTIK ORVOSI KÖNYV VISSZASZERZÉSE

Az eltűnt kulturális javak felkutatásának és visszaszerzésének folyamata összetett kérdés, mely a tárgyalásos megegyezéstől kiindulva felölelhet különböző polgári jogi (birtokvédelem, ingó kiadása vagy tulajdonjog megállapítása iránti kereset), büntetőjogi (lefoglalás, lefoglalt tárgy kiadása iránti kérelem), közigazgatási jogi (eltűnt kulturális javak felkutatása a Kötv. 53/A.–53/B. § alapján) eljárásokat. A leghatékonyabb eszközök kiválasztása, önálló vagy együttes alkalmazása mindig az adott ügy tényállásához kapcsolódik. Ennek a fejezetnek a célja egy gyakorlati eset bemutatása, amely érzékelteti a használt módszerek és megközelítés diverzitását.

Mielőtt az ügy tényállását ismertetjük, meg kell jegyezni, hogy a közgyűjteményekből, állami tulajdonból eltűnt kulturális javak visszaszerzése érdekében eseti alapon

⁴⁶ Lásd: <http://www.police.hu/hu/kora/mukincs-korozesek>.

a kulturális javak hatósága és más állami szervek (kulturális tárca, külügyminisztérium, MNV Zrt., közgyűjtemények) is részt vettek egyes ügyek sikeres megoldásában. Ez azonban sehol sem eredményezett intézményesítést, szervezett és jogilag is szabályozott központi feladatellátást az állam mint károsult tulajdonos érdekében. Az új feladatellátási koncepció alapján megoldott ügy tekinthető amolyan „állatorvosi lónak”, amely amellett, hogy a visszaigénylés folyamatának nehézségeit szemlélte, egyben – lévén sikertörténet – a választott módszer és célok igazolására is szolgál.

IV. 1. TÖRTÉNETI TÉNYÁLLÁS

2024 júniusában zárult sikeresen egy, a MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum gyűjteményéből ellopott, XVII. századi orvosi könyv visszaszerzésének ügye. A könyv 2022 decemberében budapesti árverésen bukkant fel, és címlapján még érintetlenül láthatók voltak a MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum gyűjteményébe tartozásra utaló pecsétek és bejegyzések. Ezt az aukciós kínálatot böngészve a Múzeum (könyvtárosa) is észlelte, majd a belső nyilvántartásokkal összevetve a múzeumi könyvtári állományba tartozást is megállapította, és erről bejelentést tett a kulturális javak hatóságánál (Építési és Közlekedési Minisztérium Műtárgyfelügyeleti Hatósági Főosztály). A kulturális javak hatósága védési eljárást indított,⁴⁷ és egyúttal továbbította a múzeum bejelentését az árverezőnek, ami alapján a könyvet az árverésről visszavonták.⁴⁸ A hatósági eljárásban a múzeumnak lehetősége nyílt a könyvet árverésre bocsátó személlyel is kapcsolatba lépni, aki úgy nyilatkozott, hogy a könyvet harminc évvel korábban ő vásárolta, és azt sajátjának tartja, de hajlandó eladni (aukciós kikiáltási árán) a múzeumnak. Az ügy itt elakadt. A hagyományos múzeumi megoldások nem működtek, várni kellett az új feladatellátás indulására, ahol ez az egyik első ügyként került az „új kezekbe”. Az új koncepció alapján feltárt adatok és elemzés alapján készített részletes (hétoldalas) állásfoglalást egy intézményvezetői felszólítással (és visszaszolgáltatási határidő tűzésével) együtt kapta meg a könyv birtokosa. Az állásfoglalás és felszólítás alapján korábbi álláspontját felülbírálvá úgy döntött, hogy a lopott könyvet mégis, minden további feltétel nélkül, térítésmentesen visszaadja jogos tulajdonosának és kezelőjének a MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeumnak.

Az új koncepció alapján a relevánsnak tekintett különböző adatbázisokban, valamint levéltárakban (MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Budapest Főváros Levéltára, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár) végzett irat- és szakirodalmi kutatás, majd az ügy adatainak elemzése alapján a következő állásfoglalás született.

⁴⁷ A nem védett kulturális javak esetén a hatóság – a pótolhatatlan és kiemelkedő jelentőség megállapítása érdekében – hivatalból védetté nyilvánítási eljárást indít. Az eljárás alá vont kulturális javak az eljárás végleges befejezéséig a törvény erejénél fogva ideiglenesen védettek. Kötv. 47–48. §

⁴⁸ A könyvet a kulturális javak hatósága (Építési és Közlekedési Minisztérium Műtárgyfelügyeleti Hatósági Főosztály) még az árverés előtt, 2022. november 29-én, ÉBM-MHF/635/2 (2022) számon vonta védési eljárás alá.

A kötet története – így a tulajdonosi láncolat – több évszázadra követhető vissza. A kötet szerzője, Jason Pratensis (1486–1558) XVI. századi flamand (dél-németalföldi) humanista orvos és költő, akinek két nőgyógyászati munkája (*De pariente et partu* és *De arcenda sterilitate, et progignendis liberis...*) 1527-ben, illetve 1531-ben jelent meg először. A két tanulmányt 1657-ben, Amszterdamban újra kiadták, bőrkötésben egybe kötött példánya másfél évszázaddal később a bécsi orvos, Stessel Lajos (1794–1888) tulajdonába került.⁴⁹ 1840-ben a saját 1500 kötetes könyvtárát ajánlotta fel az akkor alakuló Budapesti Királyi Orvosegyesületnek,⁵⁰ és a saját költségén Pestre is szállíttatta azokat, végül pedig 1842-ben összesen 2500 kötetet ajándékozott. A Stessel-könyvadomány lett az alapja és a törzsanyaga az 1837-ben alapított és 1946-ig egyesületként, önálló szervezetként működő Budapesti Királyi Orvosegyesület (latin változatban: *Societas Medicorum Pestiensium et Budensium*) könyvtárának.⁵¹

Az Orvosegyesület Budapest belvárosi székháza a II. világháború alatt csak kisebb sérüléseket szenvedett, az itt őrzött könyvtár épen megmaradt. Maga az egyesület 1945 után bár névleg fennmaradt, és megfogartkozott létszámmal még 1948-ig tovább is működött, a székházát a – kommunista kötődésű – Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete foglalta el és használta, sőt, az az Orvosegyesületet is magába olvasztotta, amely a szakszervezeti beszámoló szerint így „mint a Szakszervezet tudományos testülete folytatja működését”.⁵² 1946-ban a Budapesti Királyi Orvosegyesületet a belügyminiszter feloszlatta, önálló jogi személyként, egyesületként megszűnt.⁵³

A feloszlátott egyesület tulajdonába tartozó színház épületét a belügyminiszter – az 1947. májusi sajtótudósítások szerint – a Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének adományozta.⁵⁴ Az orvosegyesületi könyvtár azon-

⁴⁹ Ezt a kötet első címlapján „Stessel” kézírás jelöli.

⁵⁰ A Budapesti Királyi Orvosegyesület 1837–1948 között keletkezett 9 iratfolyóméternyi iratanyagát a MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Adattára őrzi és bocsátja kutatói rendelkezésre. A Budapesti Királyi Orvosegyesület és az Orvostörténeti Könyvtár története aránylag jól feldolgozott a szakirodalomban: KAPRONCZAY Károly: „Mozgalmas két évtized. Az Orvostörténeti Könyvtár megalakulása és története” *Orvostörténeti Közlemények* 2014/1–4. 233–266.; KAPRONCZAY Katalin – MAGYAR László András: „A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár gyűjteményének története” *Per Aspera Ad Astra* 2016/1. 69–79., <https://doi.org/10.15170/paaa.2016.03.01.05>; KAPRONCZAY Katalin: „Száznyolcvan esztendeje alakult meg a Budapesti Királyi Orvosegyesület” in FORRAI Judit (szerk.): *Hagyomány, értékmérés és innováció a tudományban. A Magyar Természettudományi Társulat tudománytörténeti kötetei (1)* (Budapest: Magyar Természettudományi Társulat 2017) 171–185.

⁵¹ A kötet első címlapján az Orvosegyesület könyvtárába tartozást fekvő ovális „*Societat Medicor. Pestien. et Budens.*” latin feliratú bélyegzőlenyomat jelöli.

⁵² A szakszervezetbe történt betagozódásról az Orvosegyesület meglehetősen hiányos korabeli iratanyaga és a sajtó is beszámol, az eseménytörténet pontosan csak a hiányosan fennmaradt adatok egybeolvasásával rekonstruálható: „Az Orvos Szakszervezet első választmányi ülése” *Orvosok Lapja. A Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének Hivatalos Folyóirata. Népegészségügy. A Közegészségügyi Igazgatás Közlönye* 1945/1.

⁵³ Feloszlatta pontosan: a kommunista párt által delegált belügyminiszter, mint az egyesületek feletti főfelügyeleti jog gyakorlója, a 281.965/1946-IV-14. BM számú leirattal.

⁵⁴ „A Szakszervezetek Országos Szövetsége kapta meg a feloszlátott Orvosegyesület házát” *Világ* 1947/4.

ban ezt követően is az épületben maradhatott, és az ötvenezer kötetes gyűjteménye csak 1952-ben, több szállítmánnyal került – az ágazati irányító Egészségügyi Minisztérium döntése alapján – az Országos Orvostörténeti Könyvtár kezelésébe.⁵⁵

A szóban forgó kötetnek az újonnan alapított Orvostörténeti Könyvtárba történt átadására, majd könyvtári állományba vételére is 1952-ben került sor.⁵⁶ A kötetet a könyvtár leltárkönyvében nyilvántartásba vették.⁵⁷ A könyvtárban 1969-ben teljes körű állományrevíziót tartottak, melynek során a könyv eltűnését, hiányát állapították meg. A korabeli közgyűjteményi gyakorlatnak megfelelően a könyvtár a fenntartónál (főfelügyeleti szervénél), az Egészségügyi Minisztériumnál a hiányok leltárból történő törlését kezdeményezte, amit a minisztériumi engedély alapján 1970-ben végre is hajtottak.⁵⁸

A könyvtár 1952-től, rögzített nyitva tartással, nyilvánosan látogatható szak-könyvtárként működik a mai napig – jogutódlás, illetve névváltozás révén – MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum elnevezéssel.

Egy budapesti magánszemély, szakmáját gyakorló orvos, egyúttal rendszeresen orvostörténeti tanulmányokat is író magángyűjtő évtizedeken át rendszeres látogatója és olvasója volt a könyvtárnak, a könyvtárosokkal szorosabb és állandó kapcsolatot ápolt. A legkorábbi könyvtári beiratkozását 1985-ből őrzi a könyvtár, a legkésőbbi a 2014–2016-os beiratkozási füzetből származik. Pontosan nem ismert időpontban magángyűjteménye számára megszerezte a könyvet, amit 2022 decemberében egy budapesti antikvár könyvkereskedés árverésén kívánt értékesíteni. Az

⁵⁵ Az Országos Orvostörténeti Könyvtárat 1951-ben, az Egészségügyi Minisztérium alapította. A Könyvtár helyét ekkor az államosított budai irgalmas kórház (Országos Reuma és Fürdőgyógyi Intézet, ORFI) Duna-parti épületében jelölték ki. Innen 1956 májusától mintegy egy éven át tartott a Könyvtár átköltöztetése a mai helyére, a közeli Török u. 12. szám alatti épületbe. A könyvtár 1952-től, rögzített nyitva tartással, nyilvánosan látogatható szakkönyvtárként működik a mai napig.

⁵⁶ A Népművelési Közlöny 1953. október 17-i számában közzétett, a *népművelési miniszter a könyvtárak könyvvállományának védelméről szóló 11-2-49/1953. Np. M. sz. utasítása*, mivel „[a] könyvtárak könyvvállományának mint szocialista tulajdonnak a megóvása fokozott védelmet kíván”, a könyvek nyilvántartása és raktározása tárgyában az Utasítás 19–20. pontjában a következőket rendelte el: „[m]inden egyes könyvet és brosúrát a könyvtárba érkezéstől számított, legkésőbb 6 napon belül leltárba kell venni és a könyvtár tulajdonjogát feltüntető bélyegzőnyomattal kell ellátni. [...] A leltárba felvett könyvet csak a könyvtárat fenntartó szerv írásbeli engedélye alapján szabad a leltárból törölni.” Ez alapján a kötet is 1952-ben az Orvostörténeti Könyvtár leltárába bevezetésre. Ezt tanúsítja a könyv első címlapjának hátoldalán a kerek, „Országos Orvostörténeti Könyvtár” feliratú tulajdonbélyegző, és alatta „leltári száma” előnyomott bélyegzőre kézzel beírt „14949” leltári szám. Ez alatt pedig egy ceruzával írt „15599” szám, mely a kötet raktári jelzetét jelöli.

⁵⁷ 14949-es leltári szám alatt, 1952. május 27-ei beérkezési dátummal, „Jasonis a Pratis / De pariente et partu liber / Amsteladami, 1657” címmel, „Orvosegyesületi Könyvtár” származás megjelöléssel, „15599” raktári jelzet számmal.

⁵⁸ A könyvtári ügyiratokat tartalmazó 1970-es iktatási naplóban a 3120-as iktatószámnál a tárgymegjelölés: „1970. II. 2. Egészségügyi Minisztériumtól, Leltári készletek rendezése, engedély leírásra. Csatolva 429/467, 3627/1969.” A hivatkozott irat tartalmazza a minisztérium által leltári törlésre engedélyezett könyvtári dokumentumok felsorolását egy 10 oldalas tétellistával („A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtárában 1969-ben tartott állományrevízió hiányjegyzéke”), aminek a 4. oldalán szerepel a szóban forgó Pratensis kötet (14949-es leltári szám alatt). Ezt, a leltári törlést rögzíti a leltárkönyvben a könyvre vonatkozó adatsor végén, a „Megjegyzés” rovatban „3120/1970 eng. alapján kivezetve” kézírás.

árverés előtt a könyvtár munkatársai a kötetet megvizsgálva jelezték, hogy az a könyvtár állományába tartozott, és onnan tisztázatlan körülmények között került ki. A javaslatuk alapján a kulturális javak hatósága védési eljárást indított, és a könyvet az árverésről is visszavonták, az antikvárium visszaadta az orvos-magángyűjtő korábbi birtokosának. 2023 júniusában a könyv őrzési helyén a kulturális javak hatósága helyszíni ellenőrzést végzett a könyvtár szakértőként bevont munkatársával. Az ellenőrzés során a birtokos jegyzőkönyvbe mondta, hogy a könyvet kb. harminc évvel ezelőtt egy budapesti antikváriumban vásárolta, és mivel már nem gyűjti tovább a könyveket, szeretné azt értékesíteni. Aukciós kikiáltási árán a könyvtárnak vételre felajánlotta azt.⁵⁹

Az új feladatellátás alapján összeállított állásfoglalás tartalmazta az egyes események (jogcselekmények), valamint az azok alapján kialakult helyzet részletes jogi elemzését. Ez alapján végül – döntési javaslatként – bemutatta a visszaszerzésre nyitva álló lehetőségeket azok előnyeivel és hátrányaival együtt.

IV. 2. KIEMELT KÉRDÉSEK

Az új feladatellátás alapján a feladat az volt, hogy állásfoglalás készüljön a könyv tulajdoni helyzetét illetően, feltárva az annak visszaszerzésére rendelkezésre álló lehetőségeket.

Tanulmányunkban három körülményt emelünk ki és vonatkoztatunk az ismertett tényállásra, amely felmerülhet a kulturális javak körébe tartozó további tárgyak visszakövetelése esetén is: a tulajdoni láncolat feltárásának jellegzetességeit (interdiszciplinaritás), az állami tulajdon (fennállásának és keletkezésének) kérdését, illetve a könyvet megszerző birtokos esetén a nem tulajdonostól való tulajdon-szerzés kérdéskörét.

IV. 2. 1. INTERDISZCIPLINARITÁS

Ha egy gyűjteményi tárgy nyilvánvalóan lopás útján kerül ki a közgyűjteményből, azt természetesen feljelentés kell kövesse. Azt azonban az évtizedes közgyűjteményi tapasztalat alapján tudni kell, hogy a rendőrség a műtárgylopások esetén önállóan, kizárólag az általános rendőri, nyomozati eszközökre támaszkodva nem tud kellő hatékonysággal, eredményességgel dolgozni, és minden igyekezet ellenére a lopott gyűjteményi tárgyakat csak ritkán találja meg, és adja a vissza a károsult közgyűjteménynek. Nem meglepő, hiszen alapvető feladata is eltérő: a bűnügy felderítése, az elkövető szankcionálása és az újabb bűncselekmény megelőzése a kitűzött célja; nem pedig az elveszett közgyűjteményi (vagy bármilyen más vagyon-) tárgy visszaszerzése.⁶⁰ A büntetőeljárás során – bűnjelként lefoglalt – lopott közgyűjte-

⁵⁹ A vonatkozó iratanyagot a MNM ez ügyben keletkezett főigazgatósági ügyirata tartalmazza.

⁶⁰ Ezekben az esetekben a kulturális javak bűnjelként, bizonyítékként jelennek meg. A rendőrség feladatáról ld.: a Rendőrségről szóló 1994. évi XXXIV. törvény „A Rendőrség feladata” alcímet (1-2/A. §).

ményi tárgyaknak a sértett közgyűjtemény számára történő visszaadása általános gyakorlat, ugyanakkor ez az ellopott közgyűjteményi tárgyak töredéke (lényegesen kevesebb, mint tíz százaléka) esetén következik be. A visszaszerzés így – az esetek több, mint 90 százalékában – alapvetően a tulajdonjogra és az abból levezethető birtokjog visszaszerzésére irányulhat, azaz már nem a büntetőjog, hanem a polgári jog területére esik.

Bár a jelen esetben nem volt arra utaló adat és bizonyíték, hogy a könyv eltűnése nyomán rendőrségi feljelentést tettek, és büntető eljárás indult volna, de a rendelkezésre álló adatok és az adott időszakban hatályos könyvtári ágazati jogszabályok alapján egyértelműen kizárható volt, hogy a kötet jogszerűen került volna ki a könyvtárból. Azaz megalapozottan állíthatjuk, hogy a könyv könyvtárból történt kikerülése jogsértő volt,⁶¹ műkereskedelembé és magángyűjteménybe kerülése jogellenes eltulajdonítás útján történt.⁶²

Ami a tulajdoni láncolat feltárását illeti, látható, hogy hasonló ügyekben a történeti tényállás – levéltári, szakirodalmi lehetőségeket kimerítő, teljességre törekvő – felderítéséhez szükség van általános történeti, művelődés- és intézménytörténeti, de jogi és jogtörténeti szakértelemre is.⁶³ A jogi relevanciával bíró tények keresése, kiszűrése a kulturális javakkal kapcsolatos ügyekben, ahol a tényállás több száz évet is felölelhet, több szakág művelőjének állandó együttműködését kívánja.

A tulajdoni viszonyok visszafejtése a vizsgált esetben is interdiszciplináris eszközöket igényelt. A szóban forgó kötetnél annak címlapján szereplő bejegyzések és bélyegzőlenyomatok alapján juthatunk a tulajdoni viszonyokat illető első következtetésekre. Így vált egyértelművé, hogy az az 1837-ben alapított Budapesti Királyi Orvosegyesület könyvtárába és tulajdonába tartozott – ahová Stessel Lajos (1794–1888) bécsi orvos 1840-es, illetve 1842-es ajándékaként került. A tulajdonjog elemzése érdekében meg kellett ismerni az egyesületi jog korabeli szabályozásait, valamint az egyesületek történetének, 1950 körül történt tömeges megszüntetések alapvető eseményeit is.⁶⁴

A könyvben szereplő bejegyzések és bélyegzőlenyomatok, valamint a könyvtár leltárkönyvi adatai alapján tudtuk megállapítani azt is, hogy a kötet az Orvosegyesület könyvtári állományában maradt annak felszámolásáig, majd ezután az az állomány többi darabjával együtt 1952-ben az Országos Orvostörténeti Könyvtár kezelésébe került.

⁶¹ A könyvtári állomány nyilvántartásáról ld.: A népművelési miniszter könyvkölcsönzéssel foglalkozó nyilvános tömegkönyvtárak leltározásáról és nyilvántartásba vételéről szóló 11 k–2–21/1952. Np. N. sz. utasítás; A népművelési miniszter a könyvtárak könyvállományának védelméről szóló 11-2-49/1953. Np. M. sz. utasítása.

⁶² A jogtalan eltulajdonítás vonatkozásában ld. az ebben az időszakban hatályos Büntető törvénykönyv (Btk.), az 1961. évi V. törvény 295. §-át, mely – a lopás, sikkasztás, csalás és hűtlen kezelés (291–294. szakaszok) mellett – külön tényállásként határozta meg a „társadalmi tulajdont károsító lopás, sikkasztás, csalás és hűtlen” bűncselekményét.

⁶³ Szintén jó példa erre az Esterházy kincsek ügye, ld. Fővárosi Törvényszék 4.P.22.219/2020/5.; Fővárosi Ítéletábra 7.Pf.20.731/2020/25.

⁶⁴ DOMANICZKY Endre: „Adalékok a civil szektor felszámolásához Magyarországon (1945–1950)” *Jogtörténeti Szemle* 2009/2. 1–16.

Néhány esetben szervezettörténeti ismeretek is szükségesek az „eredetkutatáshoz” – ilyen például az Országos Orvostörténeti Könyvtárnak az 1968-ban a Semmelweis Orvostörténeti Múzeummal történt egyesítésének kérdése, majd 2017-ben a MNM szervezetébe történt betagozódása. Mindezek ismeretében tudjuk megállapítani a jelenlegi jogutódot, amely történetesen a MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum.

IV. 2. 2. ÁLLAMOSÍTOTT MŰTÁRGYAK

Tipikus közép-kelet-európai problémakör a műtárgy-restitúció azon vonulata, amely a szocialista korszak alatt a tulajdonos birtokából kikerült vagy a birtokba vissza nem került műtárgyak helyzetével foglalkozik.

A tulajdoni viszonyok alakulása szempontjából Magyarországon – ellentétben a nyugati országokban a zsidó holokauszt érintettségű restitúciós ügyekkel – az államosított műtárgyak sorsa lezártnak tekinthető.⁶⁵ A megértés kulcsa pedig a rendszerváltozás során hozott intézkedésekben rejlik.

Az 1989–1990-ben lezajlott a békés átmenet, az 1949-es Alkotmány hatályban maradt, jelentősen módosult tartalommal. Annak ellenére, hogy a kommunista jogrendben született intézkedések igazságtalanságát senki nem vitatta, azok következményei érvényben maradtak. A restitúció kérdésével a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény (Kárpótlási törvény) foglalkozott, amelynek célja az volt, hogy rendezze a tulajdonviszonyokat, és kárpótolja az állam által igazságtalanul elvont vagyon miatt elszenvedett sérelmeket. E törvény vonatkozásában – amint az Alkotmánybíróság is megállapította – a szabályozás nem polgári jogi alapú kártérítést jelentett, hanem a kártalanítás szabályait az állam politikai felelősségén alapuló politikai döntésként határozta meg, a méltányosság elvének (és az állam teherbírásiának) megfelelően.⁶⁶ Így ez nem a vagyon természetben történő visszaszolgáltatását jelentette, hanem az igazságtalanul okozott károk részleges pénzügyi jellegű (kárpótlási jegyben megtestesülő) orvoslására összpontosított.⁶⁷ Ahogy az Alkotmánybíróság a 15/1993. (III. 12.) AB határozatban fogalmaz: „Alkotmányból nem vezethető le az a követelmény, hogy az állam visszaadja a korábbi

⁶⁵ Nyugat-Európában nem következett be a szovjet megszállás alatt álló közép- és kelet-európai országokhoz hasonló műkincs-államosítás. A köztársasági államformára áttért országokban történtek ehhez hasonló, kártalanítás nélküli tulajdonelvonások az egykori uralkodói magánvagyonok vonatkozásában. Nyugat-európai párhuzamként az 1933–1945 közötti zsidó holokauszt érintettségű kulturális javak restitúciója hozható fel, ahol sok helyen a törvény alapján a visszaszolgáltatáshoz az igénylői oldalon elegendő a valószínűsítés, tekintet nélkül arra, hogy a közgyűjteményi szerzeményezés jogszerűen történt-e, és az az adott állam tulajdonjogát eredményezte-e. A párhuzamba állítás sok tekintetben megalapozott lehet, de meg kell jegyezni, hogy nyilvánvalóan vannak eltérő sajátosságok is.

⁶⁶ Az Alkotmánybíróság 16/1991. (IV. 20.) és 27/1991. (V. 20.) számú határozatai.

⁶⁷ Az AB az 1990-es évek elején többször is foglalkozott a restitúció kérdésével. Megállapította, hogy az új jogállamiság mércéjéhez viszonyítva az Alkotmányból nem következik, hogy az állam köteles lenne visszaszolgáltatni a korábbi rezsimiek által jogtalanul kisajátított tulajdont az eredeti tulajdonosnak. Ld. az Alkotmánybíróság 21/1990. (X. 4.), 16/1991. (IV. 20.), 27/1991. (V. 20.), 28/1991. (VI. 3.), és 15/1993. (III. 12.) számú döntéseit.

rendszerekben, az új jogállam mércéjével mérve alkotmányellenesen elvont tulajdont az eredeti tulajdonosoknak. Hasonlóképpen nem követeli meg az Alkotmány, hogy ezekért a sérelmekért az állam teljes kártérítést vagy kártalanítást nyújtson. Végül nem következik az Alkotmányból az a kötelezettség sem, hogy az állam a polgári jog, az államigazgatási jog vagy az eljárásjogok általános szabályait visszaható hatállyal megváltoztassa, vagy azok alól kivételt engedjen annak érdekében, hogy a volt tulajdonosok visszakapják a tulajdont, vagy hogy teljes kártérítéshez jussanak. (...).⁶⁸

Bár a kérdés jogilag ezzel lezártnak volt tekinthető, de az időnként mégis újra fel-lángoló politikai vitára az Alaptörvény tett végleg pontot 2011-ben, amikor is U) cikkének (9) bekezdésében kimondta: „[a]z 1990. május 2-át megelőzően az életük-től vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak és az állam által a tulajdonukban igazságtalanul okozott károk folytán károsodottak számára pénz-beli vagy más vagyoni juttatást biztosító új kárpótlási jogcím jogszabályban nem állapítható meg.”

Ez egyik oldalról azt jelenti, hogy az államon kívüli eredeti tulajdonosok számára azon kulturális javak tulajdonjogának visszakövetelésére, amelyeket az államosítás érintett, a magyar jogszabályok alapján nincsen lehetőség. Másik oldalról viszont, a fordított előjellel hasonló helyzetbe került, például közgyűjteményből jogsértő módon kikerült tárgyak állam általi visszakövetelésére a lehetőség adott.

Ezek alapján vessünk egy pillantást a felvázolt eset tényállására. Észszerű ugyan-is, hogy felmerül a kérdés: az Orvosegyesület 1946-os belügyminiszteri feloszlatá-sát követően a könyv birtokának az állami szervek kezelésébe (birtokába) kerülése mellett egyúttal annak tulajdonjoga is az államra szállt-e.

A feloszlatást követően az egyesületi ingatlanról a belügyminiszter döntött – szak-szervezeti tulajdonba adta –, azonban a könyvtár, és benne a könyv tulajdonjogára vonatkozó külön döntésről vagy közvetlenül erre a helyzetre alkalmazandó korabe-li jogszabályról nincsen adat.⁶⁹ Ugyanakkor a korabeli szokásjogot, bírói gyakorla-tot, valamint egyesületi szabályozást is bemutató *Szladits* kötet az egyesületről mint magánjogi jogi személyről szóló fejezete kifejti: „[a] felosztatott egyesület ... vagyona az államkincstárra száll és az rendelkezik vele”.⁷⁰ A mű emellett a jellemző joggya-korlatot is bemutatja: „a felosztatott egyesület vagyonát a belügyminiszter – amint az szokásos – más, rendszerint hasonló célt szolgáló jogi személynek adományozza”.⁷¹

Ez alapján megalapozottan következtethetünk arra, hogy az Orvosegyesület fel-oszlatásával az egyesületi vagyon, benne a könyvtár és a szóban forgó könyv tulaj-donjoga is az államra szállt. Erre vonatkozóan tehát 1946-ban, vagy azután nem volt szükséges külön intézkedést hozni, az egyesület megszüntetésével az állami tulajdonszerzés a birtokállapottól függetlenül is bekövetkezett.⁷² Az Orvostörténeti

⁶⁸ Az Alkotmánybíróság 15/1993. (III. 12.) határozata 112–133.; 114.

⁶⁹ Sem az egyesületekre vonatkozó, ebben az időszakban hatályos jogszabályi rendelkezések, sem az egyesületekre vonatkozó jogtörténeti szakirodalom nem tartalmaz ilyet. A vonatkozó jogszabályok felsorolásával együtt. Lásd DOMANICZKY (64. l.) 1–16.

⁷⁰ SZLADITS Károly: *Magyar magánjog I. kötet* (Budapest: Grill Károly Könyvkiadó 1941) 584.

⁷¹ Lásd SZLADITS (70. l.) 584.

⁷² A könyv ebben az időpontban még ugyan a szakszervezeti tulajdonba került ingatlanban maradt (1952-ig), de ez a könyvtár, és benne a szóban forgó könyv tulajdonját nem érintette. Annak vég-

Könyvtár 1952. évi leltárkönyvébe a kötetet bejegyezték,⁷³ és a már ismertetett körülmények között törölték 1969-ben. Ami a könyvtári leltári törlés joghatását illeti, fontos hangsúlyozni, hogy a könyvtári leltár – mint deklaratív nyilvántartás – a „társadalmi tulajdont” (állami tulajdonjogot) se nem keletkeztette, se nem szüntethette meg, csupán annak a kezelőszervét jelölte, a leltári felelősséggel együtt, illetve törlés esetén ennek megszűnését rögzítette.

Az állami tulajdon keletkezése, fennállása ezzel 1946-tól 1969-ig visszakövethető, a kötetet így a tulajdonosa birtokából jogellenesen kikerült ingó dolognak (kulturális tárgynak) minősíthetjük – ezzel pedig elérkezünk a nem tulajdonostól történő tulajdonszerzés problémaköréhez.

IV. 2. 3. A NEM TULAJDONOSTÓL TÖRTÉNŐ TULAJDONSZERZÉS

Kérdés, hogy megszerezhetette-e a kötet tulajdonjogát annak későbbi birtokosa. Ha a hatályos szabályokat vizsgáljuk, a lopott dolgon történő, jóhiszemű vevő általi tulajdonszerzést a Ptk. 5:39. és 5:40. szakaszai szabályozzák. A tulajdonostól történő tulajdonszerzés főszabályának⁷⁴ kimondása után találhatók a nem tulajdonostól való tulajdonszerzés kivételszabályai.⁷⁵ Két ilyen esetkör kap helyet a magyar szabályozásban: egyrészt az ingó jóhiszemű vevő által, kereskedelmi forgalomban és ellenérték fejében történő szerzés esete,⁷⁶ másrészt a pénz és értékpapírok nem tulajdonos által történő átruházásának kivétele.⁷⁷ A nem tulajdonostól szerző jóhiszemű vevő tulajdonosi pozíciójának megállapítására tehát a magyar anyagi jog lehetőséget ad. Így volt ez 1993-ban is, amikor a könyv jelenlegi birtokosának nyilatkozata szerint a könyvet egy antikvár könyvkereskedőnél megvásárolta.⁷⁸ Az akkor hatályos, Magyar Köztársaság Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. IV. tör-

leges elhelyezéséről (kezelőszerv kijelöléséről) az érintett állami szervek 1952-ben gondoskodtak, az Országos Orvostörténeti Könyvtár részére történt birtokba adással, és ott a könyvtári szabályozásnak megfelelő állományleltárba történő bejegyzéssel.

⁷³ A Népművelési Közlöny 1952. június 30-i számában közzétett, *A népművelési miniszter könyvkölcsönzéssel foglalkozó nyilvános tömegkönyvtárak leltározásáról és nyilvántartásba vételéről szóló 11—2—21/1952. Np. N. sz. utasítás* 1. pontja elrendelte, hogy a könyvtárak kötelesek a könyvállományukról 1952. évi szeptember hó 1. napjáig leltárt készíteni. A 2. pont szerint a leltárnak a leltári szám, a leltárba vétel időpontja, a könyv szerzője és címe, a mű kötetének száma, a könyv raktári jelzete, és a jegyzetre (megjegyzésre) vonatkozó adatokat kell tartalmaznia.

⁷⁴ Ptk. 5:39. § (1) „Átruházással a dolog tulajdonosától lehet a tulajdonjogot megszerezni.” Rögzítésre kerül a főszabály, a *nemo plus iuris* elve.

⁷⁵ Ahogyan a dologi jogok köre zárt (köztudott axióma), úgy a tulajdonszerzési módoknak is megvan a maga zárt köre. Bővebben lásd: LENKOVICS Barnabás: „A tulajdonszerzés-módok eredeti, illetve származékos jellege” *Polgári Jogi Kodifikáció* 2003/3. 14–29.

⁷⁶ Ptk. 5:39. § (2)–(4).

⁷⁷ Ptk. 5:40. §.

⁷⁸ Iratkutatással ez az állítás nem volt alátámasztható. A könyvtár munkatársa 2023 októberében ellenőrizte az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható árverési katalógusokat. Az esetben előke-
rült antikváriumok legkorábbi jegyzéke 1977-es, illetve 1991-es. A 2000/2001-ig átnézett katalógusokban nem szerepelt a *Pratensis* kötet az eladásra, árverésre kínált tételek között. Ez természetesen nem zárja ki, hogy ebben az időben a könyv eladása mégis az antikváriumban történt, csak nem árverésen, hanem közvetlen bolti forgalomban, amelyről nem készült külön nyomtatott katalógus.

vény (régi Ptk.) 118. § (1) bekezdése ugyanis kimondta, hogy „[k]ereskedelmi forgalomban eladott dologon a jóhiszemű vevő akkor is tulajdonjogot szerez, ha a kereskedő nem volt tulajdonos.”⁷⁹

Szükséges megvizsgálni tehát a szerzés körülményeit az alapján, hogy a tulajdonszerzés jogcíme megállapítható-e a vevő jóhiszeműségére alapítva; alkalmazható-e ez a forgalom biztonságát garantálni hivatott kivételszabály.⁸⁰ Ehhez a szerzés időpontjában hatályos régi Ptk. három konjunktív feltételének teljesülését kellett vizsgálni: a szerzés (1) kereskedelmi forgalomban, (2) eladás útján, és (3) jóhiszeműen történt-e. Mivel a három feltétel fennállása egyszerre kellett teljesülnön, bármelyik esetén a teszt negatív eredménye a szabály alkalmazásának kizárását jelenti.

Polgári jogunkban a vevő jóhiszeműségének megállapítására szolgáló mérce egy objektivizált, rugalmas mérce. Kiindulópontként elmondható, hogy „[j]óhiszeműnek a szerző akkor minősülhet, ha nem tudott és a körülményekre tekintettel nem is kellett tudnia arról, hogy az átruházó kereskedő nem tulajdonos és nincsen joga az eladott dolog felett a saját nevében rendelkezési jogot gyakorolni”.⁸¹ A jogalkalmazónak esetről esetre kell mérlegelnie az adott helyzetben elvárható magatartást.

Jelen ügyben a könyvet megszerző fél budapesti orvos, orvostörténeti kutatóként is működő magángyűjtő volt. Évtizedeken át rendszeres látogatója és olvasója volt a könyvtárnak, a könyvtárosokkal állandó kapcsolatot ápolt. A könyv címlapján az Orvostörténeti Könyvtár tulajdonbélyegzője és leltári száma is megtalálható volt 1952-től a mai napig, azaz az 1993-as szerzés időpontjában is.

Egy olyan személytől, aki régi, orvostörténeti könyvekkel évek óta foglalkozik, az Orvostörténeti Könyvtárat évek óta látogatja, beiratkozott, rendszeres olvasója, megítélésünk alapján elvárható, hogy egy könyv esetén, amelynek a címlapján az általa ismert és megszokott könyvtári tulajdonbélyegzőt és leltári számot látja anélkül, hogy a könyvtári állományból történő szabályos kikerülésnek, a leltári törlésnek nyoma lenne, a könyvtári állományba tartozást felismerje. Következésképpen a szerzés időpontjában tudatában kellett lennie annak, hogy a kötet kereskedelmi forgalomban történő megjelenése nem lehet jogszerű, az eladója vagy az eladásban közreműködő kereskedő nem lehet annak a tulajdonosa. A régi Ptk. indokolása és a bírói gyakorlat is egybehangzóan állította, hogy amennyiben „az eladás körülményeinek a vevőben alapos kétséget kellett kelteniük”, úgy az a jóhiszeműség kizárását eredményezi.⁸² Megállapítható ezért, hogy jelen ügyben a régi Ptk. 118. § (1) bekezdése szerinti nem tulajdonostól való tulajdonszerzésre vonatkozó jóhiszeműség feltétele nem teljesült, így a könyv tulajdonjogát a budapesti orvos-gyűjtő (az általa állított 1993-as antikváriumi vétel során) nem szerezhette meg.

⁷⁹ Releváns még a régi Ptk. 117. § (1) bekezdése: „Átruházással – ha a törvény kivételt nem tesz – csak a dolog tulajdonosától lehet a tulajdonjogot megszerezni.”

⁸⁰ WELLMANN György: *Polgári jog. Kommentár a gyakorlat számára* (Budapest: ORAC Kiadó 2024) Ötödik könyv (Dologi jog) IX. fejezet (Tulajdonszerzés átruházással).

⁸¹ VÉKÁS Lajos: *A Polgári Törvénykönyv magyarázatokkal* (Budapest: CompLex 2013) 392.

⁸² Törvényjavaslat a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről. Országgyűlési irományok, 1958. I. kötet, 1–38. sz., 1958-4, 177–181. A bírói gyakorlatról lásd: BH1996. 419.

Felmerülhet még, hogy az 1993 táján történt birtokba kerülés óta eltelt mintegy harminc év alatt nem következhetett-e be a kötet elbirtoklása. A régi Ptk. 121. § (1) bekezdése így szól: „[e]lbirtoklás útján megszerzi a dolog tulajdonjogát, aki a dologt sajátjaként ingatlan esetében tizenöt, más dolog esetében pedig tíz éven át szakadatlanul birtokolja”. Az elbirtoklás azonban kizárt, ha a szerző bűncselekménnyel vagy egyébként erőszakos vagy alattomos úton jutott a dolog birtokához.⁸³ Tekintettel arra, hogy az Orvostörténeti Könyvtárból a könyvet jogtalanul eltulajdonították, mely tényre az 1993-as vásárlás során a könyv címlapján megtalálható élő könyvtári tulajdonbélyegző és leltári szám utalt, és erről a könyv birtokosának a könyv ellenérték mellett – magángyűjteménye fejlesztése, azaz vagyongyarapodás céljából – történt megszerzése alkalmával tudomással kellett rendelkeznie, ezért ezzel az orgazdaság elkövetésének feltételei is teljesülhettek.⁸⁴ Az ismertetett körülmények okán az elbirtoklás ebben az esetben nem következhetett be.

Mindezzel egy zárt logikai láncolatot sikerült felállítani, ami alapján egyértelműen megállapítható lett, hogy (1) milyen jogcímen került a szóban forgó kötet 1946-ban a magyar állam tulajdonába, és (2) 1952-ben a központi állami orvostörténeti könyvtár kezelésébe, (3) majd onnan jogsértő módon került ki 1969-et megelőzően, és (4) jutott 1993 táján egy magánszemélyhez, aki azonban csupán a lopott könyv birtokát szerezte meg, de a tulajdonjogát nem. Ez alapján meghatározható volt több lehetőség is, a közgyűjteményből ellopott, de állami tulajdonban maradt könyv visszaszerzésére: a felszólítástól, megegyezésen át a büntető- és a polgári jogi területén igénybe vehető eszközökig. Ezek közül a jelen esetben a legelső, a meggyőzés (részletes állásfoglalás megküldésével történt felszólítás) is elegendő volt a visszaszerzés megvalósításához.

V. KONKLÚZIÓ

„A kulturális örökséghez tartozó javak múltunk és jelenünk megismerésének pótolhatatlan forrásai, a nemzeti és az egyetemes kulturális örökség egészének elválaszthatatlan összetevői; szellemi birtokbavételük minden ember alapvető joga. Az e fogalomkörbe tartozó értékek különös védelme, megőrzése és fenntartása, valamint a nyilvánosság számára történő széles körű és egyenlő hozzáférhetővé tétele a mindenkorai társadalom kötelezettsége.” A Kult. tv. preambulumban szépen megfogalmazott kötelezettség állami megtartása kivételesen összetett munka. Míg az állam tulajdonából jogellenesen kikerült közgyűjteményi javak elvonása, értékesítése – a tárgyak „mozgékonyága”, kis mérete, nehéz (szakértelmet kívánó) felismerhetősége okán – viszonylag egyszerű, annak visszaszerzése több szereplő összehangolt, hosszú időn át tartó, közös erőfeszítéseit igényli.

Tanulságos, hogy csak a MNM vonatkozásában, egy bő egyéves, teljességre törekvő adat- és irat kutatás eredményeként az elmúlt nyolc évtizedből százharminc eset-

⁸³ Régi Ptk. 121. § (2).

⁸⁴ Az orgazdaság vonatkozásában ld. az 1993-as vásárlás idején hatályos Btk., az 1978. évi IV. törvény 326. § (1) bekezdését.

hez köthetően közel 7000 lopott gyűjteményi tárgyról van adatunk. Ezt az adatsort – úgy gondoljuk, több szempontból is – jellemzőnek tekinthetjük nem csupán az MNM, hanem kisebb-nagyobb eltérésekkel valamennyi hazai közgyűjteményre is. Az egyéb adatforrásokból is származó (főleg az elmúlt három évtizedre vonatkozó) adatokkal együtt a teljes, valamennyi magyar közgyűjteményt érintő, általunk ismert veszteség négyszáz lopás vagy eltűnés során elveszett 13 ezer tárgyat ölel fel. Egy elméleti számítással, ezt a veszteséget átlagolva, és a teljes időszakra vetítve arra az eredményre juthatunk, hogy a hazai közgyűjteményekből az elmúlt nyolc évtizedben kétnaponta tűnt el egy-egy gyűjteménybe tartozó tárgy. Erről azonban pontos adataink, adatbázisunk jelenleg nincsen, a veszteségnek nem csupán a pontos mértéke ismeretlen (feltáratlan), hanem az emlékezet halványulásával, egy-két évtized elteltével a hiányok emléke is elvész. Ez nemcsak azért fájó, mivel így maga az eltűnt tárgy sem töltheti be a közgyűjteményi célját (kiállíthatóság, kutathatóság stb.), hanem azért is, mert ezzel hallgatólagosan a birtokvesztést is tudomásul veszi az állam, az idő múlásával pedig hozzájárul a helyzet véglegesüléséhez, és a lopott közgyűjteményi tárgyakon – a polgári jog által biztosított kivételszabályok alkalmazásával – történő tulajdonszerzés lehetőségéhez is. Amíg ugyanis nem válnak ismertté a közgyűjtemények veszteségei, nem lesz lehetőség a műkereskedők és vásárlók számára az adott tárgy megszerzése előtt egy teljes körű adatbázisban történő azonosításra, jellemzően nem is várható el a „kellő gondosság és körültekintés”, és a jóhiszeműség sem lesz keretek közé szorítva, azaz gyakorlatilag minden aukciós vagy bolti vevőt eleve a jóhiszeműség címkeje illet meg. Az új feladatellátás alapján az állam közgyűjteményi területe azonban sikerrel veheti fel a harcot a tárgyak visszaszerzése érdekében: mutatja ezt az elemzett antik orvosi kötet ügye, amelyben a birtokossal történő megegyezés útján a műtárgy térítésmentesen visszateríthetett állami tulajdonosa, a közgyűjtemény birtokába. Konklúzióként fontos kiemelni azonban az új feladatellátás hosszú távú sikerességének néhány kulcselemét.

Mivel az illegálisan szerzett műtárgyak esetén tipikusnak mondható a határon átnyúló értékesítés, különösen a friss ügyekben az „időfaktor”, a gyors reakció nagyon fontos. Ahhoz, hogy az eljárás az újonnan keletkező és a régi ügyekben egyaránt hatékony lehessen, egy intézményesített, szervezett és jogilag is szabályozott központi feladatellátás kialakítása szükséges. Ezen belül is nagyon fontos a több szakterületet érintő tapasztalat és a szervezethez való közreműködés (megfelelő jogkörök biztosítása, állami szervek összehangolt és gyors együttműködése). Szintén alapvető szükségességű a lopott közgyűjteményi javak közhiteles, kereshető és nyilvános nyilvántartásának megalkotása, hogy azok felbukkanása esetén a visszakövetelés eredményesen legyen megvalósítható, a közigazgatási-, a büntető- vagy a polgári jog által kínált eszközökkel.

KOLTAY ANDRÁS*

SÓLYOM LÁSZLÓ SZÓLÁSSZABADSÁGA**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.1.02>

A tanulmány célja, hogy megrajzolja a 2023-ban elhunyt Sólyom László, az AB első elnökének szólásszabadságképét, az „első” testület szólásszabadság tárgyú döntéseiből kiindulva. E gyakorlatot a tanulmány – a szűk terjedelmi keretek között elképzelhető mélységgel – bemutatja, és kritikai elemzés tárgyává is teszi. Az 1989–90-es rendszerváltozás után minden fontos döntéshozónak, így az AB-nak is korábban ismeretlen feladatot jelentett az alkotmányos szólásszabadság megteremtése, alapvető tételeinek kidolgozása, majd azok tiszteletben tartása. A testület és első elnöke ebben a folyamatban élvonalbeli szerepet vállalt magára, a sokszor emlegetett „aktivista” szerepfelfogást vallva. A tanulmány túlnyúlik a kezdeti döntések és utóéletük elemzésén, és kitér Sólyom AB-elnökségről való leköszönését követő, a témába vágó megnyilvánulásaira is. Következtetése szerint a Sólyom elnökölte AB sokat tett a szólásszabadság magyarországi megerősödéséért, amelynek hatásai ma is érezhetők. Annak ellenére igaz ez, hogy a Sólyom által bevezetni kívánt és a testület többségi támogatását elnyerő szólásszabadság-mércék a bírói gyakorlat, a jogalkotás és a politikai döntések befolyásolására már a maguk idejében is csak kevésbé és ritkán voltak alkalmasak. De a szólásszabadság elvi alapjait az „első” AB hosszú időre érvényesen fektette le, azok mai jogrendszerünket is áthatják. A tanulmányban megfogalmazott kritikák ellenére ez az „első” testület hosszú távon hatást kifejtő öröksége, ami Sólyom szólásszabadság-felfogásának súlyának és az abból fakadó kezdeti alkotmányos gyakorlat jelentőségének fokmérője.

1. BEVEZETÉS

Sólyom László professzor, az AB első elnöke (1990–1998), későbbi köztársasági elnök (2005–2010) 2023. október 8-án hunyt el. Az AB kezdeti éveit és benne Sólyom működését is számos szakirodalmi könyv és cikk dolgozta fel elnökségének lejárta után. Önmagában is jelzi Sólyom hatását a magyar alkotmányos rendszerre, hogy évtizedekkel a fontos AB-döntéseket követően is érdemesnek tűnik vissza-visszanyúlni azokhoz.

* Kutatóprofesszor, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar; egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar. E-mail: koltay.andras@uni-nke.hu

** A szerző köszöni Fábán Ferenc, Kovács Helga, Paczolay Péter, Schanda Balázs, Szomora Zsolt, Török Bernát és a két anonim lektor észrevételeit, amelyeket a kézirat korábbi változataihoz fűztek.

A jelen írás az „első” AB és Sólyom szólásszabadságképét igyekszik vázlatosan megrajzolni.¹ Ezt az AB első elnökének szólásszabadság-ügyi törekvései iránti tisztelettel teszi, olykor kritikát is megfogalmazva azzal szemben. A nagy jogászai életművek már csak ilyenek: amikor a fontos döntéseket, tudományos írásokat szerzőjük leteszi az asztalra, azok önálló életre kelnek. A jogtudományi kritikai elemzés iránti igény jól jelzi a sólyomi életmű nagyságát: az, hogy vita tárgyaivá válnak, egyúttal tovább élésük és hatásuk jele.

A szólásszabadság ügye a rendszerváltozás utáni Magyarországon kiemelt jelentőségre tett szert; a szabad beszédre és annak korlátaira vonatkozó keretek meghatározása minden demokrácia kulcskérdése. Magyarország természetesen maradt ki az emberi jogok második világháború utáni forradalmából, így minden fontos döntéshozónak (törvényalkotónak, bíróságoknak, az AB-nek, a politika és a média szereplőinek) addig ismeretlen feladatot jelentett az alkotmányos szólásszabadság megteremtése, alapvető tételeinek kidolgozása, a szabadság biztosítása és mások szabadságának tiszteletben tartása. Az AB ebben az izgalmas és nem zökkenőmentes folyamatban élvonalbeli szerepet vállalt magára, olykor törvényi felhatalmazásán is túlterjeszkedve.

A továbbiakban a szólásszabadság kulcskérdéseire adott válaszokat tekintem át, az AB kezdeti gyakorlatából kiindulva, de Sólyom 1998 utáni, a témába vágó megnyilvánulásait is feldolgozva. Természetesen minden egyes, a következőkben tárgyalt rész kérdés önálló, részletes elemzésre tarthat igényt. Egyetlen tanulmány, terjedelmi kereteiből fakadóan, szükségképpen csak elnagyolt képet adhat, amely azonban elegendő lehet arra, hogy Sólyom szólásszabadság-felfogását és annak az alkotmányos rendszerre gyakorolt hatását az olvasó számára felvázolja.

2. ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI SZEREPELFOGÁS

Az emberi jogok védelmének megalapozása az AB kezdeti gyakorlatában kiemelt jelentőségű volt. Ahogyan Landi Balázs fogalmaz Sólyomról írt nekrológiájában: „Az Alkotmánybíróság elnökeként Sólyom László meghatározó módon a – jogi értelemben vett – »liberális«, ti. a szabadságjogokat kiterjesztően értelmező irányzatot képviselte.”² Az AB Sólyom alatti időszakát a szakirodalom „aktivistának” szokta nevezni.³ Ez a kétségtelen aktivizmus több irányban is megnyilvánult. Egyfelől a

¹ A jelen tanulmányban a magyar jogi hagyományban mélyebben gyökerező „szólásszabadság” megnevezést használok arra az alapjogra, amit az Alkotmány és az Alaptörvény is „véleménynyilvánítási szabadságnak” nevez. Maga Sólyom tanulmányaiban, nyilatkozataiban felváltva használta a két megnevezést, amelynek tartalmát azonosnak tekintem.

² LANDI Balázs: Emlékezés Sólyom Lászlóra (1942–2023) a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjára, *Mta.hu*, 2023, https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2023/Solyom_Laszlo_emlekezés.pdf.

³ GÁRDOS-Orosz Fruzsina: „30/1992. AB határozat – gyűlöletbeszéd” in GÁRDOS-Orosz Fruzsina – ZAKARIÁS Kinga (szerk.): *Az alkotmánybírósági gyakorlat. Az Alkotmánybíróság 100 elvi jelentőségű határozata 1990–2020, I.* (Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – HVG-ORAC 2021) 212.; HALMAI Gábor: „A Sólyom-bíróság aktivizmusa és annak alternatívái. Főtanácsadói

„láthatatlan alkotmány” Sólyom által egy ízben kifejtett koncepciója szerint a testület feladata volt, hogy értelmezése által megfogalmazza az alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, olyan koherens rendszert alkotva, amely az alkotmányosság változatlan mércéjéül szolgál, és a jövőbeni (írott) alkotmány(ok) alapja is lehet.⁴ Vagyis az Alkotmány írott szövege mögött (fölött) ott lebeg az AB által kidolgozott alkotmány, amely biztosabb alap, mint az alkotmányozó hatalom által megváltoztatható szöveg. Mindazonáltal a metafora ezen egyetlen említésén túl más döntésben nem szerepelt, a testület gyakorlata pedig közvetve világossá tette, hogy az AB-nak nem feladata egy, a tényleges alkotmányon felüli „másik” alkotmány kidolgozása.

Ezzel együtt is, a döntésekhez fűzött indokolások jelentős részében az AB túlmént a konkrét kérdés eldöntésén, és – a normakontrollra irányuló tevékenység szükség-szerű velejárójaként – igyekezett a jövőre nézve, általános érvénnyel megállapítani olyan alkotmányos tételeket, amelyek a későbbi jogalkotás vagy jogalkalmazás számára kereteket szabnak (a szólásszabadság joga összefüggésében pl. a gyűlöletbeszéd és a közszereplők hírnév- és becsületvédelme ügyében, lásd lentebb). Az alkotmányértelmezésre vonatkozó tevékenység mellé eljárási oldalon hatásköri aktivizmus is társult, olykor egészen a törvényértelmezés feladatát is felvállalva. Például a 36/1994. (VI. 24.) AB határozatról (ABH 1994, 219) Sólyom később úgy nyilatkozott, hogy a döntéssel, „akárhogy nézzük, az Alkotmánybíróság beleírt a Büntető törvénykönyvbe,”⁵ illetve, hogy a döntés által érintett bűncselekmények (rágalmazás és becsületsértés) „tényállását változtatta meg az Alkotmánybíróság”⁶ – úgy, hogy a tényállásokat érintetlenül hagyta (nem semmisítette meg).

A hatásköri aktivizmus fő példájaként e „kvázi jogalkotói” státust erősítette az AB által kifejlesztett „alkotmányos követelmények” intézménye, amelyeknek az érintetlenül hagyott (nem megsemmisített) jogszabály későbbi alkalmazásának meg kellett felelnie ahhoz, hogy a jogalkalmazói döntés összhangban legyen az Alkotmánnyal [ez történt pl. a 36/1994. (VI. 24.) AB határozatban is]. Sem az Alkotmány, sem az AB-ról szóló korábbi törvény nem tartalmazott ilyen felhatalmazást, amely a jogrendszer „kímélésének” eszközévé vált, a megsemmisítés helyetti enyhébb eszköz használatával.⁷ [Azóta az Abtv. 46. § (3) bekezdése már biztosítja e lehetőséget az AB számára.]

belülnézet” in GYÖRFI Tamás – KAZAI Viktor Zoltán – ORBÁN Endre (szerk.): *Kontextus által vizsgálva: A Sólyom-bíróság antiformalista elemzése* (Budapest–Párizs: L'Harmattan 2021) 63.

⁴ 23/1990. (X. 31.) AB határozat, Sólyom László párhuzamos véleménye, 1 (ABH 1990, 88, 96–100.). A „láthatatlan alkotmány” metaforájára ezt követően több más AB határozatban található különvélemény vagy párhuzamos indokolás is utalt (48/1991. (IX. 26.) AB határozat, 1132/D/2007. AB határozat, 3062/2012. (VII. 26.) AB határozat, 43/2012. (XII. 20.) AB határozat, 32/2013. (XI. 22.) AB határozat, 36/2013. (XII. 5.) AB határozat, 8/2014. (III. 20.) AB határozat), a 61/2011. (VII. 13.) AB határozat többségi indokolásában is megjelent.

⁵ TÓTH Gábor Attila: „A »nehéz eseteknél« a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez – beszélgetés Sólyom Lászlóval” *Fundamentum* 1997/1. 31–43., 40.

⁶ SÓLYOM László: „Kölcsönhatás az Emberi Jogok Európai Bíróságának esetjoga és a szólásszabadság védelme között Magyarországon” *Állam- és Jogtudomány* 1996–97/3–4. 149–172., 170.

⁷ Lásd ZAKARIÁS Kinga: „Az alkotmányos követelmény mint hivatals elvi tétel a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában” *Jog–Állam–Politika* 2022 (Kukorelli-különszám). 401–414.

Azonban az aktivista szerepfelfogás olykor felemás eredményeket hozott a gyakorlatban. Az AB döntéseiből fakadó elvárásokat, alkotmányos követelményeket a bíróságok nem feltétlenül vették figyelembe. Például a közszereplők személyiségvédelmére vonatkozóan meglehetősen kaotikus bírói gyakorlat alakult ki, amely bizonyos elemei vonatkozásában egyértelműen figyelmen kívül hagyta az AB előírásait (lásd később). Halmai Gábor Sólyom leköszöntét követően ezzel kapcsolatban eufemisztikusan úgy fogalmazott, hogy „a jogalkalmazó bíróságok számára gyakran megoldhatatlan feladatot jelent a jogrendszer kímélete jegyében hatályban tartott jogi normáknak az Alkotmánybíróság által megkívánt tartalommal történő alkalmazása.”⁸

Hasonlóan ellentmondásosan alakult az AB és a törvényalkotó viszonya. Ez utóbbi gyakran semmibe vette az AB elvárásait (pl. a közszolgálati média felügyeletének kérdésében, vagy a közösségekkel szembeni gyalázkodás többszöri kodifikációs kísérletekor, lásd később). Mi több, gyakran a testületen belül is heves viták zajlottak, amelyekről a többség indokolásához fűzött különvélemények olykor árulkodtak, olykor viszont – ilyenek híján – a közvélemény csak utólag szerezhetett tudomást róluk. A különvélemény híján gyanított konszenzus esetenként valójában megoszló szavazatokat – azaz konszenzus nélküli döntést – jelentett, de a döntések szavazataránya nem vált nyilvános információvá.⁹

3. AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG SZÓLÁSSZABADSÁGKÉPE

Sólyom többször is úgy nyilatkozott, hogy az 1989–90-ben alapvetően módosított, immár jogállami Alkotmány egyik fő jellemzője az ideológia- és az értéksemlegesség volt.¹⁰ Természetesen az Alkotmány valójában nem volt értéksemleges, mert hangsúlyt helyezett például a demokratikus intézményrendszerre és döntéshozatalra, az emberi jogok védelmére stb. Jakab András és Kazai Viktor szerint az értéksemlegesség inkább az uralkodó világnézet, ideológia alkotmánybeli meghatározásától való mentességet jelenthet, ellentétben az 1989 előtti időszakkal.¹¹ A Sólyom utáni AB sietett is leszögezni – a konkrét ügyben a szólásszabadság-korlátozást megalapozó érvként használva –, hogy az „Alkotmány nem értéksemleges, az Alkotmánynak van értékrendje. Az alkotmányos értékekkel összeegyeztethetetlen véleménynyilvánítást az Alkotmány 61. §-a nem védi” [14/2000. (V. 12.) AB határozat az önkényuralmi jelképek tilalmának alkotmányosságáról, ABH 2000, 83, 95.].

Az AB a szólásszabadságot kiemelte a többi alapjog közül, és egyfajta anyajogként határozta meg, amelyből a többi „kommunikációs alapjog” ered, a sajtószabadság, az információszabadság, a művészi szabadság, a tudományszabadság, a lelkiismereti és vallásszabadság, valamint a gyülekezési jog [pl. 30/1992. (V. 26.) AB hatá-

⁸ HALMAI Gábor: „A kezdet vége vagy a vég kezdete?” *Fundamentum* 2001/2. 145–152., 147.

⁹ Lásd pl. KILÉNYI Géza: „Az Alkotmánybíróság és a gyűlöletbeszéd” *Közjogi Szemle* 2009/1. 8–18. (a gyűlöletbeszéd-döntés háttéréről).

¹⁰ SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon* (Budapest: Osiris 2001) 66.

¹¹ JAKAB András – KAZAI Viktor Zoltán: „A Sólyom-bíróság hatása a magyar alkotmányjogi gondolkodásra” in GYÖRFI–KAZAI–ORBÁN (3. lj.) 127.

rozat, ABH 1992, 167, 171.; 24/1996. (VI. 25.) AB határozat, ABH 1996, 107, 108–109.]. Kérdéses, hogy az „anyajog” kategóriája mit is jelent, a testület ezt később sem fejtette ki. Annyi tudható, hogy a kezdeti döntések értelmezésében a szólásszabadság mint anyajog ereje átsugárzik a belőle fakadó speciális jogokra, de más jogokkal szembeni elsőbbsége nem terjed ki automatikusan az összes kommunikációs alapjogra, azaz az anyajog csak szűkebben korlátozható, mint a belőle eredő más jogok [21/1996. (V. 17.) AB határozat, ABH 1996, 74, 75–76.].

A szólásszabadság előkelő helyre került az alapjogok elképzelt hierarchiájában: Sólyom értelmezésében a fontossági sorrend második helyére, közvetlenül az első helyen található, egymástól elválaszthatatlan élethez való jog és emberi méltóság joga mögé. Ez szerint sem jelenti azt, hogy ütközés esetén minden más alapjognak engednie kellene a szólásszabadsággal szemben, de azt igen, hogy a vele szemben mérlegre tett jogot megszorítóan kell értelmezni, és vélelmezni kell, hogy a szólásszabadság élvez elsőbbséget.¹² (A csak elvi jelentőségű hierarchia felállítása mégis megtévesztő, mert arra utal, hogy a hátrább sorolt alapjogok – például hírnév, magánélet – automatikusan vesztesre ítéltetnek a bíróság előtt akkor, ha a szólásszabadság áll a másik oldalon, de valójában nem ez volt a helyzet, és a versengő jogok közötti mérlegelés minden esetben szükséges maradt.)

A szólásszabadság fontos alaptételeit is rögzítette a testület Sólyom ideje alatt. Első ízben a 30/1992. (V. 26.) AB határozat fektette le ezeket: „a szabad véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi. (...) A véleménynyilvánítás szabadságának külső korlátai vannak csak; amíg egy ilyen alkotmányosan meghúzott külső korlátba nem ütközik, maga a véleménynyilvánítás lehetősége és ténye védett, annak tartalmára tekintet nélkül. (...) Az Alkotmány a szabad kommunikációt – az egyéni magatartást és a társadalmi folyamatot – biztosítja, s nem annak tartalmára vonatkozik a szabad véleménynyilvánítás alapjoga” (ABH 1992, 167, 179.). Ez az alapvetés természetesen nem azt jelenti, hogy a jogsértő vélemények ne lennének korlátozhatók, illetve tartalmuk e szempontból ne lenne megítélhető, hanem inkább azt, hogy minden, nem jogsértő vélemény védelmet élvezhet, értékére tekintet nélkül, és a jogalkotó vagy a bíróságok nem dönthetnek „az igazság” kérdései – egy vélemény értéke – felől. Azaz nem a beszéd értékessége, igazsága (ezek hiánya), hanem az általa okozott kár alapján lehet dönteni annak korlátozásáról. Két további megjegyzés ehhez: az Alkotmányhoz hasonlóan valójában maga a szólásszabadság sem egészen értékesleges, például a közügyekre vonatkozó beszéd fokozottabb védelmet élvez más megszólalásokhoz képest.¹³ Továbbá a szólásszabadságot nem csak egyéni (alap)jogok védelme érdekében lehet korlátozni, a jogrendszerben számos példát találhatunk az alapjogot nem sértő beszéd korlátozására (pl. népirtások tagadása, rémhírterjesztés, reklámszabályozás, gyermekvédelem, rongálás – ezen esetekben az egyéni jog sérelme távoli, közvetett eshetőség), ezek esetében azonban a beszédkorlátozás mércéjét magasabbra kell helyezni. A 30/1992. (V. 26.) AB határozat ennek megfelelően rögzítette, hogy „a vélemény szabadságával

¹² SÓLYOM (10. lj.) 417–418.

¹³ Lásd Török Bernát: *Szabadon szólni, demokráciában. A szólásszabadság magyar doktrínája az amerikai jogirodalom tükrében* (Budapest: HVG-ORAC 2018) II–III. fejezet.

szemben mérlegelendő korlátozó törvénynek nagyobb a súlya, ha közvetlenül másik alanyi alapjog érvényesítésére és védelmére szolgál, kisebb, ha ilyen jogokat csakis mögöttesen, valamely »intézmény« közvetítésével véd, s legkisebb, ha csupán valamely elvont érték önmagában a tárgya (pl. a köznyugalom)” (ABH 1992, 167, 178.).

4. GYŰLÖLETBESZÉD

A gyűlöletbeszéd korlátozása a szólásszabadság egyik nagy és nehéz kérdése. A valamely társadalmi csoportra vonatkozó gyűlölködő vélemények egyfelől jellemzően valamely közügyet érintenek, így elvben a legszigorúbban védett megszólalások közé tartoznak, másfelől sértik az érintett csoport tagjait, és kétségsbe vonják másokkal egyenlő társadalmi státusukat. A rendszerváltozás után magától értetődően merült fel a probléma alkotmányjogi vetületben is, és az AB viszonylag korán lehetőséget kapott álláspontja megfogalmazására. Az így született 30/1992. (V. 26.) AB határozat a szólásszabadság első, mondhatni „alaphatározata”, amelynek jelentősége messze túlnyúlik a döntésben elbírált kérdések körén.

A 30/1992. (V. 26.) AB határozat, aminek Súlyom az egyik előadó alkotmánybírája volt, számos fontos megállapítást tartalmaz a gyűlöltre uszítás tényállásának alkotmányos értelmezésével kapcsolatban. A „gyűlöltre uszítás” pontos jelentésének megállapításával kapcsolatban a döntés elsőként a királyi Curia „gyűlöltre izgatásra” vonatkozó joggyakorlatára hivatkozott. Eszerint „izgatás” alatt „nem valamely kedvezőtlen és sértő véleménynek nyilvánítása, hanem olyan lázongó kifakadások értendők, amelyek alkalmasak arra, hogy az emberek nagyobb tömegében a szenvedélyeket oly magas fokra lobbantsák, amelyből gyűlölet keletkezvén, a társadalmi rend és béke megzavarására vezethet” (ABH 1992, 167, 177.). Az AB döntése szerint a Btk. gyűlöltre uszítást tilalmazó tényállása a szólásszabadság alkotmányos korlátja, mert a „szankcionált magatartás olyan veszélyt hordoz egyéni jogokra is, amelyek a közvetlen tárgyként szereplő köznyugalomnak olyan súlyt adnak, hogy (...) a véleményszabadság korlátozása szükségesnek és arányosnak tekinthető. Noha a mérlegelés gyakorlati eredménye hasonló, ebben a gondolatmenetben nem csupán a köznyugalom megzavarásának intenzitásáról van szó, amely egy bizonyos mérték fölött (*»clear and present danger«*) igazolja a szabad véleménynyilvánításhoz való jog korlátozását. Itt az a döntő, hogy mi került veszélybe: az uszítás az alkotmányos értékrendben szintén igen magasan álló alanyi jogokat veszélyeztet” (ABH 1992, 167, 179.).

Többféleképpen értelmezhető az indoklásban tett utalás az Egyesült Államokból eredő *clear and present danger* doktrínára, amely a szóláskorlátozás feltételül a jog-sértés „nyilvánvaló és közvetlen”, tehát azonnali bekövetkezéssel fenyegető, világos, valós veszélyét szabja meg.¹⁴ E szövegrész – és így a „gyűlöltre uszítás” – értelme-

¹⁴ Lásd *Abrams v. United States* 250 US 616 (1919), *Schenck v. United States* 249 US 47 (1919), *Brandenburg v. Ohio* 395 US 444 (1969). A doktrínáról bővebben lásd KOLTAY András: „A »*clear and present danger*« elv fordultatos története az Egyesült Államokban és Magyarországon” *Magyar Jog* 2009. július, 415–423.

zéséről később élénk viták folytak. Egyes szerzők amellet érveltek, hogy az AB döntése az amerikai mércét alkalmazta,¹⁵ mások úgy vélték, hogy bár az AB nem vezette be az említett amerikai mércét, a gyűlöletre uszítás megvalósulásához a kinyilvánított vélemény nyomán az egyéni jogokra nézve valamilyen (reális, tényleges, valós stb.) veszélyhelyzetnek kell keletkeznie.¹⁶ A harmadik csoport a büntetőjog tradícionálisa híveiből állt, akik szerint a tényállásszerűséghez elegendő a közlés gyűlölet felkeltésére való alkalmassága, a beszéd által előidézett hatás vizsgálata nélkül.¹⁷

A Btk. 269. § (2) bekezdésében szereplő „gyalázkodást” („aki nagy nyilvánosság előtt a magyar nemzetet, valamely nemzetiséget, népet, felekezetet vagy fajt sértő vagy lealacsonyító kifejezést használ, vagy más ilyen cselekményt követ el”) az AB alkotmányellenesnek találta, azzal az indokkal, hogy annak nem tényállási eleme a köznyugalom megzavarására való alkalmasság, a köznyugalom elvont, feltételezett veszélye pedig nem elegendő érv a szólásszabadság korlátozására. Szintűgy nem feltétele a bűncselekményi minősítésnek, hogy az egyéni jogok sérelmének valós veszélyeztetése bekövetkezzen, ennek hiányában is megvalósulhat a tényállás (az AB szerint a különbség a veszély intenzitásában van). Az AB szerint a szólásszabadságot pedig csupán a kifejezés értéktartalma alapján nem lehet korlátozni, hiszen a szabadság a morálisan elítélendő nézetek kifejtésére is kiterjed, a korlátozáshoz tehát valamilyen „külső” korlát szükséges. Önmagában a felháborító, gyalázkodó, intoleráns kifejezések nem korlátozhatók, a testület szerint a szükséges külső korlát a gyalázkodás esetében csak távoli és feltételezett. A gyalázkodás enyhébb magatartás, a tényállás pedig a veszély alacsonyabb intenzitásával is megelégszik a korlátozáshoz, ez pedig elégséges érvnek bizonyult a megsemmisítéséhez.

Sólyom László később maga is többször értelmezte az AB döntését. Álláspontja szerint a határozatban „három teszt van”: (1) egy materiális tűrésküszöb, azaz a gyűlöletre uszítás (a Csemegi-kódexben: izgatás) Curia által kialakított – fent is felidézett – gyakorlatából kinyerhető mérce, (2) a beszéd által „veszélyeztetett alkotmányos értékek, különösen az egyéni alapjogok veszélyeztetettségének közvetlensége”, és (3) „a veszélyeztetés feltételezett vagy valamilyen hatással visszaigazolt volta.”¹⁸ Amíg a gyűlöletre uszítás mind a köznyugalmat, mind az egyéni jogokat veszélyezteti, így megfelel külső korlát, addig a gyalázkodás esetében ez a veszély hipotetikus. Ezért a szólásszabadság korlátozásának alkotmányosságát vizsgáló teszteken az előbbi sikerrel ment át, az utóbbi viszont elbukott.

¹⁵ Lásd HALMAI Gábor: „»Az előző vizsgálat eltöröltetvén örökre...«?” *Fundamentum* 1997/1. 63.; KIS János: „A szólásszabadság próbája” *Magyar Narancs* 2002. február 7.; MOLNÁR Péter: *Gondolatbátorság* (Budapest: Új Mandátum 2002) 155–156.; TILK Péter: „A kifejezési szabadság és a gyűlöletbeszéd néhány alkotmányjogi vonatkozása” *Acta Humana* 2005/1. 28.

¹⁶ „A gyűlöletbeszéd büntethetősége. A köztársasági elnök indítványa az Alkotmánybírósághoz” *Fundamentum* 2003/1. 132. (Mádl Ferenc indítványa); TÖRÖK Bernát: „A gyűlöletbeszéd tilalmának médiajogi mércéi” *Jogtudományi Közlöny* 2013/2. 67.

¹⁷ SZEDER Gyula: „A társadalom békéjének büntetőjogi védelméről” *Magyar Jog* 2002/1. 7.; BÓCZ Endre – GYÖRGYI Kálmán: „Hol az alkotmányosság határa?” *Népszabadság* 2003. október 30.; SZABÓ András: „Eső után köpönyeg?” *Népszabadság* 2003. november 6.; BÁRÁNDY Gergely: *A gyűlöletbeszéd Magyarországon* (Budapest: Scolar 2009) 84.

¹⁸ SÓLYOM (10. lj.) 477–479.

Mint azt az eltérő jogirodalmi álláspontok is igazolják, nem egészen világos a határozatból, hogy a gyűlöletre uszítás alkotmányos alkalmazásához mire (köznyugalomra és/vagy egyéni jogokra) vonatkozó és milyen mértékű (közvetlen vagy csak valós, reális) veszély előidézése szükséges. Egy másik – Kis Jánossal közösen jegyzett – írásában Sólyom a három tesztet már így határozta meg: az „AB alaphatározatában három teszt van: először egy materiális tűrésküszöb, azaz a véleménynyel előidézett veszély mértéke és közvetlensége; másodszer a veszélyeztetett jogok konkrét volta; s végül, hogy a veszély nem csupán feltételezett. A tűrésküszöböt jól fejezi ki a gyűlöletre uszítás vagy izgatás százévnnyi bírói gyakorlatban kialakult mércéje, amelynek lényege az uralhatatlanná váló indulatok elszabadítása, amely közvetlenül erőszakkal fenyeget.”¹⁹

Úgy tűnik, hogy a három teszt valójában csak kettő, ugyanis a beszéddel előidézett veszély mértékét és közvetlenségét (első teszt) és a veszély nem csupán feltételezett voltát (harmadik teszt) nemigen lehet megkülönböztetni. A Curia gyakorlatára való hivatkozás is kissé félrevezető, mert az nem százévnnyi, legfeljebb százéves lehetett, illetve az AB döntésében említett curiai mérce nem a veszély tényleges előidézésére, hanem a szenvedélyek fellobbantására való alkalmasságra utal (abból, hogy a beszéd erre alkalmas, még nem következik, hogy nyomában valós veszély keletkezik). A Kis–Sólyom-cikk mindenesetre kimondatlanul is arra utal, hogy a döntés valóban a *clear and present danger* doktrínát rendelte alkalmazni a gyűlöletre uszítás értelmezésekor: mint írják, a törvény „a jogsértő cselekmények nyilvánvaló és közvetlen veszélyéhez köti a büntethetőséget.”²⁰ Azonban egy korábbi cikkében Sólyom úgy nyilatkozott, hogy „emberek csoportjai ellen irányuló gyalázkodást büntetni csak akkor szabad, ha annak következtében konkrét egyének kerülnek valóságos veszélybe.”²¹ A „valós” veszély pedig feltehetően más intenzitású, mint a „nyilvánvaló és közvetlen” veszély.

Az AB döntésének indokolása törekszik arra, hogy a bűncselekmény védett jogi tárgyát, a köznyugalmat és az általa szintén veszélyeztetett egyéni jogokat egymástól elválassza. A logikája arra épül, hogy a köznyugalom nem olyan konkrét jog vagy érdek, amely általában véve indoka lehet a szólásszabadság korlátozásának. Erre csak akkor van alkotmányos módon lehetőség, ha a köznyugalom megzavarásának intenzitása eléri a *clear and present danger* mértékét, azaz a köznyugalom sérelme nyilvánvalóan és közvetlenül fenyeget. De a köznyugalom és az egyéni jogok sérelmét nemigen lehet következetesen szétválasztani. A köznyugalmat egyéni jogok veszélybe kerülése zavarhatja meg a leginkább, és fordítva, az egyéni jogok veszélyeztetése előidézheti a köznyugalom megzavarását. Gárdos-Orosz Fruzsina szerint bár a határozat törekszik a szétválasztásukra, ez valójában nem sikerül²² – hozzátésem, a döntésben alkalmazott alkotmányos mércén belül talán nem is sikerülhet (míg más, a Btk.-ban rögzített köznyugalom elleni bűncselekmény egyéni jog veszélyeztetése nélkül is elkövethető).

¹⁹ Kis János – SÓLYOM László: „Az alkotmány és a szólásszabadság” *Népszabadság* 2003. október 11.

²⁰ Kis–SÓLYOM (19. l.).

²¹ SÓLYOM László: „Szeretetbeszéd, tiszteletbeszéd” *Népszabadság* 2001. december 24.

²² GÁRDOS-OROSZ (3. l.) 213–214.

Míg a döntés szerint önmagában a köznyugalom védelme csak akkor lenne a szólásszabadság korlátozásának alkotmányos alapja, ha sérelmének veszélye nyilvánvaló és közvetlen (*clear and present*), addig a szólásszabadság gyakorlása által érintett egyéni jogok esetében a mérce ennél alacsonyabb, de azok veszélybe kerülése a bűncselekmény megvalósulásának feltétele. A *clear and present danger*re való utalás a szövegben a köznyugalomhoz kapcsolódik, de az indoklás nem rögzíti azt, hogy milyen mértékű veszélybe kell kerülniük az egyéni jogoknak ahhoz, hogy a beszédkorlátozás alkotmányos legyen. Ha csupán a köznyugalom megzavarásáról van szó, akkor *clear and present danger* kellene a szólásszabadság korlátozásához. De nem csak erről van szó – a „döntő” az, hogy alanyi (egyéni) jogok is veszélybe (de nem feltétlenül *clear and present danger*be) kerültek. Tehát a köznyugalom veszélyének önálló vizsgálata szükségtelen, és az a mondat, amiben a *clear and present danger* doktrína említése szerepel, nem járul hozzá a „gyűlöletre uszítás” alkalmazható mércéjének megállapításához.

Az AB döntésében egy hipotézist is felállított, amely a későbbi alkotmánybíróági döntések szellemében is érvényesült. Eszerint „[p]olitikai kultúra és egészségesen reflektáló közvélemény csakis öntisztulással alakulhat ki. Aki tehát gyalázkodik, magát bélyegzi meg, s lesz a közvélemény szemében »gyalázkodó«. A gyalázkodásra bírálat kell hogy feleljen. E folyamatba tartozik az is, hogy számolni kelljen magas kártérítésekkel. Büntetőjogi büntetésekkel azonban nem a közvéleményt és a politikai stílust kell formálni – ez paternalista hozzáállás –, hanem más jogok védelmében az elkerülhetetlenül szükséges esetekben szankcionálni” (ABH 1992, 167, 180.). E gondolat fontos, és bár a benne megfogalmazott remény ma már akár naivnak is tűnhet (a politikai kultúra és a közvélemény állapotára tekintve), a büntetőjogi szólásszabadság-korlátozás lehetőségei, főképpen a gyakorlata, az eltelt bő három évtizedben valóban valamelyest visszaszorultak.

A későbbiekben, az AB-elnöki ciklusának lejártaát követően született, a gyűlöletbeszéd problematikájához kapcsolható AB-döntésekkel kapcsolatban Sólyom erősen kritikusan nyilvánult meg. A két jelképigyet a testület már az ő idejében eldönthette volna, de Sólyom bevallottan elnapolta azok tárgyalását, mert a testület többsége nem az 1992-es döntés nyomdokain haladt volna tovább.²³ Az önkényuralmi jelképek használata tilalmának [14/2000. (V. 12.) AB határozat, ABH 2000, 83] és a nemzeti jelképek megsértésének [13/2000. (V. 12.) AB határozat, ABH 2000, 61] alkotmányosságáról szóló döntéseket így egy más összetételű testület fogadta el, és találta a két Btk.-beli tényállást alkotmányosnak.

A diktatúrák jelképeinek használata a testület szerint – ellentétben a gyalázkodással – minden esetben tömegek méltóságát sérti meg, mert nemcsak az adott diktatúra áldozatai, hanem minden, a demokrácia értékei mellett elkötelezett személy számára sértők; az ilyen szólás egyébként is összeegyeztethetetlen a demokráciával. A nemzeti jelképek védelme egyszerre védi az állam és a nemzet tagjainak jogait, jogos érdekeit. A nemzeti jelképek az állam, az ország integritásának alkotmányos szimbólumai [13/2000. (V. 12.) AB határozat, ABH 2000, 61, 69.], ezért a nemzeti

²³ SÓLYOM (10. lj.) 476.

szuverenitás kifejeződésének jelképeit fokozott védelem illeti meg. Emellett a szabály a nemzet tagjainak méltóságát is védi, amennyiben a benne meghatározott jelképek – túl az előző, hivatalos szerepükön – „a nemzethez mint közösséghez való tartozás kinyilvánításának az eszközei is” (ABH 2000, 61, 68.). A nemzeti identitás ilyen – kettős – kifejeződése pedig, a történelmi körülményeket figyelembe véve, fokozottabb védelmet érdemel, hiszen korábban évtizedekig erőteljesen korlátozottak, időnként pedig egyenesen tiltottak voltak a nemzethez való tartozást kifejező egyes megnyilvánulások.

Az 1992-es és a 2000-es határozatok között kibékíthetetlen az ellentét, az új összetételű AB pedig elsősorban abban hibázott, hogy megpróbált úgy tenni, mint ha a későbbi határozatok összhangban lennének a 30/1992. (V. 26.) AB határozattal, ahelyett, hogy következetesen jelezte volna az eltérést és annak megfelelő indokait. A szólásszabadság két eltérő felfogásáról van szó, amely egyaránt képviselhető lehet. Az önkényuralmi jelképek ügyében végül hosszabb távon egy köztes álláspont győzedelmeskedett. A sorozatos magyar pervesztességek az EJEB előtt arra indították a testületet,²⁴ hogy átértékelje a korábbi álláspontját, és végül a 4/2013. (II. 21.) AB határozatban megsemmisítette a Btk. tényállását. Az újraszabályozás még abban az évben megtörtént, azóta a Btk. 335. §-a nem általában véve tiltja az önkényuralmi jelképek használatát, hanem csak akkor, ha az a köznyugalom megzavarására alkalmas, és ennek külön kiemelt esete az önkényuralmi rendszerek áldozatainak emberi méltóságának vagy kegyeleti jogának megsértése, azaz a jogalkotó az elkövetés módja szempontjából a korábbihoz képest korlátozta a tényállás alkalmazhatóságát. Ez a szabályozás még mindig nem kompatibilis az 1992-es határozattal, de kétségtől szűkíti a beszédkorlátozás lehetőségeit.

A gyalázkodás tényállásának háromszor is megkísérelt újbóli bevezetése kérdésében az AB a későbbiekben is szólásszabadság-párti álláspontra helyezkedett, és mindannyiszor megsemmisítette a Btk. újabb és újabb módosításait. A 12/1999. (V. 21.) AB határozat (ABH 1999, 106) indokolása még némileg zavaros volt, de a 18/2004. (V. 25.) AB határozat az egyéni jogok esetében már egyértelműen a közvetlen veszélyéhez kötötte a beszédkorlátozás alkotmányosságát (ABH 2004, 303., 309. és 318.). A 95/2008. (VII. 3.) AB határozat indokolása pedig már az alkotmánybírói gyakorlat magától értetődő elemeként említette a *clear and present danger* doktrínát, amikor az „erőszak közvetlenül jelen lévő, világos veszélyével és egyéni jogok sérelmével fenyeget[ő]” beszéd korlátozását tekintette alkotmányosnak (ABH 2008, 782, 788. és 792.). Végül soron tehát az egyéni jogok veszélyeztetésére vonatkozóan a *clear and present danger* mérce – akármi is volt az 1992-es határozat szövegezőinek a szándéka vele – teret nyert az AB gyakorlatában.

Említést érdemel, hogy a 2008-as döntés már Sólyom köztársasági elnöki ideje alatt született, a megsemmisített törvény alkotmányossági kontrollját elnöki indít-

²⁴ Lásd *Vajnai v. Hungary*, no. 33629/06, ECHR 2008-IV; *Fratanoló v. Hungary*, Judgment of 3 November 2011, no. 29459/10; *Vajnai v. Hungary* (No. 2.), Judgment of 23 September 2014, no. 6061/10; *Horváth and Vajnai v. Hungary*, Judgment of 23 September 2014, no. 55795/11 és 55798/11; *Noé, Vajna and Baló v. Hungary*, Judgment of 23 September 2014, no. 24515/09, 24539/09 és 24611/09.

ványban maga kérte, az 1992-es határozat egyes tételei alapján.²⁵ Köztársasági elnöki megnyilvánulásai során végig kitartott az 1992-es határozat – mint láttuk, nem ellentmondásmentes – mércéje mellett.²⁶ Általában véve is, egyik legfőbb feladatának a véleménynyilvánítás szabadságának biztosítását tekintette.²⁷ A holokausztagadás tiltását előírányzó 2010-es Btk.-módosítást viszont Sólyom aláírta, annak ellenére, hogy a törvény egészen nyilvánvalóan eltért az 1992-es határozatban foglalt tételektől, és adottnak vette a holokauszt áldozatai méltóságának sérelmét akkor, ha az elkövető a holokauszt tényét tagadja, kétségbe vonja vagy jelentéktelen színben tünteti fel. Ennek ellenére ez a hallgatás nem teljesen váratlan: Sólyom egy 2002-ben született, de csak jóval később nyilvánosságra hozott írásában,²⁸ illetve egyik, köztársasági elnökként az AB-nak küldött (az elküldéskor közölt) indítványában²⁹ is elfogadta a holokausztagadás tilalmának különleges voltát, amely módot ad a gyűlöletbeszéd általános mércéitől való eltérésre. Más kérdés, hogy néhány hónap elteltével – már Sólyom elnöki ciklusának lejártát követően –, az új összetételű OGY módosította a tényállást, ami azóta a kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadását is büntetni rendeli. (E kiterjesztést Sólyom aligha nézhette jó szemmel, bár tudtommal nem nyilvánult meg vele kapcsolatban.)

A „gyűlöletre uszítás” alkotmányos, egyre inkább szólásszabadság-párti értelmezése a nyomozó hatóságok és a bíróságok gyakorlatában is érvényesült. Ebből fakad, hogy 1992 óta nagyítóval kell keresni az olyan ügyeket, amelyekben valakit elítéltek gyűlöletre uszítás miatt.³⁰ Vagy az AB 1992-es hipotézise vált valósággá (attól tarthatunk, nem ez a helyzet), vagy a büntető tényállás alkalmazhatatlan (ami diszfunkcióra utal). Tarthatjuk helyesnek, hogy a büntetőjog távol marad a gyűlöletbeszéd korlátozásától, de azt nem gondolhatjuk, hogy kizárólag a „jelen lévő, világos veszély” előidézésének büntetőjogi üldözése az egyetlen, ami összefér a demokratikus szólásszabadság követelményeivel.³¹ A Sólyom leköszönte utáni AB-gyakorlat, az azon alapuló rendes bírósági gyakorlat és Sólyom későbbi álláspontja között a feszültséget az okozza, hogy míg az 1992-es döntésnek létezik olyan értelmezése, amely alapján a „jelen lévő, világos veszély” előidézésénél alacsonyabb szintű

²⁵ SÓLYOM László: „Alkotmányossági vétő a gyalázkodás vétsége ellen (2008. február 29.)” in SÓLYOM László: *Documenta II. Alkotmányjog* (Budapest: ORAC 2021) 709–714.

²⁶ SÓLYOM László: „Nem akarok szeretett elnökünk lenni” in SÓLYOM László: *Egy elnökség lenyomata. Válogatott beszédek és interjúk* (Budapest: Századvég 2010) 27., SÓLYOM László: „A köztársasági elnök szerepe az alapjogok védelmében” in uo. 64., SÓLYOM László: „A cigányság az ország testének része” in uo. 144., SÓLYOM László: „Magyarországot talpra kell állítani” in uo. 350.

²⁷ SÓLYOM László: „Magyarország ünnepi arca” in SÓLYOM (26. lj.) 20.

²⁸ SÓLYOM László: „Jogi eszközök emberek csoportja jó hírnevének, illetve a csoport megsértésén keresztül a csoport tagjai emberi méltóságának megsértése ellen” in SÓLYOM (25. lj.) 656–699.

²⁹ SÓLYOM László: „Alkotmányossági vétő a Ptk.-ba felvett kollektív defamáció ellen (2007. november 13.)” in SÓLYOM (25. lj.) 700–708.

³⁰ Lásd KOLTAY András: „A gyűlöletbeszéd korlátozása a magyar jogrendszerben” in KOLTAY András (szerk.): *A gyűlöletbeszéd korlátozása Magyarországon. Alkotmányos és jogalkalmazói megközelítések, európai kitekintéssel* (Budapest: CompLex 2013) 60–71.

³¹ A gyűlöletbeszéddel kapcsolatos sokszínű nemzeti szabályozások áttekintéséhez lásd *Blasphemy, Insult and Hatred: Findig Answers in a Democratic Society* (Strasbourg: Venice Commission – Council of Europe 2010).

sérelem is elegendő lenne a gyűlöletre uszítás büntethetőségéhez, addig a későbbi AB-döntések nyomán ez már nem megengedett, és ez utóbbi értelmezést erősítik Sólyom 1992 utáni megnyilvánulásai is. Sólyom ugyanakkor – már köztársasági elnökként – úgy nyilatkozott, hogy „az erőszak érzelmi előkészítése büntetendő. Jogszabály létezik, a gond az alkalmazással van. Miért nem született az elmúlt tíz évben egyetlen elmarasztaló ítélet sem?”.³² A válasz részben az 1992-es döntés indoklásának belső ellentmondásaiban, részben a későbbi AB-gyakorlatban keresendő.

A patthelyzet feloldása érdekében, az EU Tanácsának kerethatározatára hivatkozva,³³ az OGY 2016-ban módosította a Btk. tényállását, ami immár büntetni rendeli nemcsak a csoportok, hanem az egyes csoportok tagjai elleni – a csoporthoz tartozásukra tekintettel való – elkövetést, az elkövetési magatartás pedig kiegészült az „erőszakra uszítással”. Ha az eddig a „gyűlöletre uszítás” magatartásával kapcsolatban kialakult értelmezéseket az „erőszakra uszítás” új elkövetési magatartására kell alkalmazni – ezt célozza a Btk.-módosítás javaslatához fűzött indoklás –, akkor kérdéses, hogy a „gyűlöletre uszításnak” a joggyakorlat milyen új értelmet adhat, és miként határolja majd el azt az erőszakra uszítástól. De a módosítás óta a joggyakorlat továbbra sem gyarapodott – látható, hogy a hatóságok és a bíróságok nemigen tudnak mit kezdeni a módosult tényállással.³⁴

Utólag visszatekintve nehezen megítélhető, hogy indokolt volt-e az 1992-es döntés szigora, ami – annak szerzőitől függetlenül – önálló életre kelt az AB későbbi gyakorlatában. A szólásszabadság korlátozására valóban nem a büntetőjog az elsődlegesen megfelelő eszköz. A társadalmi közösségek ugyanakkor védelmet érdemelnek, de azt más jogág csak nehézkesen képes megadni. Egyfelől az állami paternalizmus helytelen egy demokráciában, és a sértő, bántó beszéd is érdemelhet védelmet. Másfelől egy jogszabály gyakorlati alkalmazhatósága is fontos szempont: ha alig valakit ítélnék el egy adott bűncselekmény elkövetése miatt, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy a büntetéstől elrettentő hatás sikerrel akadályozza meg a kárt okozó magatartásokat. A jelenlegi helyzet visszás, és ehhez az AB is hozzájárult: ma senkit nem ítélnék el közösség elleni uszítás miatt, de a társadalmi békétől is igen messze vagyunk.

5. A KÖZÖSSÉGEK POLGÁRI JOGI VÉDELME

Tehát a gyűlöletbeszéd büntetőjogi kezelése jelentősen megnehezült az AB döntéseinek nyomán. A jogalkotó ezért előbb-utóbb a polgári jog felé fordult. A 30/1992. (V. 26.) AB határozat ehhez kifejezett bátorítást is adott, amikor indoklásának záró-

³² SÓLYOM: „A cigányság...” (26. lj.) 144.

³³ A Tanács 2008/913/IB kerethatározata (2008. november 28.) a rasszizmus és az idegengyűlölet egyes formái és megnyilvánulásai elleni, büntetőjogi eszközökkel történő küzdelemről.

³⁴ Lásd BOTOS Mihály Bálint: „A közösség elleni uszítás jogalkalmazási gyakorlata” in LENDVAI Gergely Ferenc – PAPP János Tamás (szerk.): *Digitális dilemmák. Fiatal kutatók válogatott tanulmányai a közösségi média egyes szabályozási kérdéseiről* (Budapest: Médiatudományi Intézet 2025) 63–85.

gondolatában utalt a polgári jogi védelmi eszközök alkalmazhatóságára: „a közösségek méltósága a véleménynyilvánítási szabadság alkotmányos korlátja lehet. (...) A közösségek méltóságának hatékony védelmére [a büntetőjogon kívüli] más jogi eszköz, például a nem vagyoni kártérítés alkalmazási lehetőségeinek bővítése is alkalmas” (ABH 1992, 167, 181.). A kártérítések (polgári jogi eszközök) szélesebb körű alkalmazásának szükségességét Sólyom később is hangsúlyozta.³⁵

A Btk.-módosítások sorozatos megsemmisítését követően az OGY többször próbálkozott a polgári jogi gyűlöletbeszéd-szabály megalkotásával. Elsőként 2007-ben fogadott el egy törvényjavaslatot a Ptk. módosításáról. A javaslat az egyes társadalmi közösségeket súlyosan sértő magatartásokat tilalmazta. Sólyom a javaslatot nem írta alá, és elnöki indítványban kérte az AB döntését. Az indítvány lényegében az 1992-es AB határozat érvelését követte: az elnöki álláspont szerint a közösségre vonatkozó beszéd átsugárzása a közösség tagjaira csak hipotetikus, a törvény viszont ennek megdönthetetlen vélelmét állította fel. Ezenkívül más súlyos alkotmányossági problémák is felmerültek a szöveggel kapcsolatban.³⁶

Az AB az indítvány nyomán, 96/2008. (VII. 3.) AB határozatával (ABH 2008, 816) megsemmisítette a tényállást. Az indítványban jelzett aggályokat a testület többsége osztotta, és a határozat többségi indokolásában a szólásszabadság alkotmányellenes korlátozásának minősítette a jogszabályt. A testület egyetértett abban, hogy egy közösség elleni verbális támadás nem feltétlenül sugárzik át az azt alkotó egyénekre, és az AB által vizsgált tényállás alapján konkrét személyiségi jogi sérelem hiányában is jogsértőnek minősülhetett volna a tényállásszerű magatartás. A sérelem bekövetkeztének megdönthetetlen vélelme pedig alkotmányellenes. Ugyanakkor az indokolás nem zárta ki egyértelműen annak a lehetőségét, hogy a közösségeket ért sérelem egy polgári jogi tényállás által meghatározottan a közösség tagjaira mint egyénekre sugározzon át, azaz a közösség sérelme az egyén sérelmének minősüljön a tényállás által. Azonban a vizsgált Ptk.-módosítás ezt az átsugárzást alkotmányellenes módon szabályozta.

Ezt követően, 2008-ban, az OGY elfogadta „az ember méltóságát súlyosan sértő egyes magatartásokkal szembeni védelem érdekében szükséges jogérvényesítési eszközök biztosításáról” szóló törvényjavaslatot. A 2007-es, megsemmisített Ptk.-módosítás szövegéhez képest a jogalkotó több változtatást is eszközölt, ám a lényegi problémát nem orvosolta: ezúttal is abból indult ki, hogy valamely gyűlölködő kifejezés közzététele automatikusan sérti a csoporthoz tartozók személyiségi jogait. Sólyom ezúttal is indítvánnyal fordult az AB-hoz, a korábbihoz nagyban hasonló érveket megfogalmazva az alkotmányellenesség mellett. Az Alaptörvény 2012-es hatályba lépéséig a testület nem bírálta el az indítványt, így az eljárás végül érdemi döntés nélkül megszűnt, a jogszabályt pedig soha nem hirdették ki.

Már Sólyom köztársasági elnöki megbízatásának lejártát követően, a 2013 februárjában elfogadott és 2014 óta hatályos Ptk. újból kísérletet tett a gyűlöletbeszéd polgári jogi korlátozására [2:54. § (5) bek.]. Ugyan az azóta változatlan tartalom-

³⁵ Tóth (5. lj.) 41.

³⁶ Koltay (30. lj.) 98–102.

mal hatályos szöveg továbbra is hordozza a korábbi alkotmányossági problémák egy részét, az AB az alkotmányjogi panaszok nyomán indult ügyekben nem vizsgálta a tényállás alkotmányellenességének kérdését.³⁷ A törvény alkotmányos alátámasztását az Alaptörvény módosítása [IX. cikk (4)–(5) bek.³⁸] igyekezett megteremteni,³⁹ ami valóban megköti az AB kezét, de nem osztat el minden felmerülő aggályt.⁴⁰ Súlyom, bár tudtommal e kérdésben nem nyilvánult meg, vélhetően ugyanúgy alkotmányellenesnek tarthatta a Ptk. e rendelkezését, mint a korábbi próbálkozásokat. A két elnöki indítvány és a normaszöveg összevetéséből ez nyilvánvalóan kiolvasható.

Az AB fent idézett 1992-es utalása félrevezetőnek bizonyult. Ha elfogadjuk az elnöki indítványokban foglaltakat, miszerint a közösséget ért sérelem nem sugárzik át automatikusan a közösség tagjára, akkor minden egyes esetben vizsgálni kellene a felperesek valós sérelmét. Ez egy polgári peres eljárásban lehetetlenség, mivel a sérelem jellemzően érzelmi, belső jellegű, a személyiségvédelmi jogalkalmazás viszont objektív mércékkel dolgozik, és általános sérelmi küszöböt állít fel [pl. a becsülethez való jog megsértésének a Ptk. 2:54. (5) bekezdéséhez nagyban hasonlító tényállásának alkalmazásakor]. Az 1992-es bátorítás utólag talán indokolatlannak, a jogalkotó és a bíróságok által aprópénzre nehezen válthatónak látszik. A magánjogi gyűlöletbeszéd-tényállás szerepel ugyan a Ptk.-ban, és ritkán ugyan, de alkalmazzák is, ennek ellenére belátható, hogy a gyűlöletbeszéd problémájának kezelésére a polgári jog nem igazán alkalmas.

6. A KÖZSZEREPLŐK SZEMÉLYISÉGVÉDELME ÉS A KÖZÜGYEK SZABAD VITATÁSA

A szólásszabadság demokratikus felfogása megköveteli, hogy a jogrendszer a lehető legnagyobb alkotmányos védelmet biztosítsa a közügyek vitáinak. Ebből következően a közéleti szereplők, amennyiben a rájuk vonatkozó kritika közüggel,

³⁷ 6/2021. (II. 19.) AB határozat, 7/2021. (II. 19.) AB határozat, 3488/2022. (XII. 20.) AB határozat.

³⁸ Különösen: „IX. cikk (5) A véleménynyilvánítás szabadságának a gyakorlása nem irányulhat a magyar nemzet, a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösségek méltóságának a megsértésére. Az ilyen közösséghez tartozó személyek – törvényben meghatározottak szerint – jogosultak a közösséget sértő véleménynyilvánítás ellen, emberi méltóságuk megsértése miatt igényeiket bíróság előtt érvényesíteni.”

³⁹ Lásd „Háttéranyag az Alaptörvény negyedik módosításához”, *Kormany.hu*, 2014, <https://2010-2014.kormany.hu/download/0/09/d0000/VB%20-%20Alapt%33B6rv%33A9ny%20h%33A1t%33A9r%20130411.pdf>, 18–19.

⁴⁰ Lásd GÁRDOS-OROSZ Fruzsina: „Az új polgári jogi gyűlöletbeszéd-szabályozásról” *Fundamentum* 2013/3. 21–37.; GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – PAP András László: „Gondolatok a gyűlöletbeszéd polgári jogi szabályozásának jogi és jogpolitikai környezetéről” *Állam- és Jogtudomány* 2014/2. 3–26.; KOLTAY András: „A gyűlölet magánjogi korlátozása. A Ptk. és a gyakorlat kezdeti tapasztalatai” in MOLNÁR Gábor Miklós – KOLTAY András (szerk.): *Bonus iudex. Ünnepi tanulmányok Varga Zoltán 70. születésnapja alkalmából* (Budapest: Kúria – PPKE JÁK 2018) 197–225.; KOLTAY András: „A vallási közösségek védelme a magánjogban – a lengyel abortusztörvény elleni tüntetés ügyének példáján keresztül” in KOLTAY András – LANDI Balázs – MENYHÁRD Attila (szerk.): *Lábady Tamás emlékkönyv* (Budapest: Wolters Kluwer 2019) 159–182.

azaz közéleti tevékenységükkel összefüggő, személyiségi jogait csak korlátozottan érvényesíthetik. Ez az alaptétel fokozatosan vált elfogadottá Magyarországon a rendszerváltozást követően, amihez az AB legfontosabb e tárgyú döntése, a 36/1994. (VI. 24.) AB határozat jelentős mértékben hozzájárult.

A közéleti szereplők hírnév- és becsületvédelmével elsőként a 48/1991. (IX. 26.) AB határozat foglalkozott, aminek Sólyom volt az előadó alkotmánybírája. A határozat az AB alkotmányértelmezési jogkörében született meg, speciálisan a köztársasági elnök jogállásának alkotmányos kérdéseit vizsgálta. Az Alkotmány 31/A. § (1) bekezdése úgy rendelkezett, hogy „a köztársasági elnök személye sérthetetlen; büntetőjogi védelmét külön törvény biztosítja.” Az AB megvizsgálta azt a kérdést is, hogy mit jelenthet ez a rágalmozás és becsületsértés vonatkozásában. A határozat szerint a jogalkotó szabadon rendelkezhet arról, hogy a köztársasági elnök becsületét vagy hírnevét sértő véleményekkel szemben szigorúbban vagy megengedőbben lép fel. Azaz ekkor még nem merült fel a közügyek szabad vitatásának védelmére vonatkozó alkotmányos szempont – a testület alkotmányosnak tekinthette volna akár azt is, ha a köztársasági elnök megsértését a törvény a rágalmozás és a becsületsértés minősített eseteként határozta volna meg. A döntés indokolása ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy akárhogyan dönt is a jogalkotó, alapjog lényeges tartalmát nem korlátozhatja (ABH 1991, 217, 238.). Többletvédelmet tartalmazó törvény végül a felhatalmozás ellenére sem született.

E döntéshez képest alapvető elmozdulást jelentett a közszerelők hírnév- és becsületvédelmének kérdésében a 36/1994. (VI. 24.) AB határozat, ami immár jóval konkrétabb tartalommal fektette le a kérdés elvi alapjait. A határozat előzményeül szolgáló indítványok a Btk. 232. §-a, a „hatóság vagy hivatalos személy megsértése” megnevezésű bűncselekmény alkotmányosságát vitatták. A rendelkezés a hivatalos személyekkel, illetve a hatóságot képviselő személyekkel szembeni rágalmozást és becsületsértést szigorúbban büntette, mint a magánszemélyekkel szemben elkövetett hasonló cselekményeket. Ez kiváló alkalmat nyújtott az AB-nak arra, hogy – túl a tényállás megsemmisítésén – a szólásszabadság mibenlétét tisztázni kívánó elvi állásfoglalásokat tegyen közzé.

Az AB döntésében rögzítette, hogy „kiemelkedő alkotmányos érdek az állami és a helyi önkormányzati feladatokat ellátó szervek és személyek tevékenységének nyilvános bírálhatósága, valamint az, hogy a polgárok bizonytalanság, megalkuvás, félelem nélkül vehessenek részt a politikai és a társadalmi folyamatokban, a közéletben” (ABH 1994, 219, 229.). Így bár nem zárható ki a szóban forgó személyi kör becsülete, jó hírneve büntetőjogi védelmének alkotmányos volta, a szólásszabadság – a magánszemélyekhez képest – csak kevésbé korlátozható a közhatalom gyakorlóinak védelmében.

A testület a tényállás megsemmisítésén túl alkotmányos követelményeket határozott meg az indítványok által nem érintett rágalmozás és a becsületsértés Btk.-beli tényállásainak alkalmazhatóságával kapcsolatban. A rendelkező részbe foglalt ilyen alkotmányos követelmény értelmében „a hatóság vagy hivatalos személy, valamint a közszereplő politikus becsületének csorbítására alkalmas – e minőségére tekintettel tett –, értéktételeket kifejező véleménynyilvánítás alkotmányosan nem büntet-

hető; a becsület csorbitására alkalmas tényállítás, híresztelés, illetve ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezés használata pedig csak akkor büntethető, ha a becsület csorbitására alkalmas tényt állító, híresztelő, illetve ilyen tényre közvetlenül utaló személy tudta, hogy a közlése lényegét tekintve valótlan, vagy azért nem tudott annak valótlanágáról, mert a hivatása vagy foglalkozása alapján reá irányadó szabályok szerint – az adott állítás tárgyára, a közlés eszközére és címzettjeire tekintettel – elvárható figyelmet vagy körültekintést elmulasztotta.” Fontos megjegyezni, hogy a döntés nem általában véve tekintette korlátozhatatlannak a véleményeket – az alkotmányos védelem csak a közszereplői minőséggel kapcsolatosakra terjed ki.

Tehát az értéktételeket kifejező véleménynyilvánítás a meghatározott személyi kör és ügycsoport vonatkozásában korlátlan, míg a tényállítás csak akkor büntethető, ha az elkövető tudott annak valótlanágáról, vagy azért nem tudott róla, mert nem tanúsította a tőle elvárható (szakmai) gondosságot. A mérce, ami csak szándékos hazugságnál, illetve gondatlanság esetén ró felelősséget az elkövetőre, nagyban hasonlít az Egyesült Államok Legfelső Bírósága által kidolgozott New York Times-szabályhoz.⁴¹ Annak befolyását az AB döntésére Sólyom is elismerte.⁴² Álláspontja szerint a döntés egyúttal az EJEB vonatkozó mércéit is átvette,⁴³ de az EJEB-gyakorlat esetében az AB inkább csak az indokolásban hivatkozott döntések fő tételét vette át,⁴⁴ ami a közéleti szereplők erőteljesebb bírálhatóságára vonatkozik: „demokráciában a kormányzat cselekedetét vagy mulasztását nem csupán a törvényhozó és a bírói hatalom részéről kell alaposan vizsgálni, hanem a sajtó és a közvélemény részéről is. A közszereplést vállaló személyeknek vállalni kell azt is, hogy mind a sajtó, mind pedig a szélesebb közvélemény figyelemmel kíséri minden szavukat és cselekedetüket, így nagyobb türelmet kell tanúsítaniuk a kritikai megnyilvánulásokkal szemben” (ABH 1994, 219, 225.).

Az AB 1994-es határozata túlmutatott a konkrét kérdés eldöntésén: a testület magára vállalta a szólásszabadság új, alkotmányos alapjainak letételét is. De az 1991-es és az 1994-es alkotmánybíróági döntések között ellentmondás feszül. A későbbi határozat indokolása ezen ellentmondásra nem tér ki, de utal rá, hogy „az Alkotmánybíróság a 48/1991. (IX. 26.) AB határozatban megfogalmazott tételeket (...) a most kifejtettekkel összhangban tartja fenn” (ABH 1994, 219, 229.). Ez a megjegyzés azonban nem oldja fel az ellentétet.

Szintén Sólyom elnöki ideje alatt született meg a 33/1998. (VI. 25.) AB határozat, ami egy, Debrecen város önkormányzata szervezeti és működési szabályzatában foglalt rendelkezés alkotmányosságáról döntött. A szabály szerint a városi Közgyűlés határozata alapján rendbírsággal sújtható az a közgyűlési tag, aki „a közgyűlési ülésen alaptalan, másokat sértő, illetve a testülethez méltatlan, nem

⁴¹ *New York Times v. Sullivan* 376 US 254 (1964). Bővebben lásd KOLTAY András: „A New York Times v. Sullivan-szabály és hatóköre Magyarországon” *Magyar Jog* 2006. november, 650–657.

⁴² SÓLYOM (10. lj.) 481–482.

⁴³ SÓLYOM (10. lj.) 481.; SÓLYOM (6. lj.) 165–171.

⁴⁴ *Lingens v. Austria*, Judgment of 8 July 1986, no. 9815/82; *Castells v. Spain*, Judgment of 23 April 1992, no. 11798/85; *Oberschlick v. Austria*, Judgment of 1 July 1997, no. 20834/92; *Thorgeirson v. Iceland*, Judgment of 25 June 1992, no. 13778/88.

illő kifejezést használ.” A szólásszabadság védelmében a testület megsemmisítette az „alaptalan” kifejezést, de a szabályzat többi részét érintetlenül hagyta. A döntés indokolása szerint különbséget kell tenni a szólásszabadság és a beszéd megjelenítési formája, módja között (ABH 1998, 256, 261.). Ez utóbbival kapcsolatban a testület alkothat olyan (ön)korlátozó rendelkezést, amely garantálja saját zavartalan működését. A szólásszabadság külső korlátaival képest a különbség tehát kettős: a testület maga hozott saját tevékenységét korlátozó rendelkezést, és az nem a beszéd korlátozására, hanem a működési képesség biztosítására szolgál. Későbbi írásában Sólyom elhatárolódott a döntéstől. Helyesen rögzítette, hogy a határozat indokolása tévesen tett különbséget a beszéd tartalma és „megjelenítésének formája, módja” között. A különbségtétel fogalmilag lehetetlen, egy vélemény csak kinyilvánított formájában létezik a jog számára.⁴⁵

Az AB legközelebb 2014-ben foglalkozhatott a közéleti szereplők személyiségi jogainak kérdésével a közügyek szabad vitatásával kapcsolatban. A 7/2014. (III. 7.) AB határozat a 2013-as Ptk.-nak azt a rendelkezését (2:44. §) vizsgálta, ami immár a normaszövegben is megjelenítette a közéleti szereplők nagyobb tűrés kötelezettségét. A határozat indokolása felidézte a korábbi alkotmánybírói gyakorlatot, különös tekintettel a 36/1994. (VI. 24.) AB határozatra, illetve nagyszámú strasbourgi és – új elemként az AB döntéseiben – több amerikai ítéletet is említett.⁴⁶ Kiemelendő, hogy az 1994-es határozattal ellentétben a 2014-es indokolásában kifejezetten említette a *New York Times v. Sullivan* ügy ítéletének mércéjét, annak ellenére, hogy a testület végül nem arra alapozta a döntést (míg 1994-ben éppen fordítva járt el, amikor az ítélet említése nélkül vette át az ott meghatározott mérce bizonyos elemeit).

Az indokolás leszögezte, hogy az „emberi méltóság korlátozhatatlan aspektusa csak az emberi státuszt alapjaiban tagadó véleménynyilvánítások egészen szűk körében jelenti a szólásszabadság abszolút határát” (Indokolás [60]). A vélemények, értéktételek – „főszabály szerint” (Indokolás [61]) – nemcsak a büntető, hanem a polgári jogi felelősségre vonásnak sem lehetnek az alapjai; e tekintetben a 2014-es határozat visszautalt az 1994-es döntés egyik leglényegesebb elemére, a vélemények teljes büntetlenségére. De, ellentétben az 1994-es döntéssel, a testület 2014-ben nem tekintette az értéktételeket teljes egészükben alkotmányosan védettnek: „a közhatalmat gyakorló személyeket és a közszereplő politikusokat is megilleti a személyiségvédelem, ha az értéktételek a személyüket nem a közügyek vitatása körében, nem közéleti tevékenységükkel, hanem magán- vagy családi életükkel kapcsolatban érinti. Indokolt lehet a polgári jogi felelősségre vonás abban a szűk körben is, amikor a megfogalmazott vélemény az érintett személy emberi státuszának teljes, nyilvánvaló és súlyosan becsmérő tagadásaként már nem az új Ptk. 2:43. §-ában foglalt nevesített személyiségi jogokba, hanem a 2:42. §-ban foglalt emberi méltóság korlátozhatatlan aspektusába ütközik. A korábban kifejtettek figyelembevételével mellett továbbá a közéleti szereplők is igényelhetnek jogi védelmet a hamis tény-

⁴⁵ SÓLYOM (10. lj.) 480.

⁴⁶ A *New York Times v. Sullivan*-döntésen túl lásd *Gertz v. Welch* 418 US 323 (1974), *Dun & Bradstreet v. Greenmoss Builders* 472 US 749 (1985), 7/2014. (III. 7.) AB határozat, indokolás, [34]–[37].

állításokkal szemben” (Indokolás [62]). Az indokolás érdekessége, hogy miközben megkísérelt úgy tenni, mintha összhangban lett volna az 1994-es döntéssel, valójában megváltoztatta annak véleményekre vonatkozó mércéjét.

Az ezt kisvártatva követő, büntetőügy nyomán született 13/2014. (IV. 18.) AB határozat indokolása részben megerősítette az 1994-es mércét, de csak annak a valótlan tényállításokkal kapcsolatos része tekintetében (Indokolás [41]). A közügyre vonatkozó értékítéletek, vélemények szabadságával kapcsolatban az AB nem hivatkozott az 1994-es (azok számára korlátlan alkotmányos védelmet nyújtani kívánó) határozatára, hanem a 7/2014. (III. 1.) AB határozat mércéjét erősítette meg.

Noha az AB 1994-es döntésében a joggyakorlat formálásának igényével lépett fel, amikor alkotmányos követelményeket határozott meg, a bíróságok döntései ezt követően valójában csak töredékesen, következtetlenül, eltérő mértékben alkalmazták, olykor pedig teljességgel figyelmen kívül hagyták az AB által felállított mércét.⁴⁷ Nem is volt ez rajtuk semmilyen módon számon kérhető. A mérce azon eleme, amely a vélemények, értékítéletek teljes büntetlenségének követelményét fogalmazta meg, a magyar személyiségvédelmi rendszertől idegen volt, az AB döntésében nem is volt megfelelően alátámasztva, és nem volt észszerűen elvárható, hogy a bíróságok azt alkalmazzák. Hasonlóan nehézségekbe ütközött a gondossági kötelem bíróságok általi azonosítása a valótlan tényállítások esetében. Szerencsére az alaptétel, ami szerint a közéleti szereplői minőségre vonatkozóan megfogalmazott közlések fokozott védelmet érdemelnek, eltérő mértékben, de többé-kevésbé érvényesült.

Az alkotmányjogi panaszlehetőség kiszélesítésével, már az Alaptörvény hatálya alatt, az AB számos polgári és büntetőügyben született döntés alkotmányosságát vizsgálhatta. Noha az így kialakult alkotmánybírói és bírósági gyakorlat sem egészen ellentmondásmentes, a 2014-ben meghatározott mércéket a bíróságok sokkal nagyobb arányban alkalmazzák, mint az 1994-es alkotmányos követelményeket, az alaptétel pedig változatlan maradt, így a mai joggyakorlatban is fellelhetők az 1994-es határozat körvonalai.⁴⁸

7. SAJTÓSZABÁLYOZÁS

Az AB a sajtószabályozás két kérdésével is foglalkozott Sólyom elnöki ciklusa idején. Az 1978-as Btk. 213. §-ában meghatározott „sajtórendészeti vétség” tényállását támadó indítványt 1996-ban került az AB elé, amit a testület a 2269/B/1991. AB határozatában (ABH 1996, 380) bírált el. A rendelkezés büntette azt, aki „engedély nélkül állít elő vagy terjeszt olyan sajtóterméket, amelynek előállításához vagy

⁴⁷ Lásd KOLTAY András: „A közéleti szereplők hírnév- és becsületvédelmének kérdései Európában, különös tekintettel a magyar jogrendszerre” in KOLTAY András – TÖRÖK Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején* (Budapest: CompLex 2014) 49–52.; SZOMORA Zsolt: *Alkotmány és anyagi büntetőjog. A büntetőjog-alkalmazás alkotmányosságának egyes kérdései* (Szeged: Pólay Elemér Alapítvány 2015) V., VII. fejezet.

⁴⁸ Lásd KOLTAY András – SZOMORA Zsolt (szerk.): *A hírnév- és becsületvédelem joggyakorlata a polgári és a büntetőjogban* (Budapest: ORAC 2024).

terjesztéséhez engedély szükséges,” illetve hasonlóan rendelte büntetni a lefoglalt vagy elkobzott sajtótermékek terjesztését is. A testület elutasította az indítványt, mert elképzelhetőnek tartott olyan esetet – például rendkívüli állapotot –, amelyben a sajtótermék nyomtatásának vagy terjesztésének engedélyhez kötése alkotmányos. Az alkotmányossági vizsgálat tárgya az engedélyhez kötést elrendelő jogszabály kell legyen, ilyen jogszabály pedig a döntés idején már nem volt hatályban. Amikor a határozat előzményének tekinthető indítvány megszületett, még hatályban volt az 1986-ból származó Stv. ama rendelkezése [12. § (1) bek.], ami főszabályként azt rögzítette, hogy „sajtóterméket előállítani és nyilvánosan közölni, illetőleg helyi stúdiót alapítani – ha jogszabály eltérően nem rendelkezik – csak engedéllyel szabad.” Azonban az AB az időközben történt hatályon kívül helyezés miatt e rendelkezést nem semmisíthette meg. Évtizedekkel később is kellemetlen az OGY-re nézve, hogy egészen 1996 februárjáig (az első szabad választások után eltelt csaknem hat évben) nem döntött e rendelkezés hatályon kívül helyezéséről.

A sajtótermékek előzetes korlátozása a demokratikus jogrendszerekben csak igen szűk körben alkalmazható eszköz, aminek segítségével a súlyosabb (pl. magánszféra-) sérelem megelőzése érdekében bírói úton megtiltható az adott információ közlése vagy a sajtótermék terjesztése. Az AB az Stv. előzetes korlátozást lehetővé tevő rendelkezését is vizsgálta Sólyom idejében. Az Stv. 15. § (3) bekezdése alapján, az ügyész indítványára, a bíróság megtilthatta annak a sajtóterméknek a nyilvános közlését, amelyik bűncselekményt vagy bűncselekmény elkövetésére való felhívást valósított meg, sértette a közerkölcsöt, mások személyhez fűződő jogainak sérelmével járt, vagy előzetesen nem vetették fel a megfelelő nyilvántartásba. Az ilyen sajtótermék vagy irat nyilvános közlését az ügyész azonnal felfüggeszthette, amely határozat a bíróság érdemi határozatának jogerőre emelkedésével veszthette hatályát. Az AB elé került indítvány szerint a rendelkezés alkotmányellenesen korlátozta a sajtó szabadságát. A testület részbeni alkotmányellenességet állapított meg, de a szabályozási megoldás miatt (ti. egyazon mondatban szerepelt az alkotmányosnak ítélt és az alkotmányellenes tartalom) a 20/1997. (III. 19.) AB határozatával a vitatott rendelkezés egészét megsemmisítette.

A határozat elsősorban nem a sajtószabadság, hanem az önrendelkezési jog szempontjából vizsgálta a rendelkezést. A testület többsége úgy vélte, hogy a törvény ama rendelkezése, aminek értelmében az ügyész jogosult volt mások személyhez fűződő jogainak sérelme esetén, illetve magánvádas bűncselekmények vonatkozásában a sértettek akaratától függetlenül is indítványozni a közzététel megtiltását, sértette az önrendelkezéshez való jogot (ABH 1997, 85, 91.). Ezzel szemben a közerkölcsre való hivatkozással, közbírási bűncselekmények megvalósulása, illetve a bejelentési kötelezettség elmulasztása esetén alkalmazott előzetes korlátozás a szűk többség szerint nem volt alkotmányellenes. A közerkölcs sérelme miatti fellépésnél az AB a bíróságokra bízta volna a közerkölcs mibenlétének meghatározását (ABH 1997, 85, 93.).

A határozathoz Sólyom és Lábadny Tamás által fűzött különvélemény továbbment a többségi álláspontonál, és a közerkölcs védelmében történő előzetes ügyész korlátozás lehetőségét is alkotmányellenesnek tekintette. A különvélemény szerint a

közkerölcs olyan elvont érték, amely a szólásszabadság korlátozására „alkotmányos mércével mérve a legkevésbé alkalmas javak csoportjába tartozik”.⁴⁹ Sólyom későbbi írása mintha arra hajlott volna, hogy a közkerölcs védelme eleve nem is lehet a sajtószabadság alkotmányos korlátja,⁵⁰ és van erre utalás a különvéleményben is [„ahol (...) az alapjogokat csupán feltételezett és közvetett veszély fenyegeti, az Alkotmánybíróságnak különös gondot kell fordítania annak vizsgálatára, hogy ez az elvont veszélyeztetés – például intenzitásánál fogva – valóban szükségessé teszi-e a véleményszabadság korlátozását”], de az értelemszerűen elsősorban a közkerölcs előzetes ügyészi korlátozás általi védelmének alkotmányellenessége mellett érvelt.

A közkerölcs védelme azonban az EJEE szerint is a szólás- és a sajtószabadság legitim korlátja lehet (10. cikk 2. bek.), ami erős érv a közkerölcs alapú korlátozás lehetséges alkotmányos volta mellett. Persze az egyezmény szövegezése óta eltelt évtizedekben a közkerölcs védelme a szabad beszéddel szemben a demokratikus országokban elhalványult, és inkább csak bizonyos korlátozó rendelkezések mögöttes alapjaként azonosítható (pl. gyermekvédelmi rendelkezések a médiaszabályozásban vagy bizonyos reklámkorlátozások).

Ami az előzetes korlátozás alkotmányosságát illeti, az EJEB esetjoga sem zárja ki azt, hogy az előzetes korlátozás a szólásszabadság megengedett korlátja legyen. A bíróság korábbi gyakorlata is alátámasztja ezt,⁵¹ a *Sunday Times* (No. 2) ügyben⁵² és az *Observer and The Guardian* ügyben⁵³ született ítéletében pedig kifejezetten ki is mondta, azzal a kikötéssel, hogy a nemzeti bíróságoknak a lehető legalaposabb vizsgálatot kell lefolytatnia a felmerülő ügyekben. Az OGY az AB-döntés nyomán újraalkothatta volna az előzetes korlátozás szabályát úgy, hogy az megfelelően a döntésben foglalt szempontoknak, de erre nem került sor. E rendelkezés mindenestre úgy fest, senkinek sem hiányzik a magyar médiaszabályozásból.

8. MÉDIASZABÁLYOZÁS

A médiatörvény 1996-os, majd 2010-es elfogadása mára a jogtörténet részévé tette a médiarendszerrel kapcsolatos AB-döntésekben vizsgált kérdéseket. Az első médiatörvény (1996. évi I. törvény) elfogadása körüli jogalkotói késlekedés pedig azt akadályozta meg, hogy az AB Sólyom ideje alatt e tárgykörben is meghozhasson olyan „nagy” döntést, mint a szólásszabadsággal kapcsolatos 30/1992. (V. 26.) AB határozat és 36/1994. (VI. 24.) AB határozat volt.

A 48/1991. (IX. 26.) AB határozat és a 36/1992. (VI. 10.) AB határozat a köztársasági elnök kinevezési jogkörére vonatkozó alkotmánybeli rendelkezés értelmezé-

⁴⁹ 20/1997. (III. 19.) AB határozat, Lábady Tamás és Sólyom László különvéleménye (ABH 1997, 85, 96–98.).

⁵⁰ SÓLYOM (10. lj.) 484.

⁵¹ *The Sunday Times v. the United Kingdom*, Judgment of 26 April 1979, no. 6538/74; *Markt Intern Verlag and Klaus Beerman v. Germany*, Judgment of 25 October 1989, no. 3/1988/147/201.

⁵² *The Sunday Times v. the United Kingdom* (No. 2), Judgment of 26 November 1991, no. 13166/87.

⁵³ *The Observer and The Guardian v. the United Kingdom*, Judgment of 26 November 1991, no. 13585/88, 1991.

sét végezte el. A médiaháború⁵⁴ idején a médiarendszer szempontjából ez azért volt kulcskérdés, mert a köztársasági elnök nem volt hajlandó kinevezni a kormányfő jelöltjeit a közszolgálati média élére. Médiatörvény hiányában a közszolgálati tájékoztatási eszközök (Magyar Rádió, Magyar Televízió, Magyar Távirati Iroda) vezetőinek kinevezési rendjéről szóló 1990. évi LVII. törvény rendelkezései szerint a rádió és a televízió elnökeit, alelnökeit, valamint az MTI vezérigazgatóját a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnöknek kellett kineveznie. Göncz Árpád azonban vonakodott kinevezni Antall József alelnökjelöltjeit, mert azok nem élvezték a parlamenti pártok konszenzusos támogatását. Az AB határozata rögzítette, hogy „a köztársasági elnöknek meg kell tagadnia a kinevezést, illetve a jóváhagyást, ha észleli, hogy az ahhoz jogszabályban előírt feltételek nem teljesültek. Ezenkívül csak akkor alkotmányos a kinevezés, illetve a jóváhagyás megtagadása, ha a köztársasági elnök alapos okkal arra következtet, hogy a javaslat teljesítése az államszervezet demokratikus működését súlyosan zavarná” [48/1991. (IX. 26.) AB határozat, ABH 1991, 217, 219.]. Továbbá, a köztársasági elnök „a kinevezés vagy felmentés törvényi előfeltételeinek teljesülésén túlmenően további feltételeket nem támaszthat” [36/1992. (VI. 10.) AB határozat, ABH 1992, 207, 208.].

A két döntés között a 8/1992. (I. 30.) AB határozat (ABH 1992, 51) – szintén alkotmányértelmezési jogkörben – kimondta, hogy „a köztársasági elnök a kinevezési jogkörébe tartozó döntést ésszerű határidőn belül köteles meghozni, amely annak megállapításához szükséges, hogy a kinevezés alkotmányos feltételei fennállnak-e.” A miniszterelnök azért nyújtott be indítványokat, mert a köztársasági elnök nem írta alá az elé terjesztett kinevezési okmányokat. A médiaháborúban az AB tehát a köztársasági elnök jogkörének szűk értelmezése mellett döntött, három alkotmánybíró különvéleménye mellett.

A 37/1992. (VI. 10.) AB határozat (ABH 1992, 227) elfogadásakor jobb híján még mindig egy 1974-es minisztertanácsi határozat rendezte a közszolgálati média felügyeletének kérdését [1047/1974. (IX. 18.) MT határozat]. Az MT határozat 6. pontja szerint a Magyar Rádió és a Magyar Televízió a Minisztertanács (a Kormány) felügyelete alatt állt. (A kereskedelmi média indulása előtti években vagyunk, amikor a monopolhelyzetben lévő közszolgálati médiumok szerepe még kimagasló volt a tájékoztatásban, ezért ennek megfelelő politikai csatározások helyszínévé váltak 1990 után.) Az AB formai okból – mert határozat szabályozott olyan tárgykört, amelyről csak törvény rendelkezhetett volna – megállapította a jogszabályhely alkotmányellenességét, és hogy az OGY elmulasztotta az Alkotmány 61. § (4) bekezdésében meghatározott jogalkotói feladatának teljesítését. Ugyanakkor nem határozta meg a megsemmisítés időpontját, mert a rossz szabályozást még mindig jobbnak tartotta, mint a nem létezőt. A testület így 1992. november 30-ig felfüggesztette eljárását. Minthogy a médiatörvény ezen időpontig sem született meg, a testület 16/1993. (III. 19.) AB határozatában (ABH 1993, 143) úgy döntött, hogy az 1047/1974. (IX. 18.) MT határozat 6. pontja azon a napon veszti hatályát, amelyiken hatályba lép a

⁵⁴ Lásd PAÁL Vince (szerk.): *A magyarországi médiaháború története. Média és politika 1989–2010* (Budapest: CompLex 2013).

közszolgálati rádió és televízió felügyeletének kérdését rendező törvény – ez végül csak 1996-ban történt meg. Súlyom szerint e döntésre azért volt szükség, hogy az új törvény elfogadásáig is legyen „stabil jogi beszámítási pont”, amely gátolja azt, hogy a közszolgálati média teljes mértékben a politikai érdekharcoknak kiszolgáltatva működjék, illetve, hogy a vitás kérdések jogi útra terelhetők legyenek.⁵⁵

A 37/1992. (VI. 10.) AB határozat indokolása azonban túllépett az alkotmányellenesség megállapításán, és a leendő, megalkotandó médiaszabályozás egyes kérdéseivel kapcsolatban is állást foglalt. Szabad kezét adott a törvényhozónak abban, hogy milyen közmédia- és médiafelügyeleti rendszert vezet be, azzal a megszorítással, hogy a választott szervezeti megoldásoknak biztosítaniuk kell a média sokszínűségét és kiegyensúlyozottságát: „A rádió és televízió szabadságának sajátos garanciái nincsenek eleve sem szervezési megoldáshoz, sem jogi formához kötve. A véleménynyilvánítási szabadságot a rádió és televízió esetében azonban jogilag részletesen szabályozott szervezeti megoldásokkal kell biztosítani. A szervezeti megoldások alkotmányosságát az minősíti, hogy elvileg képesek-e biztosítani a társadalomban meglévő vélemények teljes körű, kiegyensúlyozott arányú és valószínű kifejezésre jutását, valamint a közérdeklődésre számot tartó eseményekről és tényekről való elfogulatlan tájékoztatást” (ABH 1992, 227, 230.).

A közmédia szervezetére vonatkozóan a határozat rögzítette, hogy a közszolgálati rádió és televízió „alkotmányos működésének feltételeként a törvénynek ki kell zárnia, hogy a közszolgálati rádióban és televízióban akár az állam szervei, akár egyes társadalmi csoportok a műsorok tartalmára meghatározó befolyást gyakorolhassanak” (ABH 1992, 227, 230.). Az indokolás szerint a befolyás kizárásának követelménye az OGY-vel, a Kormánnyal, az önkormányzatokkal, a pártokkal és más társadalmi szervezetekkel, érdekképviselletekkel és csoportokkal szemben egyaránt fennáll (ABH 1992, 227, 231.).

A döntés szerint nem alkotmányellenes megoldás az, ha a szabályozás a Kormányra bizza a közszolgálati televízió és rádió felügyeletét, de ez csak úgy tekinthető alkotmányosnak, ha további anyagi, eljárási vagy szervezeti rendelkezések kizárják annak lehetőségét, hogy e jogositványokkal élve a Kormány a szolgáltatók műsorára meghatározó tartalmi befolyást gyakoroljon (ABH 1992, 227, 232.).

A határozat az új szabályozással szembeni követelményként írta elő azt, hogy a megalkotandó törvény biztosítsa a megfelelő tájékoztatás feltételeit („a vélemények bemutatására, illetőleg a tájékoztatásra vonatkozó fenti feltételek teljesülését a rádió és televízió egészét tekintve kell biztosítani”, ABH 1992, 227, 230.). A törvényhozó hatáskörébe utalta a döntést, hogy „ezt a kötelezettséget alapvetően viselő országos közszolgálati rádió és televízió mellett milyen terheket hárít a helyi és kereskedelmi adásokra” (ABH 1992, 227, 230.). Ebből következik, hogy a szabályozás telepíthetett bizonyos tájékoztatási kötelezettségeket az AB-döntés idején még nem is működő kereskedelmi műsorszolgáltatókra is; mind a régi, mind az új médiatörvényben (2010. évi CLXXXV. törvény) megtalálhatók az ezt célzó előírások.

⁵⁵ SÓLYOM (10. lj.) 488.

A 61/1995. (X. 6.) AB határozat (ABH 1995, 317) a nemzeti hírugynökség szabályozásáról lényegében változtatás nélkül megismételte a 37/1992. (VI. 10.) AB határozat által rögzített szabályozási követelményeket a Magyar Távirati Irodára (MTI) vonatkozóan. [Az MTI esetében az 1037/1986. (VI. 26.) MT határozat 5. pontja rögzítette, hogy az a Kormány felügyelete alatt áll.]

Az AB 1994-ben bírálta el a közszolgálati médiumok költségvetésére vonatkozó szabályozás alkotmányosságát [47/1994. (X. 21.) AB határozat, ABH 1994, 281]. Akkoriban a Magyar Televízió és a Magyar Rádió költségvetési előirányzatát a Magyar Köztársaság költségvetéséről szóló törvény a Miniszterelnökség fejezetén belül határozta meg. A testület önmagában ezt nem minősítette alkotmányellenesnek, csak azt, hogy a törvény előirányzat-módosítási jogot is biztosított a Kormány kijelölt tagjának. Médiatörvény híján a közmédiiumok költségvetését máshogy nemigen lehetett rendezni, más kérdés, hogy az előirányzat-csökkentéssel való „megbüntetés” az 1996-os törvény elfogadását követően is előfordult. A 2010-es Médiatv. 4. melléklete végül rendezte e kérdést, normatív alapokra helyezve a finanszírozást, kétharmados törvényben rögzítve a közmédia költségvetésének mértékét és az átadás módját, így a törvény szerint járó összeget évről évre biztosítani kell a közszolgálati médiának az állami költségvetésből.

Az AB a helyi televízióknak és rádióknak kiosztandó frekvenciák ügyében is megnyilvánult: mulasztásos alkotmányellenességet megállapítva felhívta a Kormányt, hogy rendeletben adja meg azokat az ismérveket, illetve szabályokat, amelyek meghatározzák a helyi rádiós és televíziós műsorszolgáltatók működéséhez szükséges frekvenciák kiosztásának rendjét [48/1993. (VII. 2.) AB határozat, ABH 1993, 314.]. A szabályozás később megszületett, de a frekvenciák kiosztásának részletes szabályait végül csak az 1996-os Médiatv. határozta meg.

Sólyom jóval később még egyszer megnyilvánult a médiafrekvenciák ügyében, amikor elnöki indítvánnyal élt az 1996-os Médiatv. ama – politikai paktum nyomán elfogadott – módosításával szemben, ami pályázat nélkül megújíthatóvá tette volna a műsorszolgáltatási jogosultságokat⁵⁶ (a törvény csak egyszeri ilyen lehetőséget tartalmazott, de a módosítás ezt kiterjesztette volna). A sajtószabadság jogát is csorbitó versenykorlátozó rendelkezést az AB 71/2009. (VI. 30.) AB határozatával (ABH 2009, 699) megsemmisítette.

A médiarendszerre vonatkozó határozatok elfogadása utáni események Sólyomot csalódással töltötték el, aminek egyértelműen adott hangot. Az OGY-ben képviselttel rendelkező pártok 1992 után sem siettek a médiatörvény megalkotásával, az 1996-os törvény pedig olyan tartalommal született meg, amely fenntartotta a pártok befolyását a közszolgálati médiumok tulajdonosaivá váló közalapítványok kezelő szerveiben.⁵⁷

Az AB (aminek intelme szerint a szabályozásnak ki kell zárnia azt, hogy bármely érdekcsoportnak lehetősége legyen a közmédia műsorainak befolyásolására) és

⁵⁶ SÓLYOM László: „Alkotmányossági vétő a médiatörvény módosítása ellen (2008. december 29.)” in SÓLYOM László: *Documenta I. Polgári jog* (Budapest: ORAC 2021) 602–610.

⁵⁷ SÓLYOM (10. lj.) 485–486.

a politikai valóság ütközéséből nem meglepő módon az utóbbi jött ki kevesebb sérüléssel. Visszatekintve illuzórikusnak tűnik azt gondolni, hogy a mindenkori pártok, a Kormány, illetve az OGY képes lenne átadni a felügyeletet másnak, vagy oly módon megszervezni azt, hogy abban nekik kevesebb befolyás jusson. És ha még így is lenne, kinek adnák át e feladatot? A médiarendszerre vonatkozó AB-döntések által elképzelt sokszínű társadalomban sokféle érdekérvényesítő erő létezik egymás mellett, amelyek elfogadnak bizonyos közös alapokat, alkotmányos kultúrájuk hasonlít egymáshoz, készek egymásnak engedményeket tenni, és konszenzusra törekedve képesek intézményeket működtetni. Az ehhez elengedhetetlenül szükséges média pedig ebben az ideális világban nem politikai szerepet tölt be, és megtalálja „a politika formálásának igényétől a professzionális és objektív tájékoztatáshoz vezető utat”.⁵⁸

9. ÖSSZEZÉS

A Sólyom elnökölte AB sokat tett a szólásszabadság magyarországi megerősödéséért. Írásos emléke ugyan nem érhető el, de szóbeli közlések és saját későbbi megnyilvánulásai alapján okkal feltételezhető, hogy az „első” AB többségi döntéseiben foglalt mércék Sólyom szándékaival, határozottan kinyilvánított álláspontjával egybevágunk. E döntésekből rajzolódik ki tehát legélesebben Sólyom szólásszabadságképe. Nevezhetjük szólásszabadság-felfogását jogi értelemben liberálisnak, de talán méltányosabb, ha tágabb kontextusban vizsgáljuk szerepét, és a magyar történeti hagyományban mélyen gyökerező erőteljes szólásszabadságpárti gondolat újabb, meghatározó képviselőjének tekintjük. Annak ellenére igaz ez, hogy leköszönté után az AB későbbi tagjai nagyban – és olykor általam helyesnek gondolt irányban – változtattak a kezdeti mércéken. Sólyom igazi „tragédiája” nem ezen későbbi – az AB-gyakorlat gyarapodásával, az alkotmány és a jogszabályok változásával elkerülhetetlen – módosulások, hanem az, hogy az általa vallott és a testület többségi támogatását elnyerő szólásszabadság-mércék a bírói gyakorlat és a jogalkotás befolyásolására már a maguk idejében is csak kevésbé és ritkán voltak alkalmasak. Az AB absztrakt normakontrollja a „valóság” (a tényleges joggyakorlat) alakítására eleve jobbra képtelen. Az alkotmányjogi panaszok nyomán induló ügyek 2012 után annál inkább alkalmasak; ezek viszont a nagy elvi tételek kifejtésére képesek kevésbé. A kétféle alkotmánybírói szerep a szólásszabadság kérdésében szerencsésen találkozott: a szólásszabadság elvi alapjait az „első” AB hosszú időre érvényesen fektette le, azok mai jogrendszerünket is áthatják, az egyedi alkotmányjogi panaszokat elbíráló döntések mögött is jelen vannak. A magyar jog történetét kutatók pedig majdan biztosan emlegetni fogják a múlt század kilencvenes éveiben született alkotmánybírói döntéseket. A megfogalmazható kritikák ellenére ez az „első” AB hosszú távon hatást kifejítő öröksége, ami elsősorban Sólyom László e tárgyú életművének valódi mércéje.

⁵⁸ SÓLYOM (10. l.) 475.

LŐRINCZ VIKTOR OLIVÉR* – PÉLI GÁBOR** –
PÓLOS LÁSZLÓ***

A FOGALMI ELMOSÓDOTTSÁG MODELLEZÉSE A JOGBAN, KOGNITÍV VALÓSZÍNŰSÉGI MEGKÖZELÍTÉS****

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.1.03>

Írásunk egy kognitív modellt ismertet, mellyel a jogi fogalmak jelentésbeli elmosódottságának mértéke követhető nyomon. A joghoz fogalmainak kategorizálása és használata alapján közelítünk: a vizsgált jogeset valamely jogi fogalom – jogintézmény – alá sorolható-e? A vizsgált jogi fogalmat annak releváns jellemzői – dimenziói – által kifejlesztett szemantikai tér felett lebegő valószínűségi pontfelhőként ábrázoljuk. A szemantikai tér pontjai lehetséges jogi esetek, a felhő vonatkozó pontjai pedig megadják a valószínűségeket, hogy az adott jogi eset a vizsgált fogalom instanciájaként lesz-e besorolva a vizsgált jogrendszerben. A pontfelhő alakjának, szétterültségi mintázatának megfigyelésével az adott jogi fogalom használatához kapcsolódó elmosódottság mértékének időbeli változására következtethetünk. Az így szerzett ismeretek megnyithatják az utat olyan empirikus módszerek kifejlesztése előtt, melyekkel a jogalkalmazás rendszerszintű bizonytalansága monitorozható és csökkenthető. A formális matematikai modell elemeit természetes nyelven is ismertetjük, lehetséges használatát jogi példákon bemutatva. Az általunk javasolt új megközelítés egy olyan, a későbbiekben kifejlesztendő technikai modell alapjául is szolgálhat, amely a mesterséges intelligencia segítségével a nagy nyelvi modelleknél (LLM) pontosabban képes visszaadni a jogalkalmazás működését.

I. BEVEZETÉS

Az alkalmazott fogalmak jelentésbeli elmosódottsága, többértelműsége a jog és a jogelmélet ismert problémája. Dorothy Edgington szerint „Szükség van a homályos

* Tudományos segédmunkatárs, HUN-REN TK JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. E-mail: lorincz.viktor@tk.hu.

** DSc, kutatóprofesszor, HUN-REN TK Számítógépes Társadalomtudomány Kutatócsoport, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; egyetemi tanár, KRE BTK, 1088 Budapest, Reviczky u. 4. E-mail: veli.gabor@tk.hu.

*** PhD, professzor, Durham University Business School, DH1 3LB Durham, Mill Hill Lane, Nagy-Britannia; egyetemi tanár, KRE BTK, 1088 Budapest, Reviczky u. 4. E-mail: polos.laszlo@kre.hu.

****A kutatást az Európai Unió RRF-2.3.1-21-2022-00004 Mesterséges Intelligencia Nemzeti Laboratórium létrehozása és komplex fejlesztése (MILAB) című programja, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara, valamint az NKFI FK 138346 számú kutatási program támogatta. A szerzők köszönetüket fejezik ki Szakadát Istvánnak, Zódi Zsoltinak, valamint Hollán Miklósnak, Kecskés Gábornak és Kovács Szitkay Eszternek írásunk egy korábbi változatára vonatkozó érdemi megjegyzéseikért. Az esetleges megmaradó hiányosságok értelemszerűen a szerzőket terhelik.

nyelveken való érvelés elméletére.”¹ Tanulmányunk egy modellt kínál a jogi elmosódottság megragadására. Félretéve a funkció, a taxonómia, az értékelés és a jogi diszkréció szempontjait, valamint a homályosság lehetséges más, a szakirodalomban széles körben tárgyalt megközelítéseit,² tanulmányunkban az Asgeirsson³ által *homályos nyelvként* vagy Raz⁴ által a *nyelv határozatlanságaként* leírt problémára koncentrálnunk. A szokásos nyelvi-szemantikai értelmezésekkel⁵ ellentétben azonban úgy véljük, hogy homályosság oka nem feltétlenül önmagában a nyelvben, hanem inkább a kategorizálás és a fogalomalkotás kognitív folyamataiban keresendő. A természetes nyelv homályosságát gyakran állítják szembe a matematikai nyelv pontosságával.⁶ Célunk annak bemutatása, hogy a természetes nyelvhasználatunk valamelyest ködös fogalmai is – beleértve az elmosódott jogi fogalmakat – jól leírhatók matematikai konstrukciókkal, amelyeket azután világosan értelmezhető, természetes nyelven kifejtett konstrukciókkal fejezhetünk ki.

A jogalkotás és a jogalkalmazás fogalmi kategorizálásra támaszkodik, mely a jogi működés minden szintjén megjelenik. Noha a jogalkotó világosan kijelöli az adott jogi kategória határait, mégis bajos olyan szabályozást felállítani, amely alapján minden felmerülő jogesetről világosan eldönthető, hogy az az adott jogi fogalom alá tartozik-e. Hasonló problémák figyelhetők meg a gazdasági tranzakcióknál is: az intézményi közgazdaságtan szerint a gazdasági szerződések általában nem tudják *ex ante* meghatározni, hogy mi a teendő minden lehetséges felmerülő esetben (*incomplete contracts*).⁷ Ha a bizonytalanságot nem is lehet teljesen kiküszöböl-

¹ Dorothy EDGINGTON: „The philosophical problem of vagueness” *Legal Theory* 2001/7. 374. Bár Edgington kritizálja a fuzzy logikát, egy fuzzy halmazszerű megközelítést kínál a tagság fokára hasonlító skálákkal, de valószínűségek alkalmazását is szorgalmazza. Később tárgyaljuk, hogy a mi megközelítésünk miben különbözik a fuzzy halmazos megközelítésektől, és miben foglal magában valószínűségeket.

² Pl. Ronald DWORKIN: „Judicial Discretion” *The Journal of Philosophy* 1963/6.; Herbert Lionel Adolphus HART: „Discretion” *Harvard Law Review* 2013/127.; Roy SORENSEN: „Vagueness has no function in law” *Legal Theory* 2001/7.; Timothy A. O. ENDICOTT: *Vagueness in Law* (Oxford: Oxford University Press 2000); Hrafn ASGEIRSSON: *The Nature and Value of Vagueness in the Law* (Oxford: Hart 2020).

³ Hrafn ASGEIRSSON: „A Puzzle About Vagueness, Knowability, and Judicial Discretion” *Legal Theory* 2022/28., <https://doi.org/10.1017/S1352325222000143>.

⁴ Joseph RAZ: *The authority of law: Essays on law and morality* (Oxford: Oxford University Press 1979) 79.

⁵ Lásd például: Crispin WRIGHT: „Vagueness: A Fifth Column Approach” in Crispin WRIGHT: *The Riddle of Vagueness: Selected Essays 1975–2020* (Oxford: Oxford University Press 2021), <https://doi.org/10.1093/oso/9780199277339.003.0010>; Michael S. MOORE: „Semantics, Metaphysics, and Objectivity in the Law” in Geert KEIL – Ralf POSCHER (szerk.): *Vagueness and Law: Philosophical and Legal Perspectives* (Oxford: Oxford University Press 2016), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198782889.001.0001>.

⁶ Lásd EDGINGTON 2001 (1. lj.) 373.

⁷ Oliver HART: *Firms, contracts, and financial structure* (Oxford: Oxford University Press 1995), <https://doi.org/10.1093/0198288816.001.0001>; Oliver HART: „Incomplete Contracts and Control” *American Economic Review* 2017/7; Jean TIROLE: „Incomplete Contracts: Where do We Stand?” *Econometrica* 1999/4., <https://doi.org/10.1111/1468-0262.00052>; Oliver E. WILLIAMSON: „The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead” *Journal of Economic Literature* 2000/3., <https://doi.org/10.1257/jel.38.3.595>.

ni, folyamatosak az erőfeszítések annak csökkentésére a szervezeti⁸ és a kommunikációs⁹ világban. A jogi fogalmak bizonytalanságának csökkentése jogszabályok módosítása és elvi, jogegységi döntések formájában valósulhat meg. Amellett fogunk érvelni, hogy a jogi fogalmak hajlamosak elveszíteni megkülönböztethetőségüket mindennapos használatuk során, legalábbis alkalmas korrekciós erőfeszítések hiányában. A jogi fogalmak változásának és kategorizálásának dinamikáját a jog és a kognitív szociológia egyesített nézőpontjából vesszük szemügyre. Hogyan változik a jogi fogalmak elmosódottsága, és ez milyen rendszerszintű reakciókat eredményez? Írásunk egy viszonylag új keletű kognitív modellre épül¹⁰, mely a fogalomalkotás és a kategorizálás szociológiai folyamatait ragadja meg. A modell egy több évtizedes empirikus kutatási vonulat tapasztalataira épít. E megelőző kutatások többek között szoftvercégek,¹¹ tőzsdék,¹² televíziós műsorszolgáltatók,¹³ mozifilmes műfajok,¹⁴ borászatok,¹⁵ szesz- és sörfőzdék,¹⁶ valamint magas presztízsű éttermek¹⁷ példáin vizsgálták a fogalomalkotás és a kategorizálás intézményesülési folyamatait. De tudomásunk szerint ezt a modellt még nem kísérelték meg alkalmazni a jogi kategorizálás és fogalomalkotás folyamatainak elemzésére. Kutatásunk e hiány pótlására irányul. A jogot különösen érdekes kognitív alkalmazási területté teszi az a körülmény, hogy a jogalkalmazói munka mindennapos része az érvelés a felmerülő jogi esetek különböző értelmezései mellett vagy ellen. Írásunk a szóban forgó kognitív modell jogi alkalmazási sajátosságokhoz való igazításáról szól. Olyan kognitív és társadalmi folyamatokat vizsgálunk, amelyek elmosódottá tehetik egyébként bevett jogi fogalmak jelentését is, időről időre szükségessé téve azok rendszerszintű, intéz-

⁸ James D. THOMPSON: *Organizations in Action* (New York: McGraw-Hill 1967).

⁹ Dale E. BRASHERS: „Communication and Uncertainty Management” *Journal of Communication* 2001/3.; Arjan WARDEKKER et al.: *Guide for Uncertainty Communication* (Hága: PBL 2013), <https://doi.org/10.1093/joc/51.3.477>.

¹⁰ Michael T. HANNAN et al.: *Concepts and categories. Foundations for sociological and cultural analysis* (New York: Columbia University Press 2019).

¹¹ Elizabeth G. PONTIKES: *Fitting in or starting new? An analysis of invention, constraint, and the emergence of new categories in the software industry* (doktori disszertáció, Stanford University 2008); Elizabeth G. PONTIKES – William P. BARNETT: „The Persistence of Lenient Market Categories” *Organization Science* 2015/5., <https://doi.org/10.1287/orsc.2015.0973>.

¹² Ezra W. ZUCKERMAN: „The Categorical Imperative” *American Journal of Sociology* 1999/5.

¹³ Fabrizio PERRETTI – Giacomo NEGRO – Alessandro LOMI: „E Pluribus Unum: Domain Framing, Candidate Matching, and Organizational Form Emergence in U.S. Television Broadcasting, 1940–1960” *Organization Science* 2008/4., <https://doi.org/10.1287/orsc.1070.0319>.

¹⁴ Greta HSU – Giacomo NEGRO – Fabrizio PERRETTI: „Hybrids in Hollywood: a study of the production and performance of genre-spanning films” *Industrial and Corporate Change* 2012/6., <https://doi.org/10.1093/icc/dts011>.

¹⁵ Giacomo NEGRO – Michael T. HANNAN – Hayagreeva RAO: „Category Reinterpretation and Defection: Modernism and Tradition in Italian Winemaking” *Organisation Science* 2011/6., <https://doi.org/10.1287/orsc.1100.0619>.

¹⁶ David G. MCKENDRICK – Michael T. HANNAN: „Oppositional Identities and Resource Partitioning: Distillery Ownership in Scotch Whisky, 1826–2009” *Organisation Science* 2014/4., <https://doi.org/10.1287/orsc.2013.0865>.

¹⁷ Kovács Balázs – Glenn R. CARROLL – David W. LEHMAN: „Value and Categories in Socially Constructed Authenticity: Empirical Tests from Restaurant Reviews” *Organisation Science* 2014/2., <https://doi.org/10.1287/orsc.2013.0843>.

ményi „karbantartását”.¹⁸ Megközelítésünk nem normatív, nem annak megállapítására irányul, hogy hogyan kellene működniük a dolgoknak, hanem inkább szociológiai, arra koncentrálunk, hogy a dolgok általában hogyan történnek. Kutatásunk multidiszciplináris: a kognitív tudományok, a pszichológia, a szervezetszociológia és a közgazdaságtan ismereteit mozgósítjuk. Írásunk egyik feladata a jogi szempontok és a kognitív modell komponensek közötti kapcsolódási pontok kimunkálása. Az eredeti modell egy mélységben kidolgozott formális rendszert alkot. Jelen írásunk azonban arra törekszik, hogy a matematikai képletekkel kifejezett fogalmakat és érveket formalizálás igénybevétele nélkül, természetes (azaz mindennapi) nyelven mutassa be. Fontos kiemelni, hogy ez a feladat lényegi információvesztés nélkül vihető végbe. Álláspontunk szerint a formális modellek hasznos struktúrát kínálnak az elméleti érvelések alátámasztására, de a jól konceptualizált elméleti eredmények lényege mindig megfogalmazható természetes nyelvi érveléssel is.

Az eddigieket összegezve, írásunk három pillérre épül. Az elsőt az említett, kognitív elméleti keret alkotja, melyet inputként használunk. A második pillért e keretnek a jogi kontextus sajátosságaihoz való adaptálása adja. Erre vonatkozik az alábbiak meghatározó része, és meglátásunk szerint ehhez kapcsolódik az írás hozzáadott értékének zöme is. A harmadik pillérben az így kimunkált alapokra épülő adat-alapú kutatásokat és az ezt követően lehetővé váló gyakorlati jogi alkalmazásokat vázoljuk fel. Ennek megfelelően írásunk a következőképpen szerveződik. A II. rész a kognitív modell alapjait összegzi. Alpontjai ismertetik a jogalanyok szemantikai terét, a homályos fogalmak reprezentációját e tér fölötti valószínűség felhőkkel, és a módot, ahogy a szemantikai távolság mérhető. A III. rész a dinamikával foglalkozik. Alfejezetei egyrészt bemutatják, hogy a homályosság egyben bizonyos stabilitást is kölcsönöz a fogalmaknak, míg a fogalmak instanciái folyamatos változás tárgyai, másrészt kitérnek az információ-részrehabilitáció jelenségére az információcsere során, és hogy miként módosul a fogalmak jelentése a fogalmi erőzió és a prototípusváltás révén. A IV. rész az egyedi fogalomváltozások robusztus makroszkopikus folyamatokká váló összeolvadásával foglalkozik; hipotéziseket fogalmaz meg a jogi fogalmak rendszerszintű homályosodásának növekvő mértékéről, ami akkor következik be, ha az intézményi erőfeszítések nem fordítják meg ezt a tendenciát. Az V. rész a követő empirikus kutatások lehetőségeinek felvázolásával zárul, melyek utat nyithatnak az elméleti eredmények joggyakorlatban való alkalmazása előtt.

¹⁸ Egyes jogi jelentéssel is bíró kifejezések, mint például a *legitimáció* és az *intézményesülés*, tágabb értelemben használatosak az intézményi közgazdaságtanban és az intézményi szociológiában (lásd WILLIAMSON 2000 [10. l.j.]). A szociológiai *intézményesülés* arra a folyamatra utal, amelynek során a cselekvések, viselkedésminták egyfajta normális, magától értetődő státuszra tesznek szert. Hasonlóképpen, a *legitimáció* nemcsak a jogi szabályozásra utal, hanem arra, hogy a célközönség szervült, normális viselkedési módokként tekint a legitimálódott elemekre.

II. A MODELL TERMÉSZETES NYELVEN

A. A JOGI FOGALMAK SZEMANTIKAI TERE

A szituációk leírhatók meghatározó tulajdonságaik jellemző értékeivel. Az általunk vizsgált helyzetek olyan jogi esetekre épülnek, melyeket alkalmasan megválasztott (jogilag releváns jellemzőkkel rendelkező) dimenziók által kifestített terek pontjaival modellezzük. A többdimenziós téren alapuló reprezentációkat széles körben alkalmazzák a társadalomtudományokban, így a szociológiában,¹⁹ pszichológiában,²⁰ politikatudományban²¹ és a közgazdaságtanban²² is. Modellünk a jog sajátosságaihoz igazodik. Tekintsünk egy jogi fogalmat és annak jellemzőinek (változóinak) értékeit, melyek a fogalom alá tartozó eseteket (a fogalom *instanciáit*) jellemzik. A besorolandó jogi esetek mindegyike bizonyos értékeket vesz fel e dimenziók mentén. Az adott jogi fogalmat konstituáló jellemzők (dimenziók) alkotta teret a fogalom *szemantikai terének* nevezzük. De ha minden egyes fogalomnak saját szemantikai tere van, akkor a (részben) különböző dimenziókkal jellemzett fogalmak összehasonlításakor szemantikai tereiket egyesíteni kell, amint erre a későbbiekben kitérünk. Annak eldöntése, hogy például egy adott bűncselekmény a *fegyveres rablás*²³ fogalmának instanciája-e, legalább három dichotómikus jellemző érték jelenlétének vagy hiányának számbavételét igényli:

1. *Valamely dolog elvétele a tulajdonos beleegyezése nélkül* (igen, nem).
2. *Erőszak alkalmazása vagy erre utaló fenyegetés megléte* (igen, nem).
3. *Veszélyes vagy halálos fegyver használata*²⁴ (igen, nem).

¹⁹ Peter M. BLAU: „A Macrosociological Theory of Social Structure” *American Journal of Sociology* 1977/1.; Miller J. McPHERSON: „A Blau-Space Primer: Prolegomenon to an Ecology of Affiliation” *Industrial and Corporate Change* 2004/1., <https://doi.org/10.1093/icc/13.1.263>.

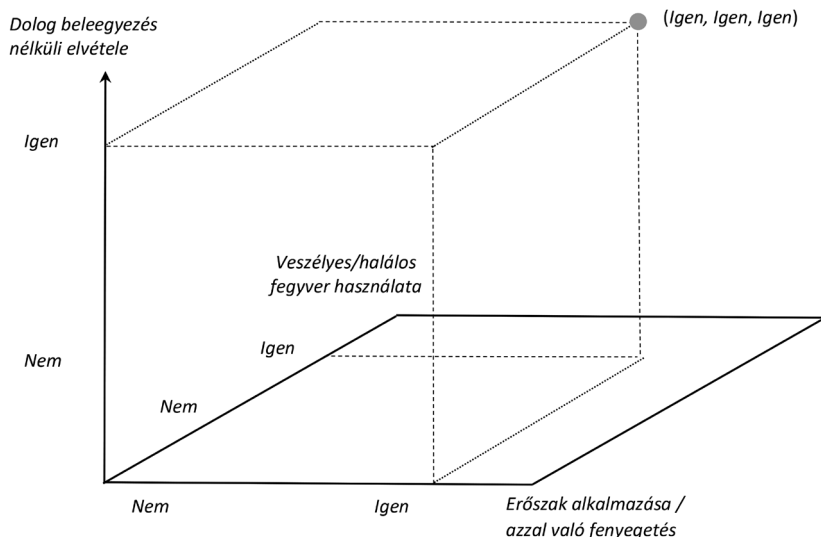
²⁰ Paul E. GREEN: „Marketing Applications of MDS: Assessment and Outlook” *Journal of Marketing* 1975/1., <https://doi.org/10.2307/1250799>.

²¹ Anthony DOWNS: *An Economic Theory of Democracy* (New York: Harper and Row, 1957).

²² Kevin J. LANCASTER: „A New Approach to Consumer Theory” *The Journal of Political Economy* 1966/2.

²³ A szemléltetéshez általános jogi példákat hozunk fel. Tisztában vagyunk azonban azzal, hogy még az olyan elterjedt ősrégi bűncselekmények is, mint például a rablás eltérő dimenziókkal rendelkeznek különböző jogrendszerekben, így kategorizálásuk is ennek megfelelően változhat. A francia *Code pénal*-ban a rablás a lopás egyik formája: *vol aggravé*. A német rendszerben a rablás külön bűncselekmény, mely nemcsak a lopással (*Diebstahl*), de a kényszerítéssel és a testi sértéssel (*Nötigung*) is közös vonásokat mutat. Ezért az elméleti modell bemutatásakor a hangsúlyt az adott bűncselekmény főbb – és többé-kevésbé közös – jellemzőire helyezzük. Az empirikus kutatások értelemszerűen egy adott jogrendszerben történnek, annak szabályaira és esetjogára támaszkodva.

²⁴ Az egyszerűség kedvéért így hivatkozunk a Büntető törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény (Btk.) Értelmező rendelkezéseiben (459. §) megadott definícióra: „(1) 5. fegyveresen követi el a bűncselekményt, aki a) működőképes lőfegyvert, b) robbanóanyagot, c) robbantószer, d) robbanóanyag vagy robbantószer felhasználására szolgáló készüléket tart magánál, vagy a bűncselekményt az a)–d) pontban meghatározottak utánzatával fenyegetve követi el; 6. felfegyverkezve követi el a bűncselekményt, aki az ellenállás leküzdése vagy megakadályozása érdekében az élet kioltására alkalmas eszközt tart magánál”.

1. ábra. A *fegyveres rablás* jogszabályi ismérveinek térbeli megjelenítése.

Az (Igen, Igen, Igen) koordinátákkal jellemzett pont elégíti ki a *fegyveres rablás* kritériumait.

Egy cselekmény akkor és csak akkor minősül *fegyveres rablásnak*, ha a cselekmény szemantikai térbeli helyét az (Igen, Igen, Igen) rendezett hármass adja meg (1. ábra).²⁵ Kiemelnénk, hogy az 1. ábra tere egy adott jogi fogalom (esetünkben a *fegyveres rablás*) definícióját szemlélteti. A három ismérv egyértelműen kijelöli a *fegyveres rablás* – legalábbis a fent leírt értelemben vett értelmezésének helyét. Az ábrához egy további dimenziót adhatunk, ami azt jelzi, hogy az erőszak alkalmazása okozott-e halálos sérülést. Az adódó négydimenziós szemantikai tér tartalmazni fogja a *fegyveres rablás* három dimenzióját, plusz egy további: 4. *Halálos sérülés megléte* (Igen, Nem). A *fegyveres rablás* esetei (Igen, Igen, Igen, Nem) jogi koordináta-értékekkel rendelkeznek a fogalom négydimenziós szemantikai terében. A fegyveres rablásból eredő halálos sérülés esete (Igen érték a negyedik dimenzió mentén) kivezet a *fegyveres rablás* fogalomból: ezeket az eseteket jellemzően az *emberölés* instanciáinak tekintik, melyeket például eshetőleges szándékkal, *dolus eventualis*-szal követnek el. Ilyenkor a fegyveres rablás egyes kritériumai az emberölés minősítő körülményeivé (pl. nyereségvágyból elkövetett emberölés) válhatnak.

Ez a tér azonban nem a fogalom szemantikai tere, normatív ismérveket alkalmaz. Ezzel szemben a szemantikai tér az illető fogalom használatára vonatkozó empirikus megfigyelések alapján népesül be adatpontokkal, a fogalmi elmosódottság az egyes jogesetek döntéshozói besorolásainak idioszinkratikus elemei révén kerül a

²⁵ A dichotóm változók a *diszkrét* változók példányai. Alkalmazott változóink általában diszkrét változók. Ezek skála értékei pontok, melyek egy rácsot alkotnak a többdimenziós szemantikai térben.

képbe. A bíróságok különféle, általában visszatérően megjelenő ismérvek megléte vagy hiánya alapján döntenek, hogy a vizsgált eset a vizsgált jogi fogalomhoz sorolódik-e. Ezek a jogterület szempontjából releváns ismérvek adják a fogalom (esetünkben a *fegyveres rablás*) szemantikai terének dimenzióit. Annak megállapítása, hogy például az áldozattal szemben erőszak alkalmazása, illetve az azzal való fenyegetés tényállása megvalósult-e, már erősen függ az jogeset konkrét megvalósulási körülményeitől. Ezeket az egyedi körülményeket (vagy legalábbis meghatározó részüket) az adott jogesetnek a szemantikai tér dimenziói mentén felvett értékei, röviden az eset szemantikai térbeli helye, írják le.

Egy jogeset valamely fogalom instanciájaként való besorolási esélye értelemszerűen függ az esetnek a fogalom szemantikai terében elfoglalt helyétől. Mint látni fogjuk, a joggyakorlatból empirikusan származtatott besorolási gyakoriságok határozzák meg a jogi fogalom elmosódottsági mintázatát, és általában a fogalomnak az adott jogi környezetben meghonosodott jelentését. Az adott jogterületen való jártasságot igénylő feladat a vonatkozó jogi fogalmak releváns besorolási jellemzőinek, azaz a szemantikai tereiket kifesztítő dimenzióknak a felkutatása, és az ezen jellemzők mentén felvehető skálaértékek meghatározása. A következőkben az eddig vázoltakat fejtiük ki szisztematikusan.

A bizonytalanság tanulmányozására szolgáló módszertani eszközkészletünk eltér más, hasonló célokra tervezett koncepcionális eszközöktől. Az elmosódott kategorizációk modellezésének már léteznek széles körben használt módja a *fuzzy set*-ek (bolyhos halmazok) használata.²⁶ A hagyományos halmazelméletben minden entitás vagy eleme vagy sem egy klasszikus, azaz élesen körvonalazott halmaznak (*crispy set*). Ezzel szemben egy fuzzy set elemei 0-tól 1-ig terjedő tagsági fokozatokkal (*grade of membership*) rendelkezhetnek az adott halmazban. A fuzzy set a hagyományos halmaz fogalmának egyfajta kiterjesztése: egy hagyományos halmaz olyan speciális fuzzy set, melyben a tagsági fokozatok kizárólag 0 vagy 1 értéket vehetnek fel. A fuzzy set-eket számos területen alkalmazzák, többek között az adattudományban²⁷ és a társadalomtudományokban.²⁸ A fuzzy set-ek elmélete és a kapcsolódó következtetési séma (*fuzzy logic*) alkalmazására a jogelméletben is vannak

²⁶ Lotfi A. ZADEH: „Fuzzy sets” *Information and Control* 1965/3.; George KLIR – Yuan Bo: *Fuzzy sets and fuzzy logic* (Hoboken: Prentice Hall 1995). A módszer hazai jogi alkalmazásához lásd például: HUNGLER Sára: „Divergent we fall: The challenges for welfare state – Social integration and unemployment policies in the Visegrad Countries” *Hungarian Journal of Legal Studies* 2022/3., <https://doi.org/10.1556/2052.2022.00339>, valamint GELENCSEI István: „Fuzzy logic in the science of law” *Jogelméleti Szemle* 2009/1.

²⁷ Paul ELEGWA: „An Overview on Intuitionistic Fuzzy Sets” *International Journal of Scientific & Technology* 2014/3.; Guanrong CHEN – Trung Tat PHAM: *Introduction to fuzzy sets, fuzzy logic, and fuzzy control systems* (Boca Raton: CRC Press 2000).

²⁸ Gregory JACKSON: „Employee Representation in the Board Compared: A Fuzzy Sets Analysis of Corporate Governance, Unionism and Political Institutions” *Industrielle Beziehungen/The German Journal of Industrial Relations* 2005/3.; Francesca BETTIO – Elisa TICCI – Gianni BETTI: „A Fuzzy Index and Severity Scale to Measure Violence Against Women” *Social Indicators Research* 2020, <https://doi.org/10.1007/s11205-019-02197-7>; Michael T. HANNAN – László PÓLOS – Glenn R. CARROLL: *Logics of Organization Theory: Audiences, Codes, and Ecologies* (Princeton: Princeton University Press 2007).

példák,²⁹ bár Jacky Legrand nem minden ok nélkül nevezi „elhálatlan házasságoknak” e korai próbálkozásokat.³⁰ A 90-es évektől kezdve a fuzzy set alapú jogi alkalmazások egyre inkább összefonódtak az informatikával³¹ és a mesterséges intelligenciával.³² Kiemelendő, hogy a fuzzy set alapú alkalmazások a fogalmi homályosságot a besorolandó entitások kategorizálási elmosódottságával azonosítják: a kisebb átlagos tagsági fok (*average grade of membership*) a kategorizálás nagyobb fokú életlenségét, elmosódottságát jelzi.

Az általunk alkalmazott kognitív reprezentáció szintén a fogalomalkotás homályosságából indul ki, de alapvetően eltérő ontológiára épít. Hangsúlyozottan megkülönböztetünk két elemet: a fogalmat és az egyes felmerülő esetek kategorizálását e fogalom *instanciáiként*. Megközelítésünk szerint a homályosság a fogalom tulajdonsága, de nem a fogalomhoz kapcsolódó kategorizálásoké. *Kategóriahalmaznak* nevezzük azt a halmazt, amelynek elemei a fogalomhoz sorolt esetek (instanciák) egy adott pillanatban. A kategóriahalmaz nem homályos, hanem éles: végső soron minden egyes vizsgált esetet ennek a halmaznak az elemeként kategorizálunk avagy nem, *tertium non datur*. Miután egy bíróság egyszer eldöntötte, hogy egy adott vagyron elleni bűncselekmény *lopásnak* vagy *rablásnak* minősül-e, az eset a két fogalom (lopás *versus* rablás) csupán egyikének a kategóriahalmazába tartozik. Egy ítélet nem mondhatja, hogy a vizsgált eset mondjuk 0,7 tagsági fokkal lopás és 0,3-mal rablás.

Megközelítésünkben a kategorizálás mögött álló fogalom maga az, ami hordozza a homályosságot. Ennek megfelelően minden jogi fogalmat egy elmosódott objektumként – *valószínűségfelhőként* – jelenítünk meg az adott fogalom általában többdimenziós szemantikai tere felett. Mindegyik dimenzió a fogalom leírására használt egyik jellemzőjét jeleníti meg. Például ha a kábítószer-birtoklás tényállás megállapításánál az egyik figyelembe vett jellemző a birtokolt, természetű kábítószer mennyisége, akkor a *kábítószer-birtoklás* fogalom szemantikai terének a *kábítószer mennyisége* nevű tengelyén e mennyiség lehetséges számértékei szerepelnek. E mérőszámok gyakran néhány átfogó érték alá sorolhatók, megkülönböztetve például *csekély*, *jelentős* és *különösen jelentős* mennyiségű kábítószer, és a *kábítószer mennyisége* tengelyen ezen három érték valamelyikét veszik fel az egyes jogesetek. Megjegyeznénk, hogy modellálási szempontból akárhány jogi dimenziója lehet a szemantikai térnek, de a szemléletes képalkotásra való képességünk háromnál nagyobb

²⁹ Leo REISINGER: „Über die Anwendungsmöglichkeiten der Theorie unscharfer Mengen (Fuzzy Sets Theory) im Recht” *Datenverarbeitung Im Recht* 1975/1–2., <https://doi.org/10.1515/9783112323427-015>; Ejan MACKAAY: „La logique du flou en droit: une réflexion sur les recherches sur la »prédictions des décisions Judiciaires«”, *Revue Juridique Thémis* 1976. 209–240.; Leo REISINGER: „Legal Reasoning by Analogy A model applying fuzzy set theory” *Proceedings of Artificial Intelligence and Information* 1981.

³⁰ Jacky LEGRAND: „Some Guidelines for Fuzzy Sets Application in Legal Reasoning” *Artificial Intelligence and Law* 1999.

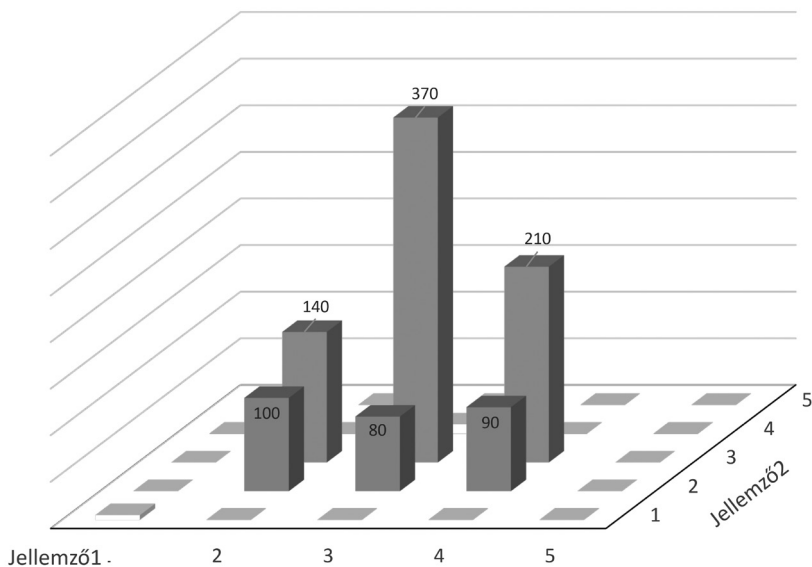
³¹ Lothar PHILIPPS: „Vague Legal Concepts and Fuzzy Logic: An Attempt to Determine the Required Period of Waiting Period After Traffic Accidents” *Informatica e diritto* 1993.

³² Jürgen HOLLATZ: „Analogy Making in Legal Reasoning with Neural Networks and Fuzzy Logic” *Artificial Intelligence and Law* 1999/7.

dimenziószám esetén cserben hagy bennünket. Mivel a magasabb dimenziószámú terek matematikája nem tárgya írásunknak, szemléltető példáink az ismert két-három dimenziós megjelenítésekre támaszkodnak.

Célunk a felmerülő jogeseteknek valamely adott jogi fogalom alá való besorolási folyamatának modellezése. A pozitív besorolás valószínűsége általában jogesetenként különbözik, az egyszerűnek, tipikusnak talált eseteket nagyobb valószínűséggel ítéli a jogalkalmazó a szóban forgó jogi fogalom eseteként, *instanciájaként*. A szemantikai térben való megjelenítést a 2(a)-(b)-(c) ábrákon szemléltettjük. Ezeken az ábrázolt hipotetikus jogi fogalmat két jogi jellemzővel ragadja meg (*Jellemző 1* és *Jellemző 2*), azaz a kétdimenziós szemantikai tér egy síkra illeszkedik. Mindkét jellemző mentén például öt különböző értéket vehet föl egy adott jogeset, melyeket példánkban az (1, 2, 3, 4, 5) számokkal jelölünk az egyszerűség kedvéért. Feltesszük, hogy az ábrák 1000 olyan vizsgált jogi esetre vonatkoznak, melyeket példabeli fogalmunk eseteiként sorolt be a jogalkalmazási gyakorlat, ezeknek a kétdimenziós szemantikai tere feletti eloszlását ábrázolja a 2(a) ábra.

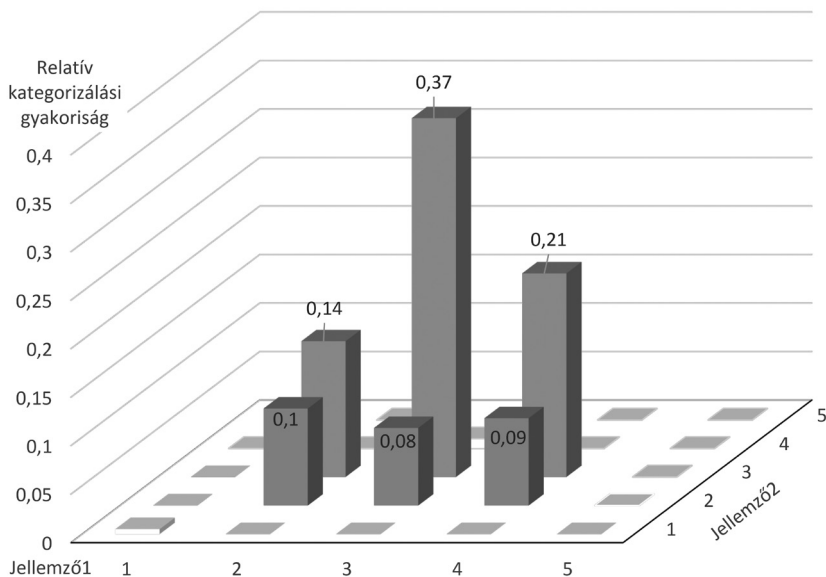
2(a) ábra. Besorolási gyakoriságok egy fogalom két jellemző által kifeszített szemantikai tere fölött.

Minden besorolásra váró jogesetnek a jogi fogalom szemantikai terének egy pontja (cellája) felel meg, amit a jogesetet jellemző dimenzió értékek együttese jelöl ki. A 2(a) ábrán szereplő oszlopok magassága az oszlopok térbeli helyét kijelölő jellemző együtteshez tartozó kategorizálási gyakoriságot jelzi, például leolvasható, hogy a (3, 3) érték kombinációval jellemzett jogesetek kerültek leggyakrabban (370 esetben)

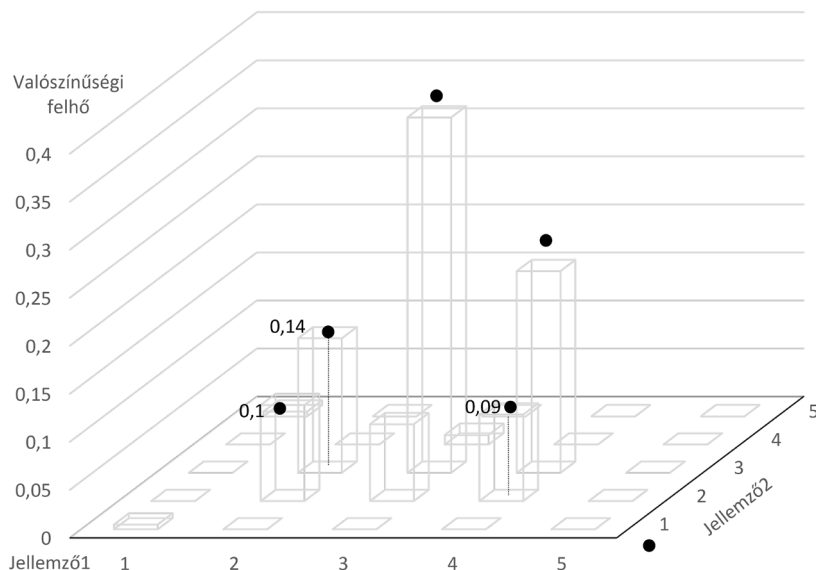
vizsgált fogalmunk alá való besorolásra. Az oszlopok magasságait összeadva a pozitív besorolások teljes számát kapjuk (1000). A szemantikai tér legtöbb cellája üres: bizonyos ismérvek megléte (vagy éppen hiánya) kizárja, vagy nagy mértékben valószínűtleníti, hogy az ilyen jogeseteket a jogi fogalomhoz tartozónak ítéljen a bíróság.

2(b) ábra. A fogalomhoz tartozó relatív besorolási gyakoriságok 1000 megfigyelt esetre vonatkoztatva, a 2(a) ábra adataiból származtatva.

A 2(a) ábra abszolút gyakoriságaiból két lépésben jutunk el szemantikai tér feletti valószínűségfelhő ábrázolásáig – 2(b)-(c) ábrák). Ha az abszolút kategorizálási gyakoriságokat – azaz az egyes oszlopok magasságait – elosztjuk a besorolások teljes számával (1000), akkor megkapjuk a *relatív* kategorizálási gyakoriságokat. Ezek a 0 és 1 közötti értékek adják a szemantikai tér egyes helyeihez (ismérv kombinációihoz) tartozó besorolási valószínűségeket [2(b) ábra]. E relatív gyakoriságok ismeretében megmondható, hogy egy adott tulajdonság kombinációval rendelkező jogesetet milyen valószínűséggel sorolnak be a jogi döntéshozók a szemantikai térhez tartozó jogi fogalom alá – az eddigi tapasztalatok alapján. Például a 2(b) ábra (3,3) tér koordinátákkal jellemzett cellájához 0,37-os (százalékkal: 37%-os) valószínűség tartozik. Azaz 100 olyan jogi esetből, ami a két tengely (Jellemző1 és Jellemző2) mentén egyaránt 3-as értéket vesz föl várhatóan 37-et fognak a döntéshozók a példánkban szereplő jogi fogalomhoz sorolni.

2(c) ábra. A fogalom valószínűség felhője, a 2(b) ábra adataiból származtatva.

A 2(b) ábrán szereplő oszlopok magasságait jelző pontokból – besorolási valószínűségekből – kirajzolódó valószínűségfelhőt ábrázolja a 2(c) ábra. E függvénynek a szemantikai tér fölött kirajzolódó grafikonja adja a fogalom jelentését. A szemantikai tér feletti valószínűségfelhő valamely pontja annál 'magasabban' helyezkedik el a tér felett, mennél nagyobb valószínűséggel lesznek a ponthoz tartozó jellemző-együttessel (azaz szemantikai térbeli hellyel) bíró jogesetek a vizsgált jogi fogalom instanciáiként kategorizálva [2(c) ábra]. A valószínűségek a kategorizálási gyakorlat megfigyeléséből származnak. Ez a modellezési megoldás összhangban áll azzal a nyelvészeti megfontolással, hogy egy fogalom jelentése a kommunikáció szereplőinek használati módjain keresztül nyilvánul meg. Megjegyeznénk, hogy a valószínű példánál egy fogalom szemantikai terének minden egyes helyéhez tartozik egy valószínűséget jelző pont – a 2(c) ábra demonstrációs célból egyszerűsített ábrázolásától eltérően –, és ezen pontok halmaza adja a fogalom jelentését kifejező teljes valószínűség felhőt. A jogi fogalom jelentéséhez a fogalom használatának vizsgálatán keresztül jutunk el: mely karakterű jogeseteket milyen valószínűségekkel sorol be a vizsgált fogalom alá az adott jogrendszer döntéshozatali gyakorlata.

Az ismertetett modellezési mód lehetővé teszi fejlett statisztikai eszközök alkalmazását³³ különböző fogalmak szemantikai távolságának, vagy egyazon fogalom

³³ Zsolt ZÖDI – Viktor O. LÖRINCZ: „Bezüge auf das Grundgesetz und die Rechtsprechung des Verfassungsgerichts in der Praxis der ordentlichen Gerichte, 2012–2016” in Péter DARÁK – Hanno KUBE – Fruzsina MOLNÁR-GÁBOR – Ekkehart REIMER (szerk.): *Rechtsprechung im Dialog*

időbeli jelentésváltozása mértékének meghatározását. E hatékony statisztikai apparátus használatát narratív példákon keresztül, azaz a konkrét matematikai apparátus mellőzésével fogjuk megvilágítani. Hogyan mérhető a fogalmi homályosság, a jelentésváltozások vagy akár az alapvetően különböző fogalmak közötti szemantikai távolság? Megközelítésünk a fuzzy set alapú technikáknál jóval árnyaltabb és részletesebb képet kínál a ködös fogalmakról. Míg a fuzzy set-ek esetében a homályosságot skalár értékekkel, azaz egy egydimenziós vonal mentén elhelyezkedő számokkal jellemzik, addig a fogalomfelhők többdimenziós objektumok, a fogalmi homályosság adott fokozataihoz tartozó lehetséges *alakzatok* gazdag választékával. A felhőformák különbségei a vizsgált valóságdarabban is jól megkülönböztethető kategorizációs mintázatokat jeleznek. A kategorizációs mintázatok pedig olyan kognitív mintázatokat tükröznek, amelyek hatással vannak a megfigyelt társadalmi és jogi kimenetekre.

Rámutatnánk, hogy a statisztikai megközelítések alkalmazása ha nem elterjedt, de nem is teljesen ismeretlen a jogelméletben. Például a jogi hivatkozások hálózatában úgynevezett skála független hatványfüggvény-eloszlás figyelhető meg. A vizsgált esetekben ennek az volt a következménye, hogy a jogi hivatkozások 80%-a a vonatkozó esetek mindössze 20%-ához kapcsolódott,³⁴ ráadásul úgy, hogy az erőteljesen idézett 20% még csak nem is tartozott a mérőföldkönek számító esetekhez vagy a jogi tankönyvekben kiemelt ítéletekhez; hasonló eloszlást figyeltek meg a természeti és társadalmi jelenségek széles körében.³⁵ Az ilyen megközelítések inkább a jog területén kívül esőnek minősülnek, nem feltétlenül kapcsolódnak a klasszikus jogi elméletekhez vagy a jogi érveléshez. Ugyanakkor a jog területén való alkalmazásuk jól kiegészíti a szokásos jogi megközelítéseket, új ismereteket nyújtva például a jogalkotás és alkalmazás mögöttes tartományát képező kognitív és társadalmi hatásokról.

B. KÖDÖS FOGALMAK MODELLEZÉSE. KONTRASZT, VALÓSZÍNŰSÉG ELOSZLÁSOK

A homályos fogalmaknak többféle értelmezésük lehetséges. Térmodellünkben ez azt jelenti, hogy különböző tulajdonság kombinációval rendelkező jogeseteknek van nullánál nagyobb esélye arra, hogy a vizsgált jogi fogalom alá besoroltassék. A 3. ábra különféle jogi fogalmakhoz kapcsolódó lehetséges valószínűség eloszlási mintázatokat szemléltet, melyek mindegyike előfordul a joggyakorlat általunk javasolt modellezése során. A szemléletes kétdimenziós ábrázolás érdekében egy kompromisszumra kényszerülünk: a fogalmak szemantikai terére egyetlen térbeli dimenzió marad, azaz a valószínűségfelhők egyetlen aggregált és a vízszintes tengelyen megjelenített szemantikai tér dimenzió felett lebegnek. A 3. ábra mintázatait jogi példákkal illusztráljuk.

der Gerichte auf innerstaatlicher und europarechtlicher Ebene am Beispiel Ungarns und Deutschlands (Budapest: Curia [Supreme Court of Hungary] 2020).

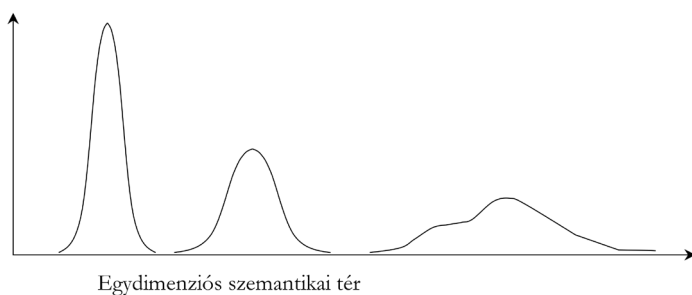
³⁴ James H. FOWLER et al.: „Network Analysis and the Law” *Political Analysis* 2007/3.

³⁵ A hatványeloszlásról általában lásd: BARABÁSI Albert-László: *Összekötve* (Perseus Könyvek 2002).

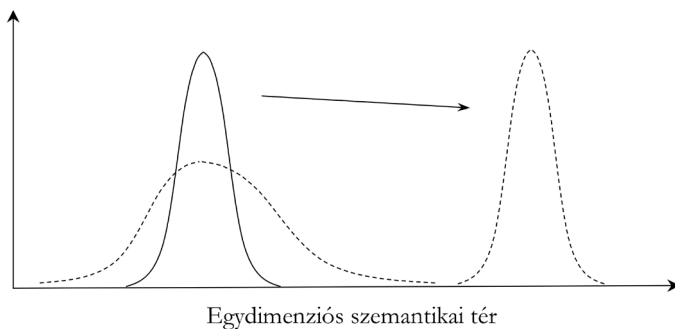
3. ábra. Fogalmak különböző valószínűség eloszlás formái

A valóságban az ábrák nem folytonosak, mivel a skála értékek általában nem folytonosak, és megfigyeléseink is hiányosak. Az elmosódott fogalmak grafikonja szétterülő. A függőleges tengelyen felvett magasabb érték a példabeli egydimenziós szemantikai tér adott pontjához tartozó magasabb besorolási gyakoriságot jelöl.

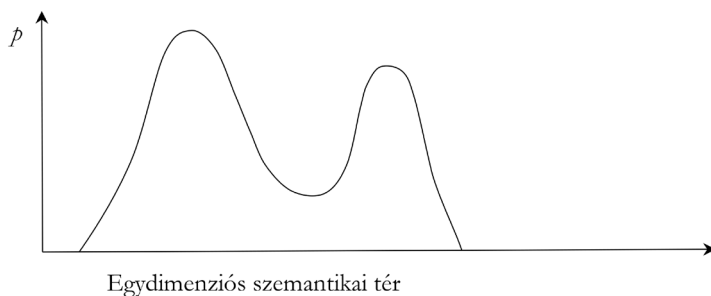
3(a) Éles (magas kontrasztú) és elmosódott (alacsony kontrasztú) fogalmak.

3(b) Változó fokú elmosódottság változatlan fogalmi prototípus mellett (balra). Elmozduló prototípus változatlan fokú elmosódottság mellett (jobbra).

3(c) Fogalom több prototípussal.

A 3(a) ábrán a jobb oldali lapos függvénnyel jellemzett fogalom a leginkább elmosódott. A felmerülő jogi esetek kategorizációi egyben fogalomértelmezési aktusok. A különböző jogi értelmezések népszerűségének, előfordulási gyakoriságának változásával változik a fogalomfelhő alakja. Bizonyos tulajdonság kombinációkkal jellemzett esetek soha nem kategorizálhatók a fogalom instanciáiként, például valami nem kategorizálható *rablás* vagy *lopás* instanciájaként a dolog elvételének vagy annak kísérletének nyilvánvaló hiányában. A 3(a) ábra bal szélső függvény grafikonja 1 értékű kategorizálási valószínűséget (bizonyos besorolást) jelez egy adott helyen, és ennek megfelelően 0 valószínűséget a többin. Ez egy teljesen éles fogalmat jelez: ilyenkor az adott szemantikai térponthoz tartozó esetek mindig a szóban forgó fogalom instanciáiként lesznek kategorizálva. Homályos fogalmaknál ez az 1 érték a tér különböző pozíciói mentén oszlik meg.

Kiemelnénk, hogy a jelenségek valószínűség eloszlásokkal való ábrázolása igen elterjedt a tudományban. Például a kvantummechanika 20. század eleji megalapítói hasonló mentális modellt használtak az elemi részecskék előfordulási valószínűségeinek leírására a háromdimenziós fizikai térben.³⁶ Egy elektronfüggvény értéke egy térpontban megadja annak a valószínűségét, hogy az – méréskor – az adott helyen lesz megfigyelhető. Egy szemléletes metaforához folyamodva: képzeljünk el egy tágas körúttal rendelkező várost. Az útpálya belsején kis valószínűséggel fordulnak elő gyalogosok, és nagy valószínűséggel tartózkodnak az út két oldalsó, járdának nevezett sávján. Ha a gyalogosokat az elektronoknak feleltetjük meg, akkor a járdák lesznek az elektronpályák analógónjai. Ha a gyalogosok egy fogalom instanciáinak felelnek meg, akkor a járdák lesznek e fogalom tipikus, gyakran használt jelentésváltozatai.

A fogalmi *élesség* az elmosódottság ellentéte. Éles jogi fogalmak esetén a jogszabályok kevés mérlegeléssel, elfogultsággal alkalmazhatók. Homályos fogalmak esetén a kategorizálás gyakorta nélkülözi a konszenzust; még egy elfogulatlan ítész is dönthet úgy, hogy két megegyező tulajdonság-kombinációval rendelkező esetet hétéfőn a szóban forgó fogalomhoz sorol, szerdán meg nem. A szemantikai tér dimenziószáma praktikus és kognitív okokból limitált (noha az elemző igyekszik megtalálni a leginkább jellemző és mérhető dimenziókat); így a térben elfoglalt hely általában nem tartalmazza a vonatkozó esetet befolyásoló információ egészét, helyet hagyva az eseti mérlegelésnek. De kiemelnénk, hogy ha a különböző jogalkalmazók nem is értenek egyet egy adott jogi kategorizálását illetően, attól még konszenzus lehet abban, hogy az eset *milyen mértékben jellemző az adott fogalomra*. De különböző egyének ugyanazt az észlelt tipikussági fokot eltérően értékelhetik: ami az egyiknek elegendő, hogy az adott esetet a fogalom instanciájának tekintse, az a másiknak nem feltétlenül az. Például az egyik oktató átengedne a vizsgán egy diákot, a másik meg nem, miközben egyetértene abban, hogy a diák szereplése az *elégtelen* és az *elégséges* értékelési fogalmak mindkettőjének atipikus esete. Egy eset fogalomra

³⁶ Erwin SCHRÖDINGER: „An Undulators Theory of the Mechanics of Atoms and Molecules” *The Physical Review* 1926/6.; Erwin SCHRÖDINGER: *My View of the World* (Cambridge: Cambridge University Press 1964).

vonatkozó *tipikussági* fokát a fogalom *prototípusától* való szemantikai térbeli távolságával mérjük.³⁷ A fogalom kiemelkedően jellemző tulajdonság kombinációi alkotják a fogalom *prototípusait*, jelentésük központjait [3(b) ábra]. A prototípus helyétől való eltérés általában csökkenti a vonatkozó esetek kategorizálási valószínűségét. A *tipikusság* és a *prototípus* fogalmának ismeretében meghatározhatjuk egy fogalom *kontrasztját*. A magas kontraszt a fogalom alacsony homályossági fokát jelzi. Egy fogalom kontrasztját instanciáinak *átlagos tipikussági fokával definiáljuk*. Ahogy az instanciák listája (a kategóriahalmaz) időben változik, úgy változik a fogalom kontrasztja.³⁸

C. A FOGALMAK KÖZÖTTI SZEMANTIKAI TÁVOLSÁG MÉRÉSE

Eddig a szemantikai tér különböző pontjai közötti távolságokra irányítottuk a figyelmünket. De mert fogalmainkat általában valamelyest szétterült valószínűség eloszlások írják le, a jelentésbeli – azaz szemantikai térbeli – különbségeik meghatározásához a jelentésfelhők közötti távolságot kell valamilyen alkalmas módon meghatároznunk. Az alábbiakban egy ezt lehetővé tevő módszert mutatunk be.

A kategorizálandó entitások gyakran maguk is fogalmak. Például a *lopás* és a *rablás* a *vagyon elleni bűncselekmény* fogalmának alfogalmi,³⁹ azzal a különbségtétellel, hogy az erőszak vagy az azzal való fenyegetés csak a rablás jellemzője. Továbbá hajlamosak vagyunk úgy vélni, hogy a *rablás* és a *lopás* közötti szemantikai távolság kisebb, mint például egy harmadik vagyon elleni bűncselekmény, a *sikkasztáshoz* képesti jelentésbeli távolságaik. Ez a meggyőződésünk azon alapul, hogy a sikkasztásnak van egy meglehetősen specifikus jellemzője: az elkövetőre *ex ante* rábizott dologgal való visszaélés. Az ilyen és hasonló megfontolások megragadásához olyan modellezési eszközre van szükségünk, amely képes két tetszőleges fogalom szemantikai távolságát számszerűsíteni. Az eddigi apparátusunk a következően néz ki. Annak valószínűsége, hogy egy kategorizálandó jogi eset valamely vizsgált fogalom instanciájának minősül attól függ, hogy az eset mennyire hasonlít a fogalom (valamely) prototípusához. De a kategorizálandó entitás maga is lehet egy fogalom, ami így saját szemantikai térrel rendelkezik, és amelynek jellemző dimenziói eltérnek az általánosabb fogalométól. Ugyanis a specifikusabb fogalomnak kell hogy legyen legalább egy olyan további dimenziója, ami a bennfoglaló általánosabb fogalomhoz képesti sajátosságát képviseli. De az általános esetben összehasonlítható fogalmaink egyike sem alete a másiknak. Ekkor mindkettőnek lesznek olyan

³⁷ E ponton a modellnek nem kell meghatároznia, hogy ez a távolság *euklideszi-e*, azaz a szokásos fizikai távolság fogalmunk többdimenziós általánosítása, vagy más távolság mérték alkalmazandó, például amilyeneket a pszichológiában és a marketingben régóta használnak, lásd Paul E. GREEN: „Marketing Applications of MDS: Assessment and Outlook” *Journal of Marketing* 1975/1.

³⁸ Több prototípus esetén [3(c) ábra] a kontrasztot a maximális értékkel rendelkező prototípus figyelembevételével számítjuk.

³⁹ Bár egyes jogrendszerek a *lopást* gyűjtőfogalomként használják.

dimenziói, amelyekkel a másik nem rendelkezik (e probléma modellezési megoldását később tárgyaljuk). A szemantikai terek dimenzióinak különbözőségén túl az összehasonlítható fogalmak homályossági *mintázata* is különbözhet, amit valószínűség eloszlásaik eltérő alakja jelenít meg. Olyan mérőeszközt keresünk, amely a függvények közötti mindkét féle eltérésre érzékeny.

Ilyen, a szemantikai távolság megállapításához használt hasonlósági mérték a *Kullback–Leibler-divergencia* (*KL-mérték*),⁴⁰ amelyet széles körben alkalmaznak a statisztikában és az információelméletben.⁴¹ Ezt a mértéket nem formális módon, hanem természetes nyelvi magyarázatokon keresztül vezetjük be, és képletét lábjegyzetben közöljük a formális megközelítést előnyben részesítőknak.⁴² A mérték használatának a jogalkalmazás területén túlmutató, szociológiai példákon történő általánosabb bevezetését a már hivatkozott monográfiában találja az olvasó.⁴³ A *KL-mérték* bemenete két tetszőleges valószínűség eloszlás, melyekhez kimenetként egy távolság értéket rendel. Írásunk kognitív kontextusában e függvények összehasonlítható fogalmakat ábrázolnak. A jogi kategorizálási esetekben egy többértelmű fogalom jelentés változatai közül kell választani. A csekély szemantikai távolságú fogalmak általában felcserélhetők: az egyikről a másikra való áttérés nem jár lényeges információváltozással. A felcseréléskor keletkező információs különbség azonban a szemantikai távolsággal növekszik. Két fogalom közötti *KL-mérték* értéke arról ad számot, hogy mekkora *információvesztéssel* jár, ha az egyiket a másikra cseréljük.⁴⁴ Az intuíción azt sugallja, hogy két dolog hasonlósága szimmetrikus: ha *A* hasonló *B*-hez, akkor *B* is ugyanolyan hasonló *A*-hoz. *KL* mértékünk azonban a hasonlóság egy *aszimmetrikus* mértéke.

Az egyszerűbb szemléltetés kedvéért a fogalmak közti szemantikai távolság aszimmetriáját úgy mutatjuk be, hogy a *KL-mértéket* olyan kontextusokra alkalmazzuk, ahol az egyik fogalom a másik alosete, ahogyan például az *alma* a *gyümölcs* fogalmának. A specifikusabb fogalom értelemszerűen tartalmazza az általánosabb fogalmat jellemző összes információt, de ez fordítva nem áll fenn. Ha csak azt tudnánk, hogy egy adott cselekmény kielégíti a *lopás* (*l*) kritériumait, akkor ez kevesebb információt jelent ahhoz képest, mint ha tudnánk, hogy az eset *rablás* (*r*). Az *r* és *l*

⁴⁰ Solomon KULLBACK – Richard LEIBLER: „On Information and Sufficiency” *The Annals of Mathematical Statistics* 1951/1.

⁴¹ Solomon KULLBACK: *Information Theory and Statistics* (Wiley & Sons, 1959); CSISZÁR Imre: „I-Divergence Geometry of Probability Distributions and Minimization Problems” *The Annals of Probability* 1975/1.

⁴² A *Kullback–Leibler-divergencia*, $D(p||q)$, a p és q diszkrét valószínűség eloszlások közös terében:

$$D(p||q) = \sum_{x \in X} p(x) \log \frac{p(x)}{q(x)}.$$

⁴³ Michael T. HANNAN et al.: *Concepts and categories. Foundations for sociological and cultural analysis* (New York: Columbia University Press 2019) 13. lj.

⁴⁴ Az információelméletben egy rendszer *entrópiája* a rendszerben lévő információ várható értékét jelenti (lásd Claude E. SHANNON: „The Mathematical Theory of Communication” *The Bell System Technical Journal* 1948/3.).

Hasonlóképpen, a *Kullback–Leibler-divergencia* két entitás információhozama közötti különbség várható értéke (*relatív entrópia*).

fogalmak szemantikai távolságát a $D(r, l)$ értékével mérjük. Ennek számértéke jelzi, hogy mekkora információvesztést okoz, ha tudjuk, hogy egy esemény az l fogalom instanciája, mint ha azt tudnánk, hogy az r fogalomé. Másként fogalmazva, a KL -mérték a fogalmak közötti megkülönböztetési *diszkriminatív információ* mennyiségét méri. Értelmszerűen

$D(c, c) = 0$, egy tetszőleges c fogalom esetén.

Kiemelendő, hogy a KL -mérték alkalmazásának előfeltétele, hogy az összehasonlítható fogalmak ugyanabban a szemantikai térben helyezkedjenek el. Vagyis ugyanazokkal a dimenziókkal kell jellemezve legyenek, míg e dimenziók mentén felvett vett értékekben értelemsszerűen különbözhetnek. Általános esetben mindkét fogalom rendelkezhet olyan dimenziókkal, amelyekkel a másik nem. Így hasonlóságuk kiszámításához egy olyan egységes szemantikai térbe kell elhelyezni őket, ami a két komponens fogalom valamennyi dimenziójával rendelkezik. A dimenzionális egyesítés alapgondolata a következő. A kibővített dimenziójú szemantikai térben a vonatkozó valószínűség eloszlásának értékeit az eredeti függvények úgynevezett *uniform kiterjesztései* (*uniform extension*) adják. Ez azt jelenti, hogy az újonnan hozzáadott dimenziók mentén a valószínűség függvény értékeik egyenletesen oszlanak el a dimenzió skála értékei fölött. A választás azt jelzi, hogy nincsenek ismereteink a hozzáadott tengely változójának a kibővített tér más változóitól való függéséről. Ez a későbbiekben változhat, megváltoztatva az új dimenzió felvett kezdeti uniform értékeit.

A szemantikai térbővítést újfent a *lopás* és a *rablás* példáin szemléltetjük. A *rablás* a *lopás* fogalmának minden ismérvével rendelkezik, így a kiterjesztés a példában csak a *lopást* érinti, egyszerűbbé téve a szemléltetést. Az egyesített szemantikai tér tartalmazni fog a *lopás* dimenziói mellett egy további bináris ismérvet, melynek értékei az *erőszak alkalmazás/fenyegetés* meglétét, illetve hiányát jelölik. De milyen értékeket vegyen fel a *lopás* besorolási gyakoriságát jelző függvény eme hozzáadott dimenzió mentén? Ha semmilyen ismeretünk nincs arról, hogy a lehetséges kimenetek milyen valószínűséggel következnek be, akkor hajlamosak vagyunk mindegyikhez ugyanazt a szubjektív valószínűség értéket rendelni. Így ha teljes tudatlanságban vagyunk, hogy holnap esni fog-e vagy sem, hajlamosak vagyunk mindkét lehetséges esethez fele-fele esélyt rendelni. Hasonlóan kapjuk meg a *lopás megfelelő* függvényének értékeit a szemantikai teréhez adott új dimenziója mentén. Ha annyit tudunk csak, hogy a vizsgált eset kielégíti a *lopás* feltételeit, akkor az erőszak jelenlétére vonatkozó specifikus információ hiányában 0,5 előfordulási valószínűséget rendelünk úgy az erőszak jelenlétéhez, mind a hiányához a hozzáadott dimenzió mentén. Ennek megfelelően a *lopás* kezdeti valószínűségértékeit megfelelőzzük, és ezek a megfelelőzt értékek az új tulajdonságkombinációkra, azaz az 1. táblázat új celláira is vonatkoznak.

A *lopás* eredeti szemantikai tere egydimenziós, F_1 és F_2 bináris jellemzőértékekkel, melyeket p_1 és p_2 valószínűséggel vesz fel. $p_1 + p_2 = 1$. Most a kiterjesztett tér négy jellemzőérték-kombinációja mentén a valószínűség értékek összege szintén 1.

1. táblázat. A *lopás* fogalom szemantikai terének uniform kiterjesztése.

Erőszak használatfenyegetés dimenzió	A <i>lopás</i> eredeti jellemzői	
	F_1	F_2
	$p_1/2$	$p_2/2$
Jelen van	$p_1/2$	$p_2/2$
Nincs jelen	$p_1/2$	$p_2/2$

III. A JOGI FOGALMAK DINAMIKÁJÁRÓL

A. FOGALOM – KATEGÓRIA KETTŐSSÉG

A fogalmak természetes elmosódottsága és posztulált élessége okozta probléma jól ismert a filozófiatörténetből. Platónnál az azonos név alá tartozó, azonos címkét viselő dolgok megegyeznek abban, hogy közösek az ideáik⁴⁵ ezen instanciák azért hasonlóak, mert mindannyian részesülnek az ugyanabból az ideából.⁴⁶ Modellünk terminológiájával: a platóni fogalmaknak egyetlen prototípusuk van. Határaik ettől lehetnek homályosak, mivel az egyes esetek különböző mértékben részesülnek a fogalom ideájából. Platónnal ellentétben az arisztotelészi megközelítésben a kategóriáknak egyértelmű határai vannak, esetleges homályosságuk pedig diszfunkcionális használatukra utal.⁴⁷ Arisztotelész úgy definiál egy fogalmat, hogy megkeresi a legközelebbi már létező fogalom definíciót (*genus proximum*), és ezt az e genus-ban nem szereplő szempontjaival (*differentia specifica*) egészíti ki.

A fogalmi homályosság problémáját mi más oldalról közelítjük meg, különbséget téve a fogalom és a fogalomhoz kapcsolódó kategorizálás között. A kategorizálás során a nyelvhasználó eldönti, hogy a kérdéses entitás az adott fogalom instanciája-e. A fogalom alá besorolt esetek, instanciák alkotják a fogalom *kategóriáját*, *terjedelmét*. Egy halmazt az elemeivel adunk meg. Tehát egy kategória akkor változik, ha az elemei, a fogalom alá sorolt esetek változnak. A klasszikus (nem fuzzy) halmazoknak éles határai vannak, és így a kategóriáknak is: egy entitás vagy instanciaként van kategorizálva, vagy pedig nem. Így a kategóriák *per definitionem* éles határuak. Ezzel szemben egy fogalmat a kategorizálás esélyeit pontról pontra megadó, felhőszerű szubjektív valószínűség eloszlásával definiálunk; így a fogalmak határai elmosódottak.

Egy fogalom és a hozzá tartozó kategóriahalmaz megkülönböztetésének döntő szerepet játszik a kommunikáció folyamatában. A küldő és a fogadó *információs állapot* egyaránt kétféle összetevőből áll: a fogalmak leltárából, valamint azon dolgok halmazából, melyeket a felek e fogalmak instanciáiként kategorizáltak. A kom-

⁴⁵ PLATÓN : *Állam* (STEIGER Kornél ford., Budapest: Atlantisz Könyvkiadó [2014] 596 a és a következő oldalak).

⁴⁶ PLATÓN : *Parmenidész* (BÁRÁNY István ford., Budapest: Atlantisz Könyvkiadó [2017]) 132 d 2 és a következő oldalak.

⁴⁷ William T. PARRY – Edward A. HACKER: *Aristotelian logic* (Sunny Press 1991).

munikáció célja, hogy *A* ágens módosítsa *B* ágens információs állapotát, vagy fordítva. A kommunikáció aktusa általában befolyással van a tárgyra vonatkozó elvárások alakulására. Például *A* egy fényképet mutat *B*-nek, amin egy személy fegyvert tart a kezében, miközben pénzt vesz el egy másik személytől. Hogy *B* e cselekményt fegyveres rablásként értelmezi-e, az az *A* által nyújtott kontextuális információ – szituációkategorizálás – függvénye. Ha *A* azt közli *B*-vel, hogy a cselekmény egy fegyverüzletben zajlik, akkor *B* valószínűleg fegyvervásárlásként és nem fegyveres rablásként fogja kategorizálni az esetet.

B. LACUNAE: AZ INFORMÁCIÓHIÁNY PÓTLÁSA KATEGORIZÁLÁSNÁL

Az észlelés gyakran részleges, amikor kategorizálunk: a vizsgált esetek egyes jellemzőit ismerjük, míg másokról nem tudunk. Mégis, rendszerint kialakult elvárásaink vannak a nem megfigyelhető jellemzők értékeivel kapcsolatban. Amikor egy esetet egy fogalom példányának ítélünk, akkor meg nem figyelt tulajdonságaira is következtünk a fogalom prototípusának tulajdonított jellemvonás értékek alapján. Amikor az utcán gyorsan közeledő nagy és sárga valamit észlelünk, hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy az egy taxi. E kategorizálással egyben azt is feltételezzük, hogy a sofőrnek taxiengedélye van, és hogy a jármű használhatja a tömegközlekedés számára fenntartott sávot. Valamit *emberölésként* kategorizálva feltételezzük, hogy az elkövető egy személy vagy személyek egy csoportja volt. Feltételezzük továbbá, hogy létezik okozati kapcsolat a cselekedet és a haláleset között, s az okozati kapcsolat viszonylag rövid és átlátható lánc (vö.: „Annuska már megvette a napraforgó olajat, sőt nemcsak megvette, hanem ki is öntötte.” [M. Bulgakov: *A Mester és Margarita*]). Csakhogy az okozati kapcsolat fogalma maga is elmosódott, mint azt a fenti példa illusztrálja. Ez pedig egyértelműen jelzi, hogy a fogalmi elmosódottság a fogalomalkotás folyamatában is halmozódik, ha nem is határtalanul. Hiszen a fogalmak szemantikai terének dimenziói maguk is bolyhosak, s csak valószínűségi eloszlásokkal írhatók le.

De a javasolt apparátus segít: a fogalom prototípusának egy olyan környezete, amelyben az *emberölés* kategorizálásról értesülők nagy valószínűséggel belelátják a megkívánt okozatiságot, be tudja tölteni azt a szerepet, amit az okozati láncról az *emberölés* címke alkalmazója feltételez, illetve amire tud belőle következtetni.

Vegyünk egy jogi kontextust, amelyben *A* egy esetet már *szándékos emberölés*-nek minősített, míg *B* csak részleges információval rendelkezik (*emberölés*). A kommunikációs aktus célja *B* információ hiányának csökkentése. *B* hajlandósága *A* kategorizálásának elfogadására függ attól, hogy *B* eredeti (azaz kommunikáció előtti) kategorizálása mennyire tér el az *A* által adotttól. Minél kisebb a szemantikai távolság a két kategorizálás között, *ceteris paribus*, annál nagyobb *B* hajlandósága (*propensity*), hogy elfogadja az *A* által közölt kategorizálást. Pusztán annyit tudni, hogy egy bűncselekmény *emberölés* volt, megengedi annak a lehetőségét, hogy az egyben egyenes szándékkal elkövetett emberölés is volt. Ezért az *emberölés* és az egyenes szándékkal elkövetett emberölés közötti szemantikai távolság kisebb, mint mond-

juk az egyenes *szándékkal elkövetett emberölés* és a gondatlanságból elkövetett emberölés között. Következésképpen nagyobb az esélye annak, hogy *A* kategorizálásának (*egyenes szándékkal elkövetett emberölés*) megismerése ennek megfelelően módosítja *B* kategorizálását, ha *B* eredeti kategorizálása szándékos *emberölés* volt, mintha az *gondatlanságból elkövetett emberölés* lett volna. Az elfogadási hajlandóság másik összetevője a forrás hihetősége (*credibility*). *A* érvelés hihetősége – a jogi érvelés minőségén túlmenően – függ *A* kategorizálási előzményeiből lepárolódott reputációjától. Az elfogadási hajlandóság két összetevője között egyfajta csereviszony (*trade-off*) áll fenn: *A* és *B* kiinduláskori kategorizálásai közötti nagyobb szemantikai távolságot ellensúlyozhatja *A* forrás erősebb hitelessége, és fordítva.

C. FOGALMI ERÓZIÓ

Mivel a jogi kodifikációk általában nem adhatják meg *ex ante*, hogy mit kell tenni minden lehetséges jövőbeli eshetőségre vonatkozóan, a precedens nélküli esetek újfajta kategorizálási problémákat vetnek fel. A jogi előírások változása időben nem folytonos, míg a jogi fogalmak alkalmazása esetek megítélésére folytonos. A döntéshozók cselekvési kényszer alatt állnak: a vonatkozó szabályozás frissítése hiányában is adaptálniuk kell ítélkezési gyakorlatukat az újonnan felmerülő helyzetekhez. Míg a jogi kódex módosítása explicit eljárásokat igényel, a jogalkalmazók implicit módon, kategorizálási mintáik megváltoztatásával is módosíthatják fogalmaik használatát. A görög mitológiából vett analógiával élve: *Prokrusztész* (~a döntéshozó), úgy kínzta áldozatait (~jogi esetek), hogy testüket az ágy méretére nyújtva vagy vágva kényszerítette (~kategorizálta) őket, hogy illeszkedjenek az ágyához (~jogi fogalom). A vonatkozó fogalom – az *ágymérethez való illeszkedés* – szemantikai terének egyetlen dimenziója volt: a hosszúság. A jogalkalmazó hasonló prokrusztészi megközelítésre kényszerül, mikor szokatlan, előzmény nélküli új jogi eseteket kell szigorúan körülhatárolt meglévő jogi előírások szerint kategorizálnia. Esetleg rugalmasan értelmezhetik a felmerülő esetek jellemzőit, és kreatív magyarázatokat találhatnak ki, hogy új eseteket a régi formák közé kényszerítsék. Az eredmény az eredeti fogalom módosított használata. A módosuló ítéletek az empiria szintjén módosított valószínűség eloszlásokat eredményeznek, módosítva az érintett fogalmak jelentéseit. Azaz nem a jogi kódex változik, hanem alkalmazásának módja. Mindezek kivitelezésekor a döntéshozó támaszkodhat az érintett jogi fogalmak meglévő többértelműségére: például előnyben részesíthet meglévő, ám addig ritkaságszámba menő fogalomértelmezéseket (*Mindermeinung*), melyek jobban összhangban állnak a problémát okozó új esetek jellemzőivel. Ennek megfelelően a fogalom valószínűség függvényének értékei növekedni fognak a szemantikai tér azon helyein, melyek az új esetek jellemzőinek felelnek meg. Ez megkönnyíti, hogy a szóban forgó fogalom új, heterodox jelentésváltozatai meghonosodjanak, amit a joggyakorlat intézményesít.

A kategorizálás valószínűségének növelése a szemantikai tér korábban perifériális jellemzőérték-kombinációjánál értelemszerűen csökkenti a valószínűség függ-

vény értékeit az addig népszerűbb értelmezéseknél. Ez az eloszlás szétterüléséhez vezet: *fogalmi erózió* következik be [3(b) ábra]. Egy fogalom eróziója általában nem marad elszigetelt jelenség, hanem a kapcsolódó fogalmak elmosódottságát is növeli. Egy szorosan kapcsolódó fogalmak hálózatába ágyazott fogalom jelentésváltozás ragályos lehet, rendszerszinten is megváltoztatva a jogi kontextust.⁴⁸ A szervezetek elméletéből ismert a *kaszkádszerű változás* fogalma: egy adott elem módosítása előre nem látható változások sokaságát indíthatja el a szervezeten belül és a környező szervezeti ökológiákban egyaránt.⁴⁹

D. PROTOTÍPUSVÁLTÁS, KONCEPCIONÁLIS INTERFERENCIA

Egy jogi fogalom spontán jelentéseróziójakor a valószínűség eloszlás várhatóan szimmetrikusan terjeszkedik ki a prototipikus pont körül. Az ellentétes változás, a grafikon leszűkülése a jogi kategorizálási gyakorlatot befolyásoló szisztematikus tendenciákra utalhat. Új kodifikáció tisztázhat fogalmakat, kizárva bizonyos értelmezéseket. Ennek eredményeként a valószínűségeket jelző függvény értékei jelentősen csökkenhetnek az érintett térbeli pozíciókban: a jogi gyakorlat alkalmazkodik a pontosított szabályokhoz, és ennek megfelelően szűkül a függvény alakja. A függvénygrafikon terjedelmének csökkenése vagy növekedése érintetlenül hagyhatja a prototípus helyét. Ezzel szemben a *jelentésbeli eltolódások* mindig prototípus módosuláson keresztül történnek: a fogalmi felhő egy bizonyos irányba elvándorol a szemantikai térben [2(b) ábra]. Például a jogalkotás a vagyoni elleni bűncselekményeket egy bizonyos, pénzben kifejezett károkozás küszöb meghaladásához kötheti. Az infláció idővel szükségessé teheti a küszöbértékek kiigazítását, a térben a magasabb értékek irányába tolva a fogalom prototípusát. A prototípus eltolódást példázza az egykori kommunista államokban az *állam elleni bűncselekmények* köre. A fogalmi prototípus az 1990-es politikai rendszerváltások után a súlyos esetek felé mozdult el: az egykor veszélyesnek tartott állapotok széles körét dekriminalizálták.

A fogalmi prototípus hasonló ahhoz, amit Max Weber egy fogalom *ideáltípusának* nevezett,⁵⁰ azzal a megszorítással, hogy Webernél minden fogalomnak egyetlen ideáltípusa volt. A többértelmű fogalmaknak egyidejűleg több prototípusuk is lehet. Ez a jelenség a *fogalmi interferencia*, ami a biológia és a szervezetökológia polimorfizmus fogalmával⁵¹ analóg *fogalmi polimorfizmust* jelez. Ilyenkor a foga-

⁴⁸ KARSAI Márton et al.: „Local Cascades Induced Global Contagion: How Heterogeneous Thresholds, Exogenous Effects, and Unconcerned Behaviour Govern Online Adoption Spreading” *Scientific Reports* 2016/6., <https://doi.org/10.1038/srep27178>.

⁴⁹ László-Albert BARABÁSI: *Network science* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).

⁵⁰ MAX WEBER: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* [ford. Talcott PARSONS] (New York: Scribner/Simon & Schuster, 1905 [1930]).

⁵¹ RICHARD LEVINS: *Evolution in Changing Environments* (Princeton: Princeton University Press 1968); GEORGE E. HUTCHINSON: *An introduction to population ecology* (New Haven: Yale University Press 1978); JOHN M. USHER: „Specialists, Generalists, and Polymorphs: Spatial Advantages of Multiunit Organization in a Single Industry” *Academy of Management Review* 143, 150 (1999), <https://doi.org/10.5465/amr.1999.1580446>.

lom valószínűség eloszlásában világosan elkülönülő, többszörös lokális maximumok vannak, egymással versengő értelmezésekre utalva [3(b) és 3(c) ábra]. Az értelmezések közötti szemantikai hézagok⁵² állandósulása a jogi szempontjából diszfunkcionális lehet. A prototípusok kodifikációs munkával elkülöníthetők, ahogy a szíami ikreket műtétrel szétválasztják. Ekkor új jogi fogalmak keletkeznek, általában az az eredeti fogaloménál érdemben kisebb szórással (homályossági fokkal).

Egy jogi fogalom kettős prototípusának léte valamely társadalmi fejleményre adott rendszerválaszt jelezhet. Az új kontextusok fontos új fogalmi változatokat eredményezhetnek. A *digitális bűnözés* kérdésköre⁵³ jól példázza a prototípusok szétválási folyamatát: az interneten a lopás, sikkasztás és csalás új módozatai bukkantak fel, melyek kevésbé illeszkedtek a meglévő jogi kodifikációkhoz. Az új elkövetési módok megjelenésük idején nem feltétlenül sértették a meglévő szabályozást; gondoljunk csak a bankszámla-jelszavak szisztematikus próbálkozással történő kitalálásával létrejött pénzlopás első eseteire (és magára a bankszámlapénz fogalmára). A *kritikus infrastruktúrák elleni terrortámadás* fogalma új internetalapú módszerekkel is megvalósulhat, melyeket az internet korszakának hajnalán még nem szankcionáltak. Például a szolgáltatás megtagadása (*Denial of Service, DoS*) támadások mesterségesen generált adatforgalommal elárasztva béníthatják meg a digitális hálózatokat.

IV. A FOGALMI DINAMIKÁRÓL RENDSZERSZINTEN

A szervezetek irtóznak a bizonytalanságtól – mondja a klasszikus szervezetelmélet. Akárcsak a jogrendszerek – tehetjük hozzá: mindennapi működésük kiszámíthatósága a kulcsfogalmaik homályosságának növekedésével lecsökken. Egy inherens tendenciát vélünk felfedezni: a fogalmi elmosódottság mértékének tendenciaszerű növekedését az idő múlásával. A szorosan összefüggő elemekből álló rendszerek általában hajlamosak a homályossági szintjüket növelni a reguláris működésük során, legalábbis „magukra hagyott” állapotukban, azaz összehangolt korrekciós ellenintézkedések hiányában. E tendenciára vonatkozóan empirikus megerősítésre váró hipotézisként fogalmazzuk meg a jogi rendszerek sajátos esetére:

1. hipotézis: *A jogrendszerek fogalmi hajlamosak idővel elmosódni normális működésük során, intézményi beavatkozás hiányában.*

A fizikával és a matematikai információelmélettel való párhuzam ismét informatív lehet. A termodinamika Clausius és Boltzmann által megfogalmazott második törvénye szerint a zárt rendszerek *entrópiája* növekszik az idő múlásával.⁵⁴ Az ent-

⁵² Marc EHRIK: *Ontology Alignment* (Berlin: Springer 2006).

⁵³ Adam M. BOSSLER – Tamar BERENBLUM: „Introduction” *Journal of Crime and Justice* 2019/5.; Jean-Loup RICHET: „How cybercriminal communities grow and change” *Technological Forecasting and Social Change*, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121282>.

⁵⁴ Rudolf CLAUSIUS: *The mechanical theory of heat - with its applications to the steam engine and to physical properties of bodies* (London: John van Voorst 1867); Ludwig BOLTZMANN: „The Second Law of Thermodynamics” in Brian MCGUINNESS (szer.) *Ludwig Boltzmann, Theoretical Physics and Philosophical Problems* 5 (Berlin: Springer 1974 [1886]). Feltételezik azt is, hogy az események elsőprő egyirányú tendenciái, amelyeket a növekvő entrópia törvénye rögzít, vezettek az egy-

rópia a rendszerek – beleértve a társadalmi rendszereket – rendezetlenségének mértékét jelzi.⁵⁵ Az információelméletben egy kimenetel entrópiája az kimenetel megismerése által nyert információ mennyiségének a várható értéke.⁵⁶ Jogi kontextusban a jelentős többértelműséggel terhelt ügyek megismeréséhez több információra van szükség. Míg az egyes fogalmak jelentésváltozatai közötti különbségeket a Kullback–Leibler-divergencia, más szóval relatív entrópia⁵⁸ méri, az általuk okozott lokális bizonytalanságokból aggregálódik a jogrendszer szintű bizonytalanság, ami az információelméleti entrópiával ragadható meg. Ennek tendenciaszerű növekedését fogalmazza meg első hipotézis.

Az információs entrópia egyik fontos forrását a jogrendszereken belüli és a jogrendszerek közötti kulturális eltérések adják. A nemzeti jogrendszerek összehasonlító kutatása tárgya lehet, hogy a kulturális eredetű különbségek hogyan alakítják a hipotézisben megfogalmazott általános tendenciát. A növekvő entrópia törvénye a zárt rendszerekre korlátozódik, melyekben az események folyása külső hatások nélkül alakul. A fizikai zárt rendszerekben kizárt a többlet energia bevitele, mellyel a rendet esetleg vissza lehetne állítani. Hasonlóképpen, a H1-ben szereplő *beavatkozás hiányára vonatkozó* záradék a H1 érvényességi körét olyan jogi rendszerekre korlátozza, melyek zártak abban az értelemben, hogy kizártak például a fogalmak karbantartására irányuló erőfeszítések. Most áttérünk a nyitott rendszerekre, melyek „nincsenek magukra hagyva”, és amelyekben lehetőségek a célzott beavatkozások. Az *algoritmikus információelmélet*⁵⁷ szerint az entrópia munkája ellensúlyozható információ bevitelével, ami lehetővé téve a rendszerben rejlő lehetőségek hatékonyabb kihasználását. Az alkalmasan tervezett szabályozási beavatkozások megfordíthatják a jogi fogalomrendszer elmosódási tendenciáját. Amint említettük, az egyetlen fogalomra összpontosító módosítások még növelhetik is a rendszerszintű bizonytalanságot a változási kaszkádok beindításával.⁵⁸ Ezért a hatékony egyértelműsítési erőfeszítések jellemzően a rendszerszintre irányulnak. A jogi rendszerek a szervezetek ökológiájához hasonlóan⁵⁹ intézményi ápolást (*institutional gardening*) igényelnek, mondja második hipotézisünk:

2. hipotézis: *A jogrendszerek fogalmi elmosódottságának növekedési folyamata szisztematikus intézményi karbantartással megfordítható.*

A korrekciós intézkedések kétfélék lehetnek. Az egyik a diszfunkcionálissá váló homályos fogalmak jogi kodifikációval történő újra fogalmazása. A fogalmi fiata-

irányú „időnyíl” fogalmához (lásd Arthur S. EDDINGTON: *The Nature of the Physical World*, The MacMillan Company 1928) A szó szoros értelmében a fizika törvényei időben megfordíthatóak; mégis, rendkívül valószínűtlen, hogy az események spontán módon megforduljanak az időben (pl. egy meghámozott banán „visszahámozódik”).

⁵⁵ Nicholas GEORGESCU-ROEGEN: *The Entropy Law and the Economic Process* (Cambridge, MA: Harvard University Press 1971), <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674281653>.

⁵⁶ Claude E. SHANNON: „The Mathematical Theory of Communication” *The Bell System Technical Journal* 1948/3., <https://doi.org/10.7312/hayol8620-003>.

⁵⁷ Gregory CHAITIN – Francisco A. DORIA – Newton C. A. DA COSTA: *Goedel’s Way. Exploits into an Undecidable World* (Boca Raton: CRC Press of Taylor & Francis 2012).

⁵⁸ Lásd a III/C alszakaszban.

⁵⁹ Michael T. HANNAN – John FREEMANN: *Organizational Ecology* (Harvard University Press 1989).

lítás másik módja társadalmi hatásokon keresztül történik, és így implicit maradhat. Az emberi kapcsolatok hálójába ágyazódott társadalmi alrendszerekben, mint a gazdaság és a jog⁶⁰ a kodifikált szabályozások mellett társadalmilag intézményesített megállapodások, a normák és magától értetődőségeken (*taken-for-grantedness*) alapuló elvárások adják a mindennapi élet kereteit.⁶¹ A fogalmaink szükséges tisztasága és megkülönböztethetősége az ezeket a társadalmi normákat magáévá tevő és az ezeket a fogalmakat használó közönség folyamatos reparatív tevékenysége által is megőrizhető. Előfordul, hogy a fogalmi purifikációt az adott fogalom éber felhasználói kezdeményezik és irányítják. Az 1980-as évek végén kialakult amerikai kézműves sörfőzdek mozgalma szolgál karakteres példával a termék *autenticitás* mély társadalmi beágyazottságú fogalmának letisztulási folyamatára. A kézműves sörök autenticitását erős csoportnormák védték, amelyeket a kézműves sörfőzdek híveinek éber társadalmi mozgalma tartott fenn.⁶² Az autenticitás szorosan összefüggött a kis léptékű termeléssel, amelyet a régi receptek és sörfőzési módszerek aprólékos betartásával végeztek. Sajnos a nagy hatékonyságú nagyüzemi gyártási módszerek technikai lehetőségeinek felhasználásával a kézműves sörök könnyen és olcsón hamisíthatók, legalábbis ízviláguk és fizikai jegyeik tekintetében. Hogy megakadályozzák a *kézműves sör* fogalmának erózióját, a mozgalom prominensei időről időre vehemens kampányokat indítottak a hamisító termelők lejáratására azáltal, hogy bár jó minőségű, de titkon nagyipari módszerekkel gyártott hogy söreiket *nem autentikusnak* bélyegezték.

A jogi kodifikációkon és a befolyásos szereplők normaformáló tevékenységén túl van egy harmadik erő is, amely csökkentheti a fogalmi homályosságot, és amely gyakran észrevétlenül is kifejtheti hatását: ez a jogi fogalmak spontán *kiválasztásának* folyamata. A szelekciós folyamatokat először a biológiában azonosította Darwin,⁶³ ma már a közgazdaságban és a szociológiában is felismerték szerepüket.⁶⁴ A szelekció szűrőként hat a kommunikáció során használt fogalmak tárházára. A kategorizálás egyszerűbb fogalmi egyértelműség esetén. Az egyszerűség kényelme pedig növeli a nagy kontrasztú fogalmak alkalmazási gyakoriságát, míg a homályos fogalmak nagyobb eséllyel kopnak ki a használatból. A fogalmakra vonatkozó

⁶⁰ Karl POLÁNYI: *The Great Transformation the political and economic origins of our time* (New York: Farrar & Rineharts 1944).

⁶¹ Richard W. SCOTT: *Institutions and Organizations Ideas, Interests, and Identities* (Thousand Oaks: Sage Publications 1995), <https://doi.org/10.3917/mana.172.0136>; Peter L. BERGER – Thomas LUCKMANN: *The Social Construction of Reality* (New York: Doubleday 1966).

⁶² Glenn R. CARROLL – Anand SWAMINATHAN: „Why the Microbrewery Movement? Organizational Dynamics of Resource Partitioning in the U.S. Brewing Industry” *American Journal of Sociology* 2000/3., <https://doi.org/10.1086/318962>.

⁶³ Charles DARWIN: *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life* (Cambridge: Cambridge University Press 2009 [1859]), <https://doi.org/10.1093/owc/9780199580149.003.0005>.

⁶⁴ Gaël LE MENS, G. – Michael T. HANNAN – László PÓLOS: „Founding Condition, Learning and Organizational Life Chances: Age Dependence Revisited” *Administrative Science Quarterly* 2011/56.; Gábor PÉLI: „Fit by Founding, Fit by Adaptation: Reconciling Conflicting Organization Theories with Logical Formalization” *Academy of Management Review* 2009/34., <https://doi.org/10.5465/amr.2009.36982643>.

szelekció hatása a jogban valamivel korlátozottabb, mint más társadalmi területeken, mivel a jogi fogalmak és eljárások kötelező aprólékos körülírása miatt kisebbek a fogalmon belüli jelentés eltérések, mint például a fogalmi lazaságot sajnálatos módon jobban toleráló többi társadalomtudománynál. A szelekció azonban a jogi fogalmakat is tovább élesítheti azáltal, hogy eltávolít ritkán használt fogalom értelmezéseket. Az arctalan fogalmi szelekciós mechanizmusok a jogi szereplők tevékenységeiből épülnek fel, egyben a második hipotézisben megfogalmazott karbantartási intézkedéseket is példázva: folyamatos munkájuk kiegészíti a jogi szövegeket pontosító aktusok eltervezett korrekcióit.

V. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK. KÉSŐBBI EMPIRIKUS KUTATÁSOK ÉS ALKALMAZÁSOK

A fogalmi homály mérhetősége lehetőséget nyit a jogi (al)rendszerek fogalmi bizonytalansága általános szintjének mérésére. Ehhez azonban jelentős kihívást jelentő feladatok elvégzése szükséges: azonosítani kell a jogi fogalmak jellemző dimenzióit, majd dimenziókat operatív módon ki kell fejteni, ezáltal lehetővé téve a kategorizálási gyakoriságok számbavételét. A fogalmakhoz empirikusan indokolható súlyokat kell rendelni, melyek a fogalmi hálóban elfoglalt relatív fontosságukat tükrözik. Mindez nagy mennyiségű jogeset átvizsgálását igényli. Az eredmények alapján kerülhet sor a vizsgált fogalmak jelentés mintázatainak – valószínűség eloszlásainak – gyakorlati meghatározására. Az írásunkban felvázolt hipotézisek empirikusan tesztelhetők. Az induláskor az adatkezelési feladatokat kézzel, a jogesetek egyedi értékelésével kell elvégezni. Később azonban elkerülhetetlen az áttérés a (fél) automatizált adatgyűjtés *LLM (Large Language Modeling)* alapú, napjainkban rohamosan fejlődő módszereinek felhasználására, például a természetes nyelvfeldolgozási (*NLP*) modellek⁶⁵ alkalmazása egészítheti ki a manuális adatértékelést, melyre más társadalomtudományi területeken már vannak hazai példák.⁶⁶

A kis léptékű és gondos egyedi mérlegekészen alapuló kézi adatgyűjtésről a nagy teljesítményű, ám részleteiben a kutató számára követhetetlen gépi adatfeldolgozásra való áttérés megvalósítása, hatásainak elemzése napjaink adatvezérelt kutatásainak egyik központi kérdésköre a társadalomtudományokban és a természettudományokban egyaránt. Hogyan jelentkezik ez a problémakör kutatási kontextusunkban?

⁶⁵ Mohamed Z. KURDI: *Natural Language Processing and Computational Linguistics 1: Speech. Morphology and syntax* (Hoboken: Iste-Wiley 2016); Mohamed Z. KURDI: *Natural Language Processing and Computational Linguistics 2: Semantic, Discourse and Applications* (Hoboken: Iste-Wiley 2017), <https://doi.org/10.1002/9781119419686>.

⁶⁶ Renáta NÉMETH – Júlia KOLTAI: „The Potential of Automated Text Analytics in Social Knowledge Building” in Tamás RUDAS – Gábor PÉLI (szerk.): *Pathways between Social Science and Computational Social Science: Theories, Methods, and Interpretations* (New York, Springer 2021), <https://doi.org/10.1007/978-3-030-54936-7>; Miklós SEBŐK – Zoltán KACSUK – Ákos MÁTÉ: „The (Real) Need for a Human Touch: Testing a Human–Machine Hybrid Topic Classification Workflow on a New York Times Corpus” *Quality and Quantity* 2022/56., <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01287-4>.

Az *LLM* modellek a nyers számítási erő alkalmazásával érik el eredményeiket. Keresési algoritmusaik a kezdetekben (mely kezdetek mindössze néhány évre vannak napjainktól) igen egyszerű alapelvekre épültek, például szó párok egymás mellett, vagy esetleg egy-két közbeiktatott szó távolságra lévő előfordulási gyakoriságait figyelték meg hatalmas szöveg korpuszok átszűrésével. Azonban a keresési tér érdemben szűkíthető a jelentésbeli kapcsolódásokat célzottan kereső algoritmusok kifejlesztésével. Az általunk javasolt modellezési megközelítés ilyen, a jelentés feltárás hatékonyságát, pontosságát növelő keresési célzó eszközök⁶⁷ kifejlesztéséhez szolgálhat alapul. Mint hangsúlyoztuk, döntő szerepe van a vizsgált jogi fogalmak szemantikai tereit kifeszítő, az adott jogi területen releváns ismérvek meghatározásának. Ezek megtalálása egyedi mérlegelésen alapuló elemzéseket igényel, legalábbis a kezdetekben. A következő lépésben a vonatkozó jogi határozatok szövegeinek gépi átszűrésével állhat elő a fogalmakhoz kapcsolódó jogi jellemzők immár erősen leszűkített halmaza, amiből a kutató egyedi mérlegeléssel választja ki az alkalmas szemantikai dimenziókat.

A számítógép alakú monitorozó és intervenció eszközök lényeges vonása az automatizálás, a szakértő szerepének a végfelhasználói, értelmező szakaszra való szűkítése. Például az írás két hipotézisének tesztelése a jogi fogalmak aggregált elmosódottsági fokának megfigyelését igényli. Az érintett jogi fogalmak jelentésfelhőinek megkonstruálása, illetve azok időbeli alakváltozásainak a mérése olyan léptékű feladat, ami csak gépi módszerekkel végezhető el. Így a jogrendszerek elmosódottsági állapotának nyomon követésére alkalmas eszközök használata esetén már az algoritmusokra kell bízni az említett dimenzió analízist és a fogalmi felhők empirikus alapú megrajzolását. Az emberi mérlegelés döntő szerepe azonban ekkor is megmarad a kimeneti oldalon. Ha egy monitorozó eszköz a fogalmi elmosódottság mértékének, mintázatának változását jelezné bizonyos (rész)területeken, úgy a szakértők hagyományos, intuíción és egyedi mérlegelésre alapozó módszerekkel nézhetnek utána, hogy milyen jogi implikációjú folyamatok állhatnak a jelzések hátterében.

Amint a bevezetőben említettük, a jogi elmosódottság lehetséges aspektusainak csak egy töredékére összpontosítottunk. De a vázolt valószínűségi modell alkalmazása módot ad a jogi fogalomhasználat bizonytalanságainak új szempontú megközelítésére, a jogi döntéshozatal gyakorlatából származó adatokra támaszkodva. Az empirikus vizsgálatokon túl a további kutatásokra van szükség modellünk és a jogi meghatározatlanság, így a bírói mérlegelés klasszikus modelljei közötti kapcsolódások feltárására. Hogyan generálódik a bizonytalanság az egyes jogi területeken? Milyen domain-specifikus módokon lehet azt csökkenteni, vagy növekedését korlátozni? Írásunk értelemszerűen nem vállalkozhatott a jogi bizonytalanság kimerítő oksági és funkcionális tárgyalására. Következésképpen a meglévő elméletekkel való kapcsolatok és a harmonizációs lehetőségek feltárása további beható empirikus és elméleti vizsgálódásokat igénylő izgalmas feladat.

⁶⁷ Pál VADÁSZ et al.: „Identifying Illegal Cartel Activities from Open Sources” in: Babak AKHGAR – Petra BAYERL – Fraser SAMPSON (szerk.): *Open Source Intelligence Investigation: From Strategy to Implementation* (Berlin: Springer 2016), https://doi.org/10.1007/978-3-319-47671-1_16.

AZ „ÚJ JOGRENDTŐL” AZ „ALKOTMÁNYOS ALAPCHARTÁIG”. AZ EURÓPAI UNIÓT ÉRTELMEZŐ ALKOTMÁNYJOGI PARADIGMA FELEMELKEDÉSE ÉS NARRATÍVÁI**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.1.04>

A közvetlen hatály elve, az elsőbbség doktrínája és az alapjogok védelme egyféle íratlan alapelvekként vagy láthatatlan alkotmányos rendelkezésekként jelentek meg a közösségi jogban. Az e fogalmakra épülő alkotmányjogi diskurzus felemelkedése két csatorna révén valósult meg: részben az intézményeken belüli szereplők segítették (a Bizottság Jogi Szolgálatánál és a Bíróságon dolgozó személyek), részben az akadémiai diskurzus résztvevői, elsősorban Eric Stein és az ő munkásságára építő Joseph H. H. Weiler, akik paradigmává erősítették a szerződések alkotmányjogi olvasatát, és lényegében leválasztották az alkotmány fogalmát annak államközpontú felfogásáról. A paradigma ugyanakkor nem tudta átütni a széles nyilvánosság falát, és a Maastrichti Szerződés elfogadását követően új elméleti utak, az alkotmányjogi paradigma újradefiniálási próbálkozásai, illetve az uniós jogrend minőségére vonatkozó új narratívák jelentek meg az integrációval foglalkozó tudományterületeken. A tanulmány célja – a koppenhágai egyetem IMAGINE ERC kutatására támaszkodva – bemutatni, hogy az uniós jogot oly erősen meghatározó alkotmányjogi paradigma hogyan emelkedett fel a Maastrichti Szerződést megelőzően, illetve annak milyen alternatív narratívái láttak napvilágot egyes mértékadónak tekinthető szerzők részéről.

1. BEVEZETÉS: EGY EMPIRIKUS KUTATÁS EREDMÉNYEI

Jan Komárek a Koppenhágai Egyetem kutatója ERC kutatása¹ részeként annak bemutatására vállalkozott, hogy az európai alkotmányjog gondolkodói közül kik voltak azok, akik különösen befolyásos „alkotmányos víziókat”, koherens elképzeléseket alkottak az Európai Unióról és annak jogi, illetve politikai rendjéről. E célból nagyszabású empirikus felmérést végzett, amelynek eredményét *working paper* formájában közölte.²

* PhD, adjunktus, NKE ÁNTK, 1083 Budapest, Ludovika tér 1. E-mail: orban.endre@uni-nke.hu.

** A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-II-NKE-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ ERC IMAGINE: European Constitutional Imaginaries: Utopias, Ideologies and the Other. Elérhető: <https://jura.ku.dk/icourts/research/imagine/>.

² Jan KOMÁREK: *Whose ideas matter? Studying the origins of European constitutional imaginaries*, IMAGINE Working Paper No. 21, iCourts Working Paper Series No. 300 (September 28, 2022).

Összességében mintegy 800 egyetemi tanárnak és docensnek, és további 800 junior kutatónak küldte el e-mailben a kérdőívet, akik közül 347-en válaszoltak, ami 21%-os arányt jelent. A válaszolók száma tagállamonként eltérő volt. Az általa alkalmazott csoportosítás szerint a 2004 előtti EU-15 tagállamokba kiküldött kérdőívek száma kb. 1200 volt, az összesített válaszadási arány pedig 22,3%. A 2004-ben és később csatlakozott tagállamokban körülbelül 300 főt keresett meg, itt az összesített válaszadási arány 19% volt. A többi kérdőívet az EU tagállamain kívüli országokban kutató személyek kapták meg. Magyarországon egyébként 25 főt keresett meg, akik közül hárman válaszoltak (12%).

A felmérés a válaszadók tudományos beosztására is rákérdezett, amire 264 fő (az összes válaszadó 76%-a) válaszolt. Ezek alapján a válaszadók karrier szerinti eloszlása változatos képet mutat: 89 válaszadó egyetemi tanárként (az összes válaszadó 25,6%-a), további 83 fő pedig docensként azonosította magát (az összes válaszadó 25,6%-a), 74 válaszadó adjunktus vagy poszt doktor (21,3%), 18 további válaszadó (5,1%) pedig más megnevezést adott meg a pozícióját illetően (pl. kutatói ösztöndíjas).

A kutatás arra irányult, hogy a válaszadók rangsorolják 0–4-es skálán azt, hogy a tizenöt felsorolt szerző milyen mértékben befolyásolta a tudományos nézeteiket (0 – egyáltalán nem befolyásolta, 1 – enyhén befolyásolta, 2 – mérsékelten befolyásolta, 3 – befolyásolta, 4 – erősen befolyásolta). A válaszokból levonható általános következtetés szerint a legbefolyásosabb szerzőnek Joseph H. H. Weiler bizonyult átlagosan 2,9 ponttal. Négy további szerző több, mint 2-es átlagot kapott: Bruno de Witte, Gráinne de Búrca, Koen Lenaerts és Armin von Bogdandy, két másik szerző pedig mérsékelten befolyásosnak tűnik (1,5–2 közé eső átlaggal): Neil Walker és Neil McCormick. A kérdőívben szereplő további személyek a következők: Deirdre Curtin, Ulrich Haltern, Christian Joerges, Kalypso Nicolaïdis, Ingolf Pernice, Jo Shaw, Alexander Somek és Eric Stein.

Rajtuk kívül, egyben a szelekciós torzítás ellensúlyozására, Komárek arra biztatta a válaszadókat, hogy adjanak hozzá a listához olyan további, uniós közjoggal foglalkozó szerzőket, illetve műveket, akik, illetve amelyek a nemzetközi (angol nyelvű) közönségnek/közönséghez szólnak, és akik/amelyek véleményük szerint hiányoznak a fenti felsorolásból. Összességében a válaszadók 166 nevet adtak hozzá az eredeti listához. Ezek közül négy nevet több mint tízszer említettek a kitöltők: Paul Craig, Miguel Poires Maduro, Robert Schütze és Dieter Grimm; további négy szerző pedig kilenc említést kapott: Monica Claes, Loïc Azoulay, Mattias Kumm and Kaarlo Tuori.

A fenti empirikus kutatást kiindulópontként használva jelen tanulmány célja megvilágítani, hogy miért beszélhetünk jelentős szerzőkről és mértékadó narratívákról az uniós közjogi diszciplinát illetően, majd ezt követően bemutatni azt, hogy az uniós jogot oly erősen meghatározó alkotmányjogi paradigma hogyan emelkedett fel a Maastrichti Szerződést megelőzően, illetve annak milyen alternatívái láttak napvilágot egyes mértékadónak tekinthető szerzők részéről.

2. A KÉRDÉSFELVETÉS EPISZTEMOLÓGIAI ALAPJA

A fent bemutatott kutatás alapja az a szociológiai megfigyelés, amely szerint egy tudományterület kialakulásában jelentős szerepük van azoknak az aktoroknak, akik magát a diszciplináris diskurzust létrehozzák akár szóban, akár írásban. Bourdieu erre a „mező” fogalmát használta,³ amelynek lényege, hogy annak résztvevői mindig tiszteletben tartják a terület integritását, ugyanakkor a közösen beszélt nyelv révén folyamatosan konstruálják a játéktérét, így jelen esetben magát az uniós jogot.⁴ Ez az értelmezői közösség sok és sokféle résztvevőből áll: közülük egyesek az Európai Unió Bíróságán belül tevékenykednek⁵ (például maguk a bírák, a főtanácsnokok vagy a bírósági tanácsadók), mások egyéb uniós intézményeknél dolgoznak (pl. a Bizottság Jogi Szolgálat munkatársai), de ebbe a körbe tartoznak az előzetes döntéshozatali mechanizmus révén a Bíróságot megszólító nemzeti bírák, az uniós jogvitákban érvelő nemzeti kormányok hivatalnokai, az indítványozókat képviselő ügyvédek és maguk az akadémikusok is.⁶

A diskurzus alakulásának, illetve a diskurzusban résztvevők személyének jelentősége nyelvészeti szempontból is megközelíthető. Antoine Vauchez ezt a konstruktivizmusra vezeti vissza, amely megállapítása szerint belépett az európai tanulmányok területére, és amelynek hatásaként általánosan elfogadottá vált, hogy „az eszmék számítanak”.⁷ A diskurzus ugyanis megerősíti a diskurzusban résztvevők európai elköteleződését, akik egymásra is hatva formálják az európaiságról vallott nézeteket. Ebben az értelemben a tudományos diskurzus nem pusztán leírja a kint létező valóságot, hanem egyúttal létre is hozza, illetve alakítja is annak tárgyát.⁸ A tudományos leírások és narratívák ezáltal nem „semlegesek”: a vizsgált jelenségeket folyamatosan újraértelmezik, amelyek így új keretezésekben újra és újra létrejönnek.⁹ Mindezt Austin a nyelv performativitásaként írja le:¹⁰ a beszédaktus-el-

³ Pierre BOURDIEU: „A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája” *Replika* 2009/67. 37–63.

⁴ Harm SCHEPEL – Rein WESSELING: „The legal community: judges, lawyers, officials and clerks in the writing of Europe” *European Law Journal* 1997/2. 166., 170., <https://doi.org/10.1111/1468-0386.00025>.

⁵ Konstantinos Alexandris POLOMARKAKIS: „The Court of Justice of the European Union as a legal field” *European Law Open* 2023/2. 248–249., <https://doi.org/10.1017/elo.2023.31>.

⁶ Eric STEIN: „Lawyers, Judges, and the Making of a Transnational Constitution” *American Journal of International Law* 1981/1. 1–2., <https://doi.org/10.2307/2201413>.

⁷ Antoine VAUCHEZ: „When Scholarship Matters: Theory-Building and Theory Effects in the EU Polity Context” *iCourts Working Paper* No. 200, 2020. 5.

⁸ Thomas DIEZ: „Speaking ‘Europe’: the politics of integration discourse” *Journal of European Public Policy* 1999/4. 599., <https://doi.org/10.1080/135017699343496>.

⁹ A jelenségnek egy újabb leágazása az akadémikusok és tudástermelő intézmények, így az egyetemek felelősségét hangsúlyozzák az alkotmányosság állapota és az alkotmányos dogmatika alakulását illetően. Liora LAZARUS: „Constitutional Scholars as Constitutional Actors” *Federal Law Review* 2020/4. 483–496., <https://doi.org/10.1177/0067205x20955056>.

¹⁰ John L. AUSTIN: *Tetten ért szavak* (Budapest: Akadémiai 1990). A hazai jogtudományi irodalomban a performativitás jelentőségét hangsúlyozta Fekete Balázs az alkotmányok preambulumai vonatkozásában: FEKETE Balázs: Preambulumok és nyelvfilozófia avagy a preambulumok normativitásáról másként. *Pázmány Law Working Papers* 2011/33., <https://plwp.eu/docs/wp/2012/2011-33.pdf>.

mélet értelmében, amelyre a későbbiekben Habermas is építette a kommunikatív cselekvés elméletét,¹¹ a nyelvhasználat révén a beszélő tulajdonképpen cselekszik, így például nevet ad a megkeresztelés során a gyermeknek, vagy az alapító szerződések révén létrehozza, megalkotja az uniós intézményeket. Ezen túlmutatóan egyes kijelentéseknek illokúciós erejük is van, vagyis a kijelentéseknek a beszélő személyén túlmutató következményei is vannak aszerint, hogy a beszélő egyes jelenségeket hogyan keretez. Így például az Európai Gazdasági Közösség a '60-as évek brit tudományos diskurzusában a közös piacot jelentette, míg a német akadémiai közeg a „Közösség” létrejöttére helyezte a hangsúlyt; az európai polgárság bemutatható akként, mint a belső piaci jogosultságokhoz való hozzáférést biztosító státus, de az európai demokrácia hordozójaként is aposztrofálható.¹²

Egy témánk szempontjából fontosabbnak látszó példát említve az EU leírható érdekközösséggként vagy értékközösséggként, az uniós jog és tagállami jog viszonyát leíró doktrínát pedig nevezhetjük az uniós jog primátusának vagy szupremáciájának. A két fogalmat szinonimaként használja a szakirodalom, mégis a tudatos használat eltérő minőségeket domborít ki: a primátus elve képes arra, hogy feloldja az uniós jog és a nemzeti jog összeütközését az előbbi javára, a szupremácia ugyanakkor hierarchiát teremt, és a nemzeti jog fölé emeli az uniós jogot.¹³ E fogalmi konstrukciók tehát mind az integráció *valamilyen* leírását adják azáltal, hogy annak egyes mértékadó jegyeit felerősítik, így az e fogalmak köré szerveződő narratívák lényegében az európaiság jelentéséért folytatott küzdelmet is jelentik.¹⁴

Fentieket elfogadva a fő kérdés az, hogy egy narratíva képes-e annyira átütő lenni, hogy autoritativ jelleggel érvényesüljön az egész akadémiai diskurzusban és esetleg azon túl is. E szempontokat figyelembe véve, Vauchez „üres lufinak” nevezi azokat a tudományos írásokat, amelyek mindenféle hatáskiváltás nélkül oldódnak fel a tudományos égbolt kékjében. Vauchez szerint az „üres lufikhoz” képest, amely kategóriába a tudományos írások jelentős többsége tartozik, három további kategória különböztethető meg. Egyes narratívák az akadémiai diskurzuson belül általánosan elfogadottakká válnak, amelyeket Thomas S. Kuhn nyomán¹⁵ paradigmának nevez, és ilyennek tekinti az európai integráció alkotmányjogi leírását. Más írások egyszerűen jól hangzó hívószavakkal operálnak, amelyek a tudományos berkekben kevésbé elfogadottak ugyan, de mottóként olyan jól működnek, hogy a széles közönség előtt eladhatóvá válnak (ilyennek tekinti az európai *governance*-ről szóló írások felemelkedését). Végül az utolsó kategóriát azok a narratívák képezik, amelyek már elméletnek nevezhetők: ezek egyszerre képesek a tudományos berkeken

¹¹ Jürgen HABERMAS: *A kommunikatív cselekvés elmélete* (Budapest: Gondolat 2011).

¹² DIEZ (8. lj.) 602.

¹³ Matej AVBELJ: „Questioning EU Constitutionalism” *German Law Journal* 2008/1. 24. Az eltérő minőséget az „elsőbbiség” és „elsődlegesség” elveként mutatja be a hazai szakirodalomban: GOMBOS Katalin: *Európai jog – Az Európai Unió jogrendszere* (Budapest: Wolters Kluwer 2020) 33.; KECSKÉS László: *EU-jog és jogharmonizáció* (Budapest: HVG-ORAC 2011) 612–618.

¹⁴ DIEZ (8. lj.) 603.; SCHEPEL–WESSELING (4. lj.) 167.

¹⁵ Thomas S. KUHN: *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press 1962) 130.

belül és azon kívül is sikereket elérni (ilyennek tekinti az európai jog *sui generis* jogrendként való tételezését).

Vaucher állítása szerint az alkotmányjogi narratíva paradigmává erősödött az európai uniós közjogi diszciplínán belül, ugyanakkor a tudományos diskurzuson belüli domináns pozíciója ellenére képtelen volt a széles néprétegek számára elfogadhatóvá válni, amit az is jelez, hogy a paradigma tényleges megvalósítási kísérlete, az Európai Unió Alkotmányáról szóló Szerződés, két népszavazáson elbukott.¹⁶ Ezzel együtt megjegyzendő, hogy az alkotmányjogi paradigma nem tekinthető az európai integráció egyetlen értelmezési keretének, így ismert annak nemzetközi jogi és közigazgatási jogi megközelítése is. Előbbi megközelítés az integráció kezdete óta jelen van, hiszen az ötvenes években létrehívott Közösségeket mindenekelőtt a nemzetközi jog fogalomkészlete alapján értelmezte a kutatók jelentős többsége, majd ezt a fogalmi keretet hasznosították a kormányközi együttműködés jegyeire összpontosító kutatók is.¹⁷ Részből a megközelítést reprezentálja a koppenhágai kutatásban szereplő névsorból Bruno de Witte, aki szkeptikusan szemléli az EU jog és a nemzetközi jog alkotmányos különválasztását, és az EU-t olyan fejlett nemzetközi jogi kísérletként értelmezi, amely mintaként szolgálhat más regionális együttműködések számára is.¹⁸ A szerző e gondolatát részben a Bíróságnak a *Van Gend & Loos* ügyben meghozott döntésével támasztja alá, amely szerint „a Közösség a nemzetközi jog új jogrendjét képezi” [kiemelés a szerzőtől], részben pedig azzal, hogy egyes tagállamok továbbra is a nemzetközi jogra irányadó alkotmányos klauzulákat használják az uniós jogrend alkotmányos jogalapjaként.¹⁹ Ezen túlmenően Bruno de Witte az Unió nemzetközi szerződésekkel létrehozott jellegét emeli ki, amelynek módosításához a tagállamok alkotmányos jogrendszereiknek megfelelő ratifikációira mint további, a nemzetközi jog terepéhez tartozó lépésre van szükség. E szerződések továbbá felvonultatják a nemzetközi közjogból ismert eszközök széles tárházát: jegyzőkönyveket, nyilatkozatokat és derogációkat tartalmaznak. Ennek eredményeként úgy látja: a szakirodalom túlértékeli az integráció *sui generis* jellegét, mivel az pusztán a nemzetközi közjogban korábbról is ismert elemekből építkezik, egyetlen újdonságát csupán a nemzetközi közjogi eredetű jellemzők – a tagállamoktól függetlenített intézmények, kötelező jogi aktusok elfogadása, közvetlen alkalmazhatóság, kötelező bírósági jogkör – kumulatív együttállása jelenti.²⁰

Jelen tanulmány szempontjából a szerző számos publikációja közül egy szerkesztett kötetben jegyzett tanulmányának két kiadását érdemes még kiemelni, amely-

¹⁶ A képet árnyalja azonban, hogy a holland és francia elutasítás idejére már tizenöt tagállam ratifikálta az Európai Alkotmányról szóló szerződést.

¹⁷ Andrew MORAVCSIK: „Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach” *Journal of Common Market Studies* 1993/4. 473., <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1993.tb00477.x>.

¹⁸ Ld. például: Laura ALLISON: *The EU, ASEAN and Interregionalism: Regionalism Support and Norm Difusion between the EU and ASEAN* (Basingstoke: Palgrave Macmillan 2015).

¹⁹ Bruno DE WITTE: „The EU as an international legal experiment” in Joseph H. H. WEILER – Gráinne de Búrca (szerk.): *The Worlds of European Constitutionalism*. CUP, 2011. 41., <https://doi.org/10.1017/cbo9781139026734.001>.

²⁰ Uo. 25.

nek címe egy elhanyagolhatónak látszó, mégis jelentős szemantikai módosuláson ment végbe. Az 1999-ben megjelent „Direct Effect, *Supremacy*, and the Nature of the Legal Order” című írás a 2021-es harmadik kiadásra „Direct Effect, *Primacy*, and the Nature of the Legal Order”-re [kiemelések a szerzőtől] változott. Mint azt a fentiekben is tárgyaltuk, a szupremácia az uniós és nemzeti jogrend hierarchikus elrendeződését, míg az elsőbbség elve a heterarchikus elrendeződést hangsúlyozza, amely közelebb áll a szerző nemzetközi jogi megközelítésű vizsgálódásához.

A nemzetközi jogi megközelítés mellett fontos kiemelni az integráció közigazgatási jogi leírását is, amelynek gyökere a második világháborút követően felemelkedett, komplex problémák megoldására szakosodott modern adminisztratív állam²¹ fogalmához kötődik. E megközelítés központi alakjának Peter L. Lindseth tekinthető, aki azonban nem szerepel a koppenhágai kutatásban található névsorban. A szerző a megközelítésmódját az ún. *principal-agent* viszonyrendszerre vezeti vissza,²² amelynek értelmében a tagállamok mint megbízók (*principals*) hozzák létre egyes meghatározott feladatok ellátására az uniós intézményrendszert (*agent*). Ebből adódóan az integráció a delegáció elvén működik, vagyis származtatott adminisztratív legitimitációval bír, amelyet a tagállami szint kölcsönöz az integráció számára. Ez nem jelenti azt, hogy az így létrejött integrációnak, illetve az uniós szintű közös politikáknak ne lennének alkotmányjogilag jelentős visszaháramló hatásai a tagállami szintre, azonban az uniós mozgástér forrása és a keretének kijelölői továbbra is a tagállamok maradnak. Ennek fontos bizonyítékát a szűkre szabott uniós költségvetésben, valamint a rendőrségi és honvédelmi területek nemzeti szintű meghatározottságában látja.²³

A tagállamok által biztosított *input* legitimáción (az EP választásokon és a Tanácsban való jelenlétén)²⁴ felül az Unió az *output* legitimációra épít, vagyis azokra a sikerekre, amelyeket hozzáértő apparátusával fel tud mutatni az uniós polgárok számára. Ebben a keretben értelmezhető a Bizottság szakértői felfogása (*governance without government*²⁵), amelynek feladata a rá ruházott feladatok sikeres végrehajtása. Lindseth szerint mind az input, mind pedig az output legitimáció megfelelően működik, utóbbi ugyanakkor nagyon sérülékennyé teszi az Uniót válságidőszakokban,²⁶ amikor különös erővel mutatkozik meg az Unió igazi legitimációs problémá-

²¹ Peter L. LINDSETH: *Power and Legitimacy. Reconciling Europe and the Nation-State*. OUP, 2010., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195390148.003.0001>.

²² Hasonló megközelítésre lásd: ORBÁN Endre: „The EU-Member State Relationship as a Principal-Agent Problem” *Perspectives on Federalism* 2021/1.

²³ Peter L. LINDSETH: „Reflections on the ‘Administrative, Not Constitutional’ Character of EU Law in Times of Crisis. Special Issue, Sixty Years Later: Rethinking Competing Paradigms for EU Law in Times of Crisis” *Perspectives on Federalism* 2017/2. 8., <https://doi.org/10.1515/pof-2017-0007>.

²⁴ Fritz SCHARPF: *Governing in Europe. Effective and Democratic?* OUP, 1999, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198295457.001.0001>.

²⁵ KOLLER Boglárka – VARGA András: „Tagállami és uniós hatáskörök a szakpolitikák rendszerében”, in ÖRDÖGH Tibor (szerk.): *Az Európai Unió szakpolitikai rendszere* (Budapest: Ludovika Kiadó 2022) 16.

²⁶ Joseph H. H. WEILER: *The Transformation of Europe Revisited: The Things that Do Not Transform* (Cambridge: Cambridge University Press 2017) 338., <https://doi.org/10.1017/9781316662465.019>.

ja: a *demos* hiánya.²⁷ Az Unió ugyanis aspirációk, célok megvalósítására jött létre, és nincs közösségi, identitárius alapja. A demokratikus közösségek fogalma a nemzeti szinten értelmezhető, amely nézőpontból nem meglepő, hogy éppen a tagállami demokratikus mozgástér fenntartása érdekében igyekeznek egyes tagállami alkotmánybíróságok²⁸ alkotmányos keretek közé szorítani az uniós jogrend felfejlődését.²⁹

3. AZ ALKOTMÁNYJOGI PARADIGMA FELEMELKEDÉSE

3.1. AZ EURÓPAI JOGGAL FOGLALKOZÓ DISZCIPLÍNA KIALAKULÁSA

Mára már több kutatás is foglalkozik az uniós jogot érintő akadémiai diskurzus, illetve az uniós joganyag proliferációjával.³⁰ A közösségi joggal foglalkozó kezdeti kis buborék megnövekedése mondhatni természetes, hiszen, ahogy a tagállamok az egyes szerződésmódosítások révén egyre több kompetenciát ruháztak át a közösségi, majd uniós intézményekre, illetve ahogy az EU-nak egyre több tagállama lett, úgy bővült a születő uniós dokumentumok és az azokat kommentáló szerzők, illetve az általuk jegyzett írárok száma is. Ezzel összefüggésben egy, huszonnégy politikatudományi folyóiratra kiterjedő kutatás szépen bizonyítja, hogy a kezdeti felfelé ívelő lelkesedést mennyire visszavetette a de Gaulle nevéhez fűződő „üres székek politikája”,³¹ amely aztán csak az Egységes Európai Okmány elfogadásával vett újabb lendületet: a ’60-as évek közepéig mind az uniós vonatkozású disszertációk, mind pedig a huszonnégy vizsgált folyóiratban ilyen tematikával rendelkező tanulmányok száma folyamatosan nőtt, majd a ’80-as évek végéig lényegében egy lefele tartó tendencia mutatható ki, amelyet aztán egy akadémiai *boom* követett.³²

Az akadémiai diskurzus alakulása egy további érdekes szempontot is megmutat. A *Common Market Law Review*-ben 1963 és 2018 közt megjelent írásokat és az ebben az időszakban megszületett mintegy kétszázezer jogalkotási aktust és ötvenötezer bírósági döntést megvizsgálva, a kutatók arra jutottak, hogy az akadémiai

²⁷ Dieter GRIMM: „Does Europe Need a Constitution?” *European Law Journal* 1995/3. 282., <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.1995.tb00033.x>.

²⁸ Lásd különösen a német Alkotmánybíróság Maastricht és Lisszabon döntéseit.

²⁹ További adalékot jelent az integráció alkotmányjogi megközelítésének kritikájaként a magánjogi szemlélet. Daniela CARUSO: „The Missing View of the Cathedral: The Private Law Paradigm of European Legal Integration” *European Law Journal* 1997/1. 3–32., <https://doi.org/10.1111/1468-0386.00017>.

³⁰ A koppenhágai egyetem áttekintő kutatása, a *Towards a New History of European Public Law* az alábbi linken érhető el: <https://europeanlaw.saxo.ku.dk/publications/>.

³¹ Az „üres székek politikája” De Gaulle elnöknek a Közösség intézményeivel és főként a Walter Hallstein elnök által irányított Európai Bizottsággal folytatott vitájának egyik állomása volt, amelyet az 1966. januári luxembourgi kompromisszummal oldottak fel, amely a Tanácsban egyhangú szavazást tett lehetővé azokban az esetekben, amikor döntő fontosságú nemzeti érdekek forogtak kockán.

³² John KEELER: „Mapping the EU Studies : The Evolution from Boutique to Boom Field 1960–2000” *Journal of Common Market Studies* 43(3), 2005, 554–563., <https://doi.org/10.1111/j.0021-9886.2005.00569.x>.

diskurzusnak szorosabb kapcsolódása mutatható ki a bírósági döntésekkel, mint a jogalkotási aktusokkal. Vagyis a kutatók inkább foglalkoztak a bírósági esetjoggal, és annak ellenére, hogy az uniós jog túlnyomórészt gazdasági területekre fókuszált, az akadémiai diskurzus jobban érdeklődött az alkotmányjogi és alapjogi kérdések iránt.³³ Ezt a kvantitatív eredményt az integrációnak az Európai Unió Bíróságának [a továbbiakban: Bíróság] jogértelmezése által meghatározott jellege magyarázhatja.³⁴

Az '50-es évek során még a jogharmonizáció volt a meghatározó jogtudományi paradigma, amely a jogalkotás általi integrálódásban látta a jövőt, és amelynek a főszereplői a jogösszehasonlítást végző intézmények, mint a strasbourgi székhelyű Académie internationale de droit comparé vagy az UNIDROIT voltak. A Bíróság első elnöke, Massimo Pilotti is ilyen háttérrel rendelkezett, ő maga is az UNIDROIT elnöke volt a korábbiakban,³⁵ a Bizottság egyik prominens elnöke, Walter Hallstein pedig a nemzetközi magánjog professzora volt. A FIDE (*Fédération Internationale pour le Droit Européen, International Federation of European Law*) 1961-ben megszervezett első kongresszusának témája is a közös versenyjogi jogalkotási eszközök megtalálása volt. Mindazonáltal a jogharmonizációs megközelítés gyorsan elérte a határait, hiszen annak megvalósulásához politikai akaratra lett volna szükség, amit „az üres székek politikája” megakadályozott. Így a tagállami aktivitást középpontba helyező jogharmonizációs paradigmát, vagyis a jogalkotás révén megvalósuló integrációt a jogalkalmazás révén megvalósuló integráció váltotta fel: az integráció fő színterévé a Bíróság vált. Mindez, ahogy a fenti kutatás bizonyította, megváltoztatta a szakirodalom érdeklődését is: a *droit comparé*³⁶ kikerült a figyelem középpontjából, és helyette az esetjogközpontú szakirodalom emelkedett fel.³⁷

A Bíróság a közvetlen hatály³⁸ és az elsőbbség elvének³⁹ kidolgozásával megvál-

³³ Arthur DYEVE – Monika GLAVINA – Michal OVÁDEK: „The Voices of European Law: Legislators, Judges and Law Professors” *German Law Journal* 2021/6. 978., <https://doi.org/10.2139/ssrn.3447770>.

³⁴ SCHEPEL–WESSELING (4. lj.) 166. Emellett persze más tényezők is magyarázhatják azt, hogy az akadémiai érdeklődés a Bíróság ítéletei felé fordult. Ilyen tényezők lehetnek, hogy a második világháborút követően (gyakorlatilag a Bírósággal egyidőben) létrejött alkotmánybíróságok is az esetjog fejlődésére irányították a figyelmet, a kutatók a szupranacionális Bíróság elemzésével érdekesé válhattak a Supreme Court esetjogának elemzésére szakosodott amerikai folyóiratok számára, vagy egyszerűen az, hogy a kutatók szívesen fordultak olyan témák és jogi jelenségek felé, amelyek lehetőséget adtak az elméletalkotásra.

³⁵ VAUCHEZ (7. lj.) 13–14.

³⁶ Áttekintésére lásd: FEKETE Balázs: *Paradigms in Modern European Comparative Law: A History* (Oxford: Hart Publishing 2021), <https://doi.org/10.5040/9781509946952>.

³⁷ E jogtudományi szemléletű hegemonia Vauchez szerint a '90-es években kifulladás nyitott koordinációs mechanizmus, a *governance* típusú megközelítés, illetve a Gazdasági és Monetáris Unió megjelenésével. VAUCHEZ (7. lj.) 20–21.

³⁸ A közvetlen hatály elvének megfogalmazását Hollandia monista jellegű alkotmányreformja tette lehetővé, amelyet követően a holland bíróságok az európai jog alkalmazási feltételeiről kérdezték a Bíróságot a Van Gend & Loos ügyben. A közvetlen hatály elvének kimondását a Bizottság Jogi Szolgálat képviselte a Bíróság előtt. Morten RASMUSSEN: „Establishing a Constitutional Practice of European Law” *Contemporary European History* 2012/3.387–388.

³⁹ Az elsőbbség elvének megfogalmazását az olasz Alkotmánybíróság álláspontja kényszerítette ki, mivel a dualista jogrendszerrel rendelkező Olaszországban az utólag elfogadott nemzeti törvényekkel leonthatónak ítélte az alapító szerződéseket kihirdető törvényt. Ez az álláspont ugyanakkor

toztatta az alapító szerződések karakterét: egyrészt leválasztotta a közösségi jogot az addig ismert klasszikus nemzetközi jogról, másrészt pedig „alkotmányjogiasította”, és egy kvázi föderalisztikus jogrendszert hívott létre. Az ehhez vezető jogi érvelést „a szerződés szellemét, rendszerét és megfogalmazását”⁴⁰ figyelembe véve vezette le a Bíróság. Utóbbi performatív kijelentései, amely szerint a tagállamok egy „új jogrendet”⁴¹ hoztak létre, amely a „hagyományos nemzetközi szerződésektől eltérő [...] saját jogrendszer”⁴², a joganyag alapvető szókincsévé váltak. Ráadásul ezzel egyidőben fogalmazódott meg az akadémiai diskurzusban a közösségi jog egységes alkalmazásának igénye is, amely a Bíróság joggyakorlatának egy további visszatérő hivatkozási alapjává, Bruno de Witte szóhasználatára szerint, vezérmotívumává vált.⁴³

A kutatások szerint nem volt egyértelmű, hogy a Bíróság joggyakorlata alkotmányjogiasodik. A *Van Gend & Loos* és a *Costa v. ENEL* ügyekben hozott ítéletek azonban nem üres szellemi térben fogantak: az európai föderalisztikus jogrend és az azt értelmezni hivatott bíróság létrehozásának gondolata folyamatosan jelen volt a kontinens szellemi életében a második világháborút követően. Az elképzelés alapját az Európai Védelmi Közösséget létrehozó szerződés jelentette, amelyet 1952. május 27-én írt alá az európai integráció hat alapító állama, és amelynek célja a politikai integráció megvalósítása volt. Ehhez kapcsolódóan már 1951-ben a francia közgazdász professzor, Daniel Viley kezdeményezésére megalakult egy bizottság a belga nemzetközi jogász professzor Fernand Dehousse vezetésével annak érdekében, hogy kidolgozzák a politikai integráció szervezetét. A sikertelen projektet követően 1952-ben az Európa Mozgalom Paul Henri Spaak vezetésével állított fel egy bizottságot az európai alkotmány létrehozására. A kidolgozott tervek azonban az Európai Védelmi Közösség 1954-es bukása, a francia parlament elutasító döntése után lekerültek a napirendről. Ezt követően világossá vált, hogy csak kisebb, pragmatikus lépéseken vezethet tovább az európai integráció, és ekkor fordultak a gazdasági együttműködés irányába, ami végül elvezetett a Római Szerződésekhez, illetve ekkor értékelődött fel a tudományos közbeszédben az 1951-ben létrejött Európai Szén- és Acélközösség (továbbiakban: ESZAK) és Bíróságának jelentősége.⁴⁴

Ekkor alakult ki az ún. Európa-párti jogászok (Carl Friedrich Ophüls, Maurice Lagrange, Louis Delvaux, Michel Gaudet, Walter Hallstein, Fernand Dehousse) első lazább hálózata, akik aztán európai joggal foglalkozó folyóiratokat⁴⁵ és nemze-

aláasta az alapító szerződéseket aláíró monista és dualista felfogást valló tagállamok szerződéses egyenlőségét. RASMUSSEN (38. lj.) 392.

⁴⁰ 26–62. *Van Gend & Loos* ECLI:EU:C:1963:1.

⁴¹ 26–62. *Van Gend & Loos* ECLI:EU:C:1963:1.

⁴² 6–64. *Costa v. E.N.E.L.* ECLI:EU:C:1964:66.

⁴³ Bruno DE WITTE: „European Union Law: A Unified Academic Discipline?” in Bruno DE WITTE – Antoine VAUCHEZ (szerk.): *Lawyering Europe – European law as a transnational social field* (Hart Publishing 2013) 104.

⁴⁴ Morten RASMUSSEN: „The Origins of a Legal Revolution – The Early History of the European Court of Justice” *Journal of European Integration History* 2008/2. 79–83., <https://doi.org/10.5771/0947-9511-2008-2-77>.

⁴⁵ *Revista di diritto europeo* (1961), *Common Market Law Review* (1964), *Cahiers des droit européen* (1965), *Revue trimestrielle de droit Européen* (1965), *Europarecht* (1966).

ti egyesületeket⁴⁶ hoztak létre, amit aztán a Bizottság által támogatott FIDE fogott össze.

Az új lendület lehetőségét a Római Szerződések megalkotása jelentette, amelyek a kormányköziségben érdekelt francia delegáció és a másik öt tagállam delegációi közti tárgyalásokon körvonalazódtak. A politikai alkuk eredményeként a szerződések megerősítették a Tanács szerepét (vagyis a Közösségek a kormányközi jellegét), ugyanakkor sikerült elérni, hogy a három Közösségnek megmaradjon egy közös Közgyűlése és egy közös Bírósága. Sőt, a szerződésekkel elérni kívánt célok és megvalósítani szándékozott politikák jóval túlmutattak a nemzetközi jogi kereteken,⁴⁷ az Európa-párti tárgyalódelegációk pedig komoly alkotmányjogi jelentőségű mechanizmusokat építettek a szerződések szövegébe, mint például az előzetes döntéshozatali eljárást.⁴⁸ A Római szerződést előkészítő bizottságban egyébként két későbbi bíró, az olasz Nicola Catalano és a luxemburgi Pierre Pescatore,⁴⁹ valamint a belga külügyminiszter, Paul Henri Spaak felkérésére Michel Gaudet, a Bizottság Jogi Szolgálatának későbbi vezetője is részt vett.⁵⁰

Az így létrehozott konstrukció fényében az 1950 és 1963 közti időszak akadémiai vitái elsősorban az integrációról és az európai jog természetről szóltak. A FIDE körül szerveződő konferenciákon a jogászok tipikusan két táborra szakadtak: egyik részük a Bíróságra vonatkozó szabályokat kidolgozó, a Bíróság későbbi főtanácsnoka, Maurice Lagrange által képviselt szupranacionális nézettel értett egyet; ők azonban mindig kisebbségben érezhették magukat a nemzeti és nemzetközi konferenciákon, hiszen a kor jellegadó véleménye szerint az ESZAK és az Európai Gazdasági közösség (továbbiakban: EGK) nemzetközi szervezetek voltak, amelyeket a nemzetközi közjog szabályoz. Történeti kutatások szerint ilyen elutasításba ütközött a német *Staatsrechtslehrer* 1953-as kongresszusán Wilhelm Grewe, az 1955-ös nápolyi konferencián Albert van Houtte vagy éppen az 1957-es stressa-i konferencián a Paul de Visscher által készített jelentés.⁵¹

Az akadémiai viták egyik fontos értelmezési keretét az Ernst Haas nevéhez fűződő neofunkcionalizmus jelentette.⁵² Ennek lényege, hogy a gazdasági integráció előrehaladása *spillover* hatások következtében újabb és újabb területekre terjed ki. E várakozások ugyanakkor nem teljesültek: a de Gaulle által alkalmazott „üres székek politikája” a tagállami érdekérvényesítést erősítette fel, ami együtt járt a kor-

⁴⁶ Elsőként a francia Association Française des Juristes Européens jött létre 1953-ban, amelyet a holland, az olasz, a belga, a német és a luxemburgi szervezetek követték egészen 1961-ig.

⁴⁷ Anne BOERGER – Morten RASMUSSEN: „Transforming European Law: The Establishment of the Constitutional Discourse from 1950 to 1993” *European Constitutional Law Review* 2014/2. 202., <https://doi.org/10.1017/s1574019614001163>.

⁴⁸ Peter L. LINDSETH: „The Critical Promise of the New History of European Law” *Contemporary European History* 2012/3. 469., <https://doi.org/10.1017/s096077731200029x>.

⁴⁹ Pescatore-nak az „integráció jogáról” 1972-ben publikált könyvét mind a mai napig kiadják. Ld. Pierre Pescatore: *Le droit de l'intégration. Emergence d'un phénomène nouveau dans les relations internationales selon l'expérience des Communautés Européennes*. Sijthoff, 1972., <https://doi.org/10.2307/839092>.

⁵⁰ RASMUSSEN (38. lj.) 377., 382.

⁵¹ RASMUSSEN (38. lj.) 381.

⁵² Ernst HAAS: *Beyond The Nation State* (Stanford 1964).

mánykötéséget megtestesítő Tanács szerepének felértékelődésével és ezzel párhuzamosan a közösségi jeleget megtestesítő Bizottság leértékelődésével. E folyamatok láttán a politikatudomány művelői mintegy „kiábrándulva”⁵³ fordultak el az integrációtól. Ezzel ellentétes folyamatok játszódtak le azonban a jogászok körében: a Bíróság által kidolgozott doktrínák nyomán az európai joggal foglalkozó kezdeti kis akadémiai buborék egy erősödő transzatlanti akadémiai hálózattá nőtt, amelyben megannyi gyakorló és elméleti jogász használta napról napra az uniós jog kifejezéseit, amely által fel is erősítette azokat. A növekvő buborékon belül a Bíróság joggyakorlatát alapvetően rajongás övezte, ahogy azt Schepel és Wesseling megállapítják Rasmussen, Weiler és Jo Shaw írásai alapján.⁵⁴

A kibontakozó diskurzust segítette, hogy a jogtudósi közösség egyes résztvevői nem pusztán akadémikusok, hanem intézményi jogászok is voltak. Ezt jelzi, hogy a diszciplína három jelentős akadémiai nyelvét reprezentáló három korai folyóirat, a *Common Market Law Review*, az *EuropaRecht* és a *Cahiers de Droit Européen* 1995-ig megjelent írásainak elemzéséből a kutatók arra jutottak, hogy a szerzők egy-egyede intézményi affiliációval rendelkezett.⁵⁵ Ennek megfelelően Bruno de Witte is megállapítja, hogy az uniós jogtudományi művek jelentős részét „belsősk”,⁵⁶ vagyis intézményen belüli személyek írták.⁵⁷ Az ilyen intézményi kötődést természetesen egyes tagállami jogászok, illetve elemzők nem szívélik, és ideologistának titulálják azokat a szerzőket, akik adott esetben az uniós jog kritikátlan méltatását végzik.⁵⁸

Mindazonáltal ennek a folyamatnak az eredményeként vált a Bíróság és a jogtudományi akadémiai diskurzus közös narratívájává az alkotmányjogi paradigma, amely Matej Avbelj leírása szerint elsősorban Eric Stein és Joseph H.H. Weiler munkásságának köszönhető.⁵⁹ A paradigma felemelkedése nem volt zökkenőmentes, hiszen a nemzetközi konferenciákon tapasztalt jogtudományi recepció, illetve főként a német és a francia bíróságok ellenkezése lassította azt.⁶⁰ Ezzel együtt a Bizottság Jogi Szolgálatának küldetéstudata, a Bíróság lépésről lépésre formálódó joggyakorlata, a szakirodalomban megjelenő támogató interpretációk, valamint az európai jogot működtető megannyi aktor kölcsönös egymásra hatása eredményeként domináns-sá vált az alkotmányjogi olvasat. Ennek eredménye, hogy miközben a *Van Gend*

⁵³ Daniel HALBERSTAM: „Joseph Weiler, Eric Stein, and the Transformation of Constitutional Law” in Miguel POIRES MADURO – Marlene WIND (szerk.): *The Transformation of Europe: Twenty-Five Years On* (Cambridge 2017) 220., <https://doi.org/10.1017/9781316662465.011>.

⁵⁴ SCHEPEL–WESSELING (4. lj.) 169.

⁵⁵ SCHEPEL–WESSELING (4. lj.) 172–174.

⁵⁶ Bruno DE WITTE: „European Union Law: A Unified Academic Discipline?” in Bruno DE WITTE – Antoine VAUCHEZ (szerk.): *Lawyerling Europe – European law as a transnational social field* (Hart Publishing 2013) 101.

⁵⁷ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Bizottság és a Bíróság jogászainak erős jelenléte mellett egy újabb kutatás az Európai Központi Bank munkatársainak erős szakirodalmi jelenlétét is kimutatta. Páivi LEINO-SANDBERG: „Enchantment and critical distance in EU legal scholarship: what role for institutional lawyers?” *European Law Open* 2022/2. 247., <https://doi.org/10.1017/elo.2022.17>.

⁵⁸ Hazai viszonylatban ld. POKOL Béla: „Az uniós jurisztokrácia hatalmi szerkezete” *Jogelméleti Szemle* 2018/4. 163–172., <https://doi.org/10.59558/jesz.2018.4.126>.

⁵⁹ AVBELJ (13. lj.) 4–5.

⁶⁰ A francia Államtanács relative későn, csak 1989-ben ismerte el a közösségi (uniós) jog elsőbbségét.

& *Loos* és a *Costa* ügyek még csak egy „új”, illetve „saját jogrendről” értekeztek, addig a *Les Verts* ügyben a Bíróság az EGK Szerződést már a Közösség „alkotmányos alapchartájának” nevezte.⁶¹

3.2. ERIC STEIN ÉS JOSEPH H. H. WEILER

A *Van Gend & Loos* és a *Costa* ítéletek után a Bizottság és a Parlament kampányba kezdett az „új jogrend” népszerűsítése érdekében. A Bizottság elnöke, Walter Hallstein alkotmányos jellegűnek nevezte a szerződések új értelmezését, amely lehetővé teszi, hogy a polgárok hivatkozzanak rájuk a nemzeti bíróságok előtt. Ezt az értelmezést erősítendő, a FIDE 1963-ban a közvetlen hatályról, 1965-ben az elsőbbség elvéről szervezett hasonló hangvételű konferenciát. Ebben a környezetben egyféle akadémiai rajongás övezte a Bíróság döntéseit és az „új jogrend” megszületését, amit néhány akadémikus, mint a dán Ole Lando sokkoló hatásúként írt le.⁶² A lelkesedés közepette a Bíróság tovább erősítette a közösségi jogot az előzetes döntéshozatali eljárás révén, amellyel egy ponton kiprovokálta egyes nemzeti fórumok ellenszegülését is, így a német Szövetségi Alkotmánybíróság *Solange I.* döntését,⁶³ illetve az *Conseil d'État* irányelvek közvetlen hatályát elvitató *Cohn-Bendit* határozatát.⁶⁴

Az igazi akadémiai áttörés és egyben alkotmányjogi paradigma felemelkedése jóval a '60-as években megszületett „alkotmányosító” döntések után, 1978 és 1992 között, az amerikai föderalista tapasztalatokból táplálkozó narratívák hatására következett be.⁶⁵ Első megfogalmazása a csehszlovák származású Eric Steinra, a Michigan Law School oktatójára vezethető vissza, aki 1946 és 1955 között az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériumi munkatársaként részben kiábrándult a nemzetközi szervezetekből, részben pedig „belehabarodott” az ESZAK Bíróságba, majd annak első döntéséről egy cikket is közölt 1955-ben a *Columbia Law Review*-ban.⁶⁶ Stein 1955-ben akadémiai pályára lépett, és az Európai integráció lett a fő kutatási témája. Ezt követően többször járt Európában, jó barátja lett Michel Gaudetnek, a Bizottság Jogi Szolgálat vezetőjének, és kutatások szerint a *Van Gend & Loos* ügyben készülő bizottsági álláspont kialakulását is szervezeten belülről követhette nyomon.⁶⁷ Stein később az American Society of International Law 1978-as konferenciáján szervezett egy panelt *The Emerging European Constitution* címmel, ahol amellet érvelt, hogy a Bíróság joggyakorlata egy kvázi föderalisztikus jogrendszert hozott létre. A végső áttörést azonban az *American Journal of*

⁶¹ 294/83. *Les Verts v Európai Parlament* ECLI:EU:C:1986:166 23. pont.

⁶² BOERGER–RASMUSSEN (47. lj.) 212.

⁶³ BVerfGE 37, 271.

⁶⁴ *Ministre de l'Intérieur c. Sieur Cohn Bendit* Daniel, No. 11604, Dec. 22., 1978.

⁶⁵ A politikatudomány területére az alkotmányos olvasatot mint a neofunkcionalizmus jogtudományi párját Joseph Weiler mellett Alec Stone Sweet, Anna-Marie Burley és Walter Mattli vezették be. LINDSETH (49. lj.) 463–464.

⁶⁶ ERIC STEIN: „The European Coal and Steel Community: The Beginning of Its Judicial Process” *Columbia Law Review* 1955/7. 985.

⁶⁷ BOERGER–RASMUSSEN (47. lj.) 217.

International Law-ban 1981-ben publikált írása jelentette, amelyben a Római szerződések az európai integráció alkotmányos kereteként értelmezte: „az Európai Községek Bírósága alkotmányos keretet alakított ki egy föderális jellegű struktúra számára Európában”.⁶⁸

Stein az írásában egy sor gondosan kiválasztott bírósági ítéletet kommentálva elemezte a közösségi jog megerősödésének folyamatát. A közvetlen hatály elve, illetve az elsőbbség doktrínája és az alapjogok védelme révén létrejövő alkotmányjogiasodási – vagy Várnay Ernő szóhasználatával élve, alkotmányosodási⁶⁹ – folyamat kulcsérvei az előzetes döntéshozatal pusztá léte és az uniós jog hatékony érvényesülése voltak. Az előzetes döntéshozatali eljárást ugyanis akként értelmezte a Bíróság, hogy annak kitüntetett szerepe van abban a tekintetben, hogy a nemzeti bíróságok bármely uniós jogi aktussal kapcsolatban a Bírósághoz fordulhatnak. Márpedig csak akkor fordulnak a nemzeti bíróságok a Bírósághoz, ha az értelmezni kért uniós aktusokra a felek a nemzeti bíróság előtt folyó eljárásban hivatkozhatnak. Ők pedig akkor fognak hivatkozni arra, ha kikényszeríthető jogi aktusokról beszélünk. Tehát, vonta le a következtetést a Bíróság, az előzetes döntéshozatal létének tényéből kényszerítően következik a közvetlen hatály elve,⁷⁰ vagyis az, hogy a jogalanyoknak lehetőségük van az uniós jogban foglaltak kikényszerítésére.⁷¹

Az alkotmányjogiasodás folyamatában Eric Stein szerint háromirányú expanzivitás volt megfigyelhető.⁷² Egyrészt, a közvetlen hatály elve a Van Gend & Loos ügyben még csak az alapító szerződésben megfogalmazott negatív köztelezettségéből, a tagállamok tartózkodási kötelezettségéből levezethető jogosultságot jelentette. Mindezt a Bíróság a későbbiekben a pozitív kötelezettségekre is kiterjesztette.⁷³ Így például a Lütticke-ügyben egy határidőre végre nem hajtott kötelezettség volt a kérdés, az akkori EGK Szerződés 95. cikke ugyanis azt írta elő, hogy a tagállamok az importra vonatkozó belső adók tekintetében szüntessék meg a fennálló diszkriminatív adóztatást. Ez tehát már nem tilalmat rögzített, mint a Van Gend & Loos ügy, vagyis, hogy a tagállamok ne vezessenek be további intézkedéseket, hanem éppen ellenkezőleg: a tagállamok tevőleges kötelezettségét írta elő. A kérdés az volt, hogy a határidő lejárta után lehet-e hivatkozni a 95. cikk közvetlen hatályára a diszkriminatív adókkal szemben. A Bíróság válasza az volt: igen.

⁶⁸ „...the Court of Justice of the European Communities has fashioned a constitutional framework for a federal type structure in Europe” – STEIN (66. lj.) 1.

⁶⁹ VÁRNAY ERNŐ: „Az Európai Bíróság és a bírói aktivizmus délibábja” *Állam- és Jogtudomány* 2017/2. 95. Várnay Ernő e folyamat alatt a Bíróságnak az alapjogok védelmére és az intézményi egyensúly megteremtésére irányuló joggyakorlatát érti.

⁷⁰ „Továbbá a Bíróságnak a 177. cikk keretében játszott szerepe (...) megerősíti [kiemelés a szerzőtől], hogy az államok elismerték azt a lehetőséget, hogy a közösségi jogra állampolgáraik hivatkoznak a bíróságok előtt.” 26/62. Van Gend & Loos ECLI:EU:C:1963:1. A „megerősíti” kifejezésnél erősebb fogalmat használ az ítélet angol és francia változata („confirms”, „confirme”).

⁷¹ STEIN (66. lj.) 21.

⁷² STEIN (66. lj.) 16.

⁷³ C-4/69. Lütticke v Bizottság ECLI:EU:C:1971:40; C-2/74. Jean Reyners v Belgium ECLI:EU:C:1974:68; 33/74. van Binsbergen v Bestuur an de Bedrijfsvereniging voor de Metaalnijverheid ECLI:EU:C:1974:131; C-41/74. Yvonne Van Duyn v Home Office ECLI:EU:C:1974:133.

Másrészt, a közvetlen hatály elvének első megfogalmazása vertikális jogviszonyokhoz kötődött: az egyéneket jogosította arra, hogy a Közösséget létrehozó tag-államokon számon kérjék az általuk aláírt szerződéses vállalásokat. Ehhez képest a későbbi joggyakorlatban megjelent a közvetlen hatály horizontális felhívhatósága is. Ez történt a mára klasszikussá vált Defrenne-ügyben⁷⁴ vagy azt megelőzően a Walrave-ügyben is,⁷⁵ amelyben egy bicikliegyesület akart nemzetiiségi alapon elbocsátani egy általa foglalkoztatott személyt. A Walrave-ügyben tehát a kérdés az volt, hogy az alapító szerződésekben rögzített diszkriminációttilalom kiterjeszthető-e olyan egyesületre, amelynek semmiféle közjogi kötődése, illetve funkciója nincs. A Bíróság válasza: igen, ellenkező esetben sosem valósulhatna meg a szerződésekben rögzített cél a közös piac kialakítását illetően, mivel a piacon a szerződő felek akadályokat gördíthetnének a határok nélküli gazdasági térség létrehozása elé.

Végül, amíg a Van Gend & Loos ügyben csak az dőlt el, hogy az alapító szerződéseknek lehetnek olyan rendelkezései, amelyeket a polgárok a nemzeti bíróságok előtt kikényszeríthetnek, addig a későbbiekben ezt a lehetőséget a Bíróság az intézmények által létrehozott másodlagos jogra is kiterjesztette, így például a Franz Grad-ügyben a határozatokra,⁷⁶ a van Duyn-ügyben az irányelvekre.⁷⁷

Stein az írását alapvetően az amerikai közönségnek szánta, ugyanakkor néhány éven belül klasszikus szöveggé érett egy, a European University Institute-nál [EUI] doktori tanulmányokat végző, dél-afrikai származású diák, Joseph H. H. Weiler munkássága nyomán. Kettejük megismerkedése Mauro Cappellettinek köszönhető, aki az EUI-nál vezette az *Integration through Law* kutatási projektet, amelynek célja a jogi folyamatok kontextuális vizsgálata volt. Cappelletti meghívta Steint is, hogy vegyen részt a kutatásban. Weiler 1982-ben védte doktori értekezését, amelyen Stein is részt vett, és ösztönözte, hogy jelentkezzen egy michigani állásra, ahol végül 1985-ben állandó státusszal rendelkező oktató lett 1992-ig, a Harvard Law Schoolhoz történő távozásáig.⁷⁸ Leghíresebb írását 1991-ben publikálta a *Yale Law Journal*-ban *The Transformation of Europe* címmel. Az írás időzítése tökéletesre sikerült: egy optimista, felfelé ívelő korszakban született, amikor az Egységes Európai Okmány 1987-től elindította a belső piac létrehozásának folyamatát, időközben véget ért a hidegháború, és születőben volt az Európai Unió. Az európai integráció egyszersmind újra divatba jött az akadémiai világban különös tekintettel a jogi integráció terén végbement változásokra, amelynek eredményeként az a gondolat, hogy a Bíróság alkotmányosította a szerződéseket, és a Bíróság alkotmányjogi jelentőségű szerepre tett szert, általánosan elfogadott nézetté vált diszciplínákon átívelő módon.⁷⁹

⁷⁴ 43/75. Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena ECLI:EU:C:1976:56.

⁷⁵ 36/74. Walrave ECLI:EU:C:1974:140.

⁷⁶ 9/70. Franz Grad v Finanzamt Traunstein ECLI:EU:C:1970:78.

⁷⁷ C-41/74. Yvonne van Duyn v Home Office ECLI:EU:C:1974:133. C-91/92. Faccini Dori v Recreb Srl ECLI:EU:C:1994:292.

⁷⁸ BOERGER–RASMUSSEN (47. lj.) 222.

⁷⁹ BOERGER–RASMUSSEN (47. lj.) 223.; LINDSETH (48. lj.) 461.

Weiler mintegy nyolcvanoldalas írása az integráció történetét tekinti át, illetve annak mozgatórugóinak igyekszik magyarázatát adni. Úgy látja, hogy az európai integráció változása két nagyobb, mélyben zajló folyamattal, transzformációval jellemezhető, amelyek az alapító szerződések szövegének megváltoztatása nélkül mentek végbe. Az első transzformációt az alkotmányjogi fordulat jelenti, amely a Bíróság által kidolgozott doktrínákban és az azokat kikényszeríteni képes Bíróság előtti eljárásokban öltött testet. E fordulat megértéséhez Weiler szerint ki kell tekinteni a jog szemüvege mögül, és a tágabb politikai kontextus vizsgálatára van szükség, amely által „az üres székek politikája” mellett is értelmezhetővé válik a tagállamok európai stratégiája. Értelmezése szerint a Bíróság föderális jellegű előretörése a politikai szféra konföderális jellegű szétfűzöttségére adott reakció volt. Központi tézise szerint a Bíróság által alkalmazott alkotmányjogi jellegű megközelítés valójában az így beállt egyensúlyi helyzetnek köszönhetően válhatott sikeressé: a tagállamok azért tudták elfogadni integráció jogi megerősítését, mert úgy érezték, hogy az egyhangúság szabálya révén a döntéshozatali folyamat feletti kontrollt teljes egészében ők gyakorolják. E két folyamat pedig egymást erősíteni is tudta: azáltal, hogy a Bíróság kikényszerítette a közösségi jog egységes értelmezését, a közösségi jogrend megerősödése a jogalkotást kontrolláló tagállamok megerősítését is jelentette.⁸⁰

A második transzformációs fázis Weiler szerint a kompetenciák kibővülésével jellemezhető. Mindez ugyanakkor csak részben vezethető vissza a Bíróság jogértelmezésére. A Bíróság a Van Gend & Loos ügyben még azt hangsúlyozta, hogy „az államok, bár szűk területeken, de korlátozták szuverén jogait”,⁸¹ a későbbiekben azonban ez a „szűkösség” feloldódni látszott, például amikor a Bíróság bevezette az alapjogok védelmét,⁸² elfogadta az Európai Parlament perelhetőségét,⁸³ vagy olyan előzetes döntéshozatali kérdésekben is döntést hozott, ahol a tagállami kompetenciába tartozó szabályozási terület csak közvetetten volt hatással a közös piac működőképességére.⁸⁴ A legjelentősebb transzformációt ugyanakkor maguk a tagállamok hajtották végre az 1972-es párizsi csúcstalálkozót követően, amikor elhatározták, hogy az EGK Szerződés 235. cikkében foglalt általános hatásköri klauzula révén minél több területre kiterjesztik a közös fellépést. Ennek használatában mindenki érdekelt volt: a tagállamok az egyhangúság követelménye mellett teljes kontrollt gyakoroltak, a Közösségben történő döntéshozatal révén a tagállami kormányok megkerülhették a nemzeti parlamentek általi otthon támasztott elszámoltathatósági követelményeket,⁸⁵ a Bizottság érdekelt volt az integráció sikerességében, a Parlament pedig annak örült, hogy a 235. cikk szerinti eljárásban legalább konzultálni

⁸⁰ Joseph H. H. WEILER: „The Transformation of Europe” *The Yale Journal* 1991/8. 2425–2429.

⁸¹ 26–62. Van Gend & Loos ECLI:EU:C:1963:1.

⁸² C-29/69. Erich Stauder v Ulm – Sozialamt ECLI:EU:C:1969:57.

⁸³ 294/83. sz. ügy Les Verts kontra Európai Parlament ECLI:EU:C:1986:166.

⁸⁴ Koen LENAERTS: „Constitutionalism and the Many Faces of Federalism” *The American Journal of Comparative Law* 1990/2. 220., <https://doi.org/10.2307/840100>. Renaud DEHOUSSE: *The European Court of Justice: The Politics of Judicial Integration* (Palgrave 1998) 70–96.

⁸⁵ A problémát magyar nyelven feldolgozta: Győri Enikő: *Nemzeti parlamentek az Európai Unióban* (Budapest: Osiris 2004).

kellett vele, így kifejezhette véleményét az integrációs törekvéseket illetően. E folyamat Weiler szerint az Egységes Európai Okmány elfogadásáig oda vezetett, hogy az integrációnak materiális értelemben nem maradtak korlátai, a tagállamok önként számolták fel az átruházott területek „szűkösségét”.

Weiler 1991-ben ugyanakkor úgy látta, hogy a belső piac létrehozását célzó elképzelések, vagyis az Egységes Európai Okmány elfogadásával végbemenő reformok, amelyek – vélhetően a tagállamok számának növekedése miatt is – lehetővé tették a többségi döntéshozatalt, az alkotmányjogi fordulat által beállt egyensúlyi helyzet felszámolását jelentik, ami az egész integrációs projektet veszélyezteti. E ponton ugyanakkor tévedett: az Egységes Európai Okmányt követően sem a tagállamok nem lettek önkorlátozóbbak a jogalkotás terén, sem a Bíróság a jogértelmezés terén.⁸⁶ Mi több, a tagállamok is abban voltak érdekeltek, hogy minél több kérdést a független Bíróságra és nemzeti bíróságokra tudjanak bízni: egyrészt azért, hogy a közös vállalások hitelesek legyenek, és minden tagállam, vagyis minden szerződéses partner betartsa az alapító szerződéseket és a közösen alkotott másodlagos jogot,⁸⁷ másrészt pedig azért, hogy az európai jogban rejlő peresíthetőség révén az integráció legitimitációját a polgárok irányában is meg tudják erősíteni.⁸⁸

Ezzel együtt a két idézett szerző, Stein és Weiler⁸⁹ munkássága nyomán az európai projekt alkotmányosodásáról szóló narratíva paradigmává nőtte ki magát a '90-es évek elejére. A megközelítés azonban rögtön a Maastrichti Szerződéssel megtorpant, amely egységes szerkezetű Unió helyett pillérszerkezetet hozott létre, és lehetővé tette egyes uniós politikák alól a kioptálást is,⁹⁰ majd ezt követően a tényleges kartális alkotmányjogiasítási folyamat is kisiklott. E jelenségek az alkotmányjogi megközelítés módosulásaihoz és újabb narratíváinak megjelenéséhez vezettek. Ilyennek tekinthetők a Jan Komárek kérdőívében szereplő szerzők és víziók, amelyek közül néhányat a jelen írás is röviden áttekint.

4. AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ ALTERNATÍV NARRATÍVÁI

A) ALKOTMÁNYOS PLURALIZMUS

⁸⁶ A Bíróság továbbra is dinamikus jogértelmezést alkalmazott, így az EEO-t követően jelent meg a tagállami felelősség elve is. C-6/90. és C-9/90. Frankovich és Bonifaci ECLI:EU:C:1991:428.

⁸⁷ Az ún. *collective action* probléma megoldása érdekében a Maastrichti Szerződés bevezette, hogy a Bíróság bírságot szabhat ki annak érdekében, hogy a saját döntéseinek érvényt tudjon szerezni. Ez ma az EUMSZ 260. cikk (2) bekezdése szerinti eljárás.

⁸⁸ R. Daniel KELEMEN – Alec Stone SWEET: „Assessing the Transformation of Europe: A View from Political Science” in Miguel Poirés MADURO – Marlene WIND (szerk.): *The Transformation of Europe: Twenty-Five Years On* (Cambridge University Press 2017) 193–205.

⁸⁹ Julio Baquero Cruz, a Bizottság Jogi Szolgálatának tagja és egyben a párizsi Sience Po és a madridi Universidad CEU San Pablo oktatója valósággal rajongva ír Weiler kurzusairól a *Joseph Weiler and the Experience of Law* című írásában. Julio Baquero CRUZ: „Joseph Weiler and the Experience of Law” in Miguel Poirés MADURO – Marlene WIND: *The transformation of Europe: twenty-five years on* (CUP 2017) 139.

⁹⁰ Bill DAVIES – Morten RASMUSSEN: „Towards a New History of European Law” *Contemporary European History* 2012/3. 308., <https://doi.org/10.1017/s0960777312000215>.

Az alkotmányos pluralizmus elmélete⁹¹ abból a megfigyelésből indul ki, hogy egy adott területi egység fölött manapság már nem csupán az állam szuverén hatalma érvényesül, hanem többszöröződnek azok a szereplők, akik a végső döntés jogát maguknak vindikálják. A szuverén igények egymás mellettsége egy horizontális jellegű, heterarchikus rendszert hoz létre, amely egyúttal kompetitív helyzetet eredményez, amelyben minden szereplőnek megvan a maga zárt jogi logikája, amely alapján jogosultnak érzi magát a jogkérdések végső eldöntésére.⁹²

Neil Walker szerint mindez azzal jár, hogy a szuverenitás fogalma levált az állam fogalmáról, mivel már nemcsak állami tényezők vindikálnak maguknak szuverén pozíciót, hanem funkcionális értelemben egyéb entitások is, mint például az Európai Unió. E posztvesztfáliainak tekinthető rendszerben ugyanakkor maguk az államok is tényezők maradtak,⁹³ a szuverén igények ilyen többszöröződése mellett pedig az alkotmányos monizmus igénye, amely az alkotmányos autoritást kizárólagos jelleggel az állam fogalmához kapcsolja, legkésőbb a Római Szerződések aláírását követően már nem tartható Európában.⁹⁴ Mivel a párhuzamos szuverén igények közt nincs alárendeltségi viszony, ezért e konstrukció magában hordozza a konfliktusok tényleges kialakulásának esélyét, mivel önmagában a szuverén pozíciók pluralizálódásának felmutatása nem kínál megoldást az esetleges kollíziók mikénti lezárására. E tekintetben Walker a hatáskörök letisztult elosztását tartja fontosnak, és a kölcsönös elismerésen és tiszteleten nyugvó alkotmányos párbeszéd fontosságát hangsúlyozza.

B) TÖBBSZINTŰ ALKOTMÁNYOSSÁG

A pluralizmus elismerésének határok közt kell érvényesülnie, egyébként lehetetlené válna integráció működtetése. E kiindulópont elfogadása vezetett el a többszintű alkotmányosság elméletéhez, amely elfogadja a tagállami és uniós jogrendszerek mint két elkülönülő alkotmányos rendszer egymás mellett létezését, ugyanakkor az alkotmányos pluralizmus elméletével szemben egységes keretben szemléli azokat. E felfogás szerint a két jogrendszer olyan sok ponton fonódik össze, és annyira függ egymástól, hogy egyik sem értelmezhető a másik nélkül.

Az Ignolf Pernice által fémjelzett többszintű alkotmányosság gondolata értelmében a tagállami alkotmányok és az alapító szerződések közösen jelentik Európa többszintű alkotmányát egy olyan koherens intézményrendszert hozva létre, amely lehetővé teszi a lényegét tekintve azonos szuverenitásból eredő jogok osztott, vagyis több szinten történő gyakorlását. E föderalisztikus szerkezetű elrendeződés nem

⁹¹ A fogalmat először Neil MacCormick használta, akit Neil Walker követett a University of Edinburgh közjogi tanszékének élén. Neil MacCORMICK: *Questioning Sovereignty: Law, State and Nation in the European Commonwealth* (OUP 1999), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198268765.003.0009>.

⁹² Neil WALKER: „The Idea of Constitutional Pluralism” *EUI Working Paper LAW 2002/1. 27.*, <https://doi.org/10.1111/1468-2230.00383>.

⁹³ WALKER (92. lj.) 23.

⁹⁴ WALKER (92. lj.) 27.

jelenti azt, hogy mindkét szinten államiságról beszélhetnénk, de ez nem is probléma, mert Pernice szerint is meg kell haladni az alkotmány fogalmának államhoz kötött felfogását. Úgy látja, hogy az európai integrációt nem nemzetközi szerződések sorozataként, hanem dinamikusan változó alkotmányozási folyamatként írható le. Ebben az értelemben az integrációnak nincs is szüksége alkotmányra, mert már van neki: a tagállamok alkotmányai jelentik azt, amelyeket az alapító szerződések kötnek össze az európai alkotmányosság egy újabb szintjét létrehozva. Ezt fejezi ki a kompozit alkotmányosság (*Verfassungsverbund*) fogalma is,⁹⁵ amely egyesíteni kívánja a nemzetek feletti monizmus iránti igényt a nemzeti alkotmányok által megőrzött egyedi sajátosságokkal.

A többszintű alkotmányosság elmélete kerüli a két jogrendszer hierarchikus láttatását, de mivel azok egységes keretben értelmezendők, ezért kényszerítően következik, hogy az esetleges normakollíziókra lennie kell jogi megoldásnak. Ezt az uniós jog elsőbbségének elve képes biztosítani, vagyis a tagállami alkotmányos autonómia korlátját az európai alkotmányos keret jelenti.⁹⁶

C) POSZTNEMZETI ALKOTMÁNYOSSÁG

Amint azt Lindseth problematizálta, és Weiler írásában is megjelenik, az európai konstrukció alkotmányos kísérletének egyik fő problémája a *demos* hiánya: úgy kell létrehozni az európai integrációt, hogy nincs olyan homogén közösség, amelynek közös identitását az európai alkotmányos keret hivatott volna kifejezni. Ezt az űrt érzékelték a tagállamok, amikor a Maastrichti Szerződéssel létrehozták, majd az Amszterdami Szerződéssel megerősítették⁹⁷ az európai polgárságot, és amely Jo Shaw értelmezésében egyféle posztnemzeti közösséghez való tartozás tudatát hivatott megteremteni.⁹⁸

Az uniós polgárság, bár csak járulékos velejárója, de funkcióját tekintve az állampolgársághoz hasonló „mi és ők” logikán alapszik: egyszerre azonosít egy közösség tagjaival, és meg is különböztet másoktól. Ennek értelmében, ahogyan az ókori római jogban a római polgár jogi státusza azt a funkciót töltötte be, hogy megkülönböztesse, ki római polgár, és ki nem, ehhez hasonlóan épül rá az európai pol-

⁹⁵ Ingolf PERNICE: „Multilevel Constitutionalism and the Treaty of Amsterdam: European Constitution-making Revisited?” *Common Market Law Review* 1999/4. 707., <https://doi.org/10.54648/233680>.

⁹⁶ PERNICE (95. lj.) 710. A hazai szakirodalomból ld. CHRONOWSKI Nóra: „A többszintű alkotmányosság többszintű könyve” *Közjogi Szemle* 2013/1. 68–71.; DRINÓCZI Tímea: *Az alkotmányos párbeszéd. A többszintű alkotmányosság alkotmánytana és gyakorlata a 21. században* (Budapest: MTA TK JTI 2017) 305.

⁹⁷ Ennek eredményeként született meg a Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról, amelynek jogalapja az EK Szerződés 13. cikke volt. Ennek értelmében az EU megfelelő intézkedéseket hozhatott a nemek, faji vagy etnikai származáson, valláson vagy meggyőződésen, fogyatékosságon, életkoron vagy szexuális irányultságon alapuló megkülönböztetés elleni küzdelem érdekében.

⁹⁸ JO SHAW: „The Interpretation of European Union Citizenship” *Modern Law Review* 1998/3. 293–317., <https://doi.org/10.1111/1468-2230.00145>.

gár identitása a nemzeti állampolgárságokra: európai közösséget teremt az eltérő nemzeti közösségekbe tartozók közt (amit például a harmadik országban igényelhető konzuli védelemre vonatkozó jogosultság is kifejez⁹⁹), de el is választja őket a világ többi részétől. Ennek eredményeként bár az uniós polgárság elsősorban jogosultságokat jelent (amelynek köszönhetően a polgárok az európai piac szabadon mozgó résztvevői), a polgárságnak e jogi olvasaton túlmutató politikai jelentősége is van: az európai demokratikus közösség (*polity*) megteremtése, amely az egyéni identitások multiplikációja, egymásra épülése révén valósulhat meg.

D) AZ EU MINT DEMOIKRÁCIA

Az európai *demos* hiányának kérdésköre vezette Kalypso Nicolaïdist is, amikor az Alkotmányszerződés megszövegezését követően a demoikrácia fogalmát megalkotta.¹⁰⁰ Írásában felidézte, hogy az európai integrációról szóló viták tipikusan a kormányközi és a szupranacionális megoldásokat támogatók tábora között polarizálódik: előbbieket szerint a közös nyelv, történelem és kultúra révén definiált nemzetek képezik a politikai közösség alapját, ezért az integráció demokratikus működése is a tagállami keretek közt felelősséggel tartozó politikusok révén valósítható meg; utóbbiak szerint létrehozható, illetve létrehozandó az európai posztnemzeti identitás, amelynek folyamányaként a tagállami szinten létezőkhöz hasonló intézmények létrehozásával biztosítható az európai közösség demokratikus akaratképzése.

Nicolaïdis szerint mindkét pólus téved, és az európai integráció egy harmadik keretben értelmezendő. Az EU ugyanis új típusú politikai közösséget hozott létre, amelyhez kapcsolódóan a kormányköziség híveinek el kell fogadniuk, hogy az EU nemcsak államok, hanem népek közösségét is jelenti, míg a szupranacionalistáknak meg kell érteniük, hogy az európai integráció alapja nem egy közös identitás, hanem azt a népek pluralizmusa – *demos* helyett *demoi* – jellemzi.¹⁰¹ Nicolaïdis szerint ennek megértése nem a két pólus közti középutas megoldást jelent, hanem különálló kategóriát, amelynek lényege, hogy az EU sem nem egyszerűen demokráciák Uniója, sem nem egy külön egészként felfogott demokratikus entitás: az EU a tagállamok és a népek integrációja, demoikrácia.

E vízió leginkább Weilernek egy későbbi, 2000-ben közzétett írásában található fogalomhoz, az alkotmányos tolerancia elvéhez látszik közel esni, mivel első jellemzőjeként a szerző azt emeli ki, hogy közös európai identitás helyett egymás identitásának kölcsönös elfogadására van szükség.¹⁰² Nicolaïdis szerint e heterogén világot

⁹⁹ Ehhez lásd: CSATLÓS Erzsébet: „A bajba jutott uniós polgár védelmének rendszere harmadik állam területén” in GANCZER Mónika – KNAPP László (szerk.): *Az uniós polgárság elmélete és gyakorlata* (Budapest: Gondolat 2022) 208.

¹⁰⁰ Kalypso NICOLAÏDIS: „We, the Peoples of Europe...” *Foreign Affairs* 2004/6. 97–110.; Robert SCHÜTZE: „Models of democracy: some preliminary thoughts” *EUI Working Paper LAW* 2020/8., <https://doi.org/10.2139/ssrn.3658493>.

¹⁰¹ NICOLAÏDIS (100. l.) 101.

¹⁰² Joseph H. H. WEILER: *Federalism and Constitutionalism: Europe's Sonderweg*. <https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/00/001001.html>.

a közös európai célok és projektek képesek összetartani, amelyek megvalósításában, illetve követésében az európai értékek nyújtanak iránymutatást. Végül harmadik jellemzőként a horizontális szuverenitásmegosztást említi, amelynek révén az EU-ban a döntések nem nemzeti vagy szupranacionális, hanem „transznacionális” módon születnek meg.¹⁰³

E) A TRADICIONÁLIS ALKOTMÁNYJOGI MEGKÖZELÍTÉS NEW GOVERNANCE ALTERNATÍVÁI

Gráinne de Búrca¹⁰⁴ szerint az immár komplex politikai együttműködéssé növekedett európai integrációt több belső feszültség jellemzi, amelyet a tradicionális alkotmányjogi megközelítés és a kormányzás új formái közti eltérések is megmutatnak.¹⁰⁵ Előbbi a limitált kompetenciákat, a hatáskörök tiszta eloszlását, azok egymástól való szektorális elhatárolását, valamint a képviselői intézmények meghatározó jellegét preferálja, amellyel szemben a kormányzás új formái épp ennek ellentétét képviselik: egyre több szakpolitikai területre terjednek ki, a tagállami és szupranacionális szint között dinamikus hatalommegosztás érvényesül, nagyobb hangsúly helyeződik a politikák integrált szemléletére, a döntéshozatal pedig a releváns szereplők szélesebb körére, így civil szervezetekre, érdekvédelmi szervezetekre is támaszkodik.

A szerző szerint a kormányzás új formái éppen a tradicionális alkotmányjog hiányosságai miatt születtek meg, mivel az integráció előtt álló kihívások pragmatikus megoldásokat igényeltek. E pragmatikus megoldások közigazgatási jellegűek, ugyanakkor elmosódott a határ az uniós közigazgatási jog és alkotmányjog között, így az egyes közigazgatási jogi megoldásoknak valójában alkotmányos jelentőségük van.¹⁰⁶ Ilyennek tekinti az ügynökségek elszaporodását vagy éppen a komitológia felemelkedését,¹⁰⁷ a legnagyobb jelentőségűnek azonban a nyitott koordinációs együttműködést (Open Method Coordination, OMC) tekinti. E koordinációra épülő kormányzási forma először a Maastrichti Szerződést követően jelent meg a tagállami gazdaságpolitikákat illetően, amit az Amszterdami Szerződés a foglalkoztatáspolitikára terjesztett ki,¹⁰⁸ hogy aztán az Európai Tanács 2000-ben tartott lisszaboni csúcstalálkozóján a tagállamok már több szakpolitikát illetően is kifejezetten preferált eszközként tekintsenek rá.¹⁰⁹ Az OMC tulajdonképpen egy kölcsönös tanulásra épülő stratégiát jelent, amely nem kötelező célokat határoz meg, és így teljes

¹⁰³ NICOLAÏDIS (100. l.) 104.

¹⁰⁴ A szerzőnek számos uniós jogot érintő jelentős írása közül kiemelkedik a Paul Craiggel közösen jegyzett immár hét kiadást megélt tankönyve. Paul CRAIG – Gráinne DE BÚRCA: *EU Law. Text, Cases, and Materials* (OUP 2020 7. kiadás).

¹⁰⁵ Gráinne DE BÚRCA: „The Constitutional Challenge of New Governance in the European Union” *Current Legal Problems* 2003/1. 403–405., <https://doi.org/10.1093/clp/56.1.403>.

¹⁰⁶ DE BÚRCA (105. l.) 407.

¹⁰⁷ SZEGEDI László: *Közigazgatási bírói jogvédelem uniós átalakulás alatt? Eltérő jogvédelmi mércek az EU jogának tagállami és uniós végrehajtása során* (Budapest: HVG-ORAC 2019).

¹⁰⁸ EKSz. 129. cikk 1. bekezdés.

¹⁰⁹ Lásd például az EUMSZ 149., 160., 166., 167. és 179. cikkét.

flexibilitást biztosít a tagállamok közti együttműködésre és a jó gyakorlatok megosztására. Az OMC keretében a célok és az elérendő standardok meghatározására uniós szinten, a szakpolitikai akciótervek kidolgozására és végrehajtására pedig tagállami szinten kerül sor.

Gráinne de Búrca úgy véli, az OMC óriási jelentősége, hogy nem illeszkedik bele a klasszikus kormányközi és szupranacionális szint közötti logikába, hanem a többszintű kormányzás *par excellence* eszköze: miközben a tagállamok egyes területeken ódzkodnak hatásköröket az uniós intézményekre ruházni, az OMC keretében önként keresik az együttműködés lehetőségét az uniós kompetenciákon kívül eső területeken is, amely az alkalmazott területek fényében (pl. oktatás, foglalkoztatás, nyugdíj, bevándorlás vagy éppen szociális politika stb.) a modern versenyképes gazdaság vízióján túlmenően egy társadalmilag igazságosabb európai együttműködés vízióját is elhozhatja.¹¹⁰

F) AZ EURÓPAI ALKOTMÁNYOS TÉR ÉS AZ ALKOTMÁNYOS ELVEK JELENTŐSÉGE

Végül a legújabb teoretizáló próbálkozásként Armin von Bogdandy munkássága emelendő ki. Egyik írásának címe, amely „az Európa népei közötti mind szorosabb egységen” túla utal,¹¹¹ kiválóan jelzi a Stein és Weiler által paradigmává felerősített alkotmányjogi vízió meghaladási szándékát. Írásában a szerző a német jogtudományi hagyományban kialakult dogmatikai tisztaságot igyekszik átültetni az uniós közjogba, amelyhez kulcsfogalomként az európai alkotmányos teret használja, amely a közös értékek által kijelölt keretek közt¹¹² teszi lehetővé a közös európai célok elérését. Ebben az európai alkotmányos térben kiemelt jelentősége van az alkotmányos elveknek, amelyek dogmatikai megoldást szolgáltatnak a nemzeti, a szupranacionális és a nemzetközi jogrendszerek egyidejű érvényesülésének.¹¹³

Bogdandy szerint maguk az alapító szerződések is megannyi alkotmányos rendelkezést tartalmaznak. Úgy véli, a szerződések teljes terjedelme nem tekinthető alkotmányos tartalmúnak, de jelentős része igen. E téren négy csoportba sorolja az alkotmányos elveket: egyesek a nemzeti alkotmányokból kerültek átültetésre (ilyen

¹¹⁰ DE BÚRCA (105. lj.) 423–428.

¹¹¹ ARMIN VON BOGDANDY: „European Law Beyond 'Ever Closer Union'. Repositing the Concept, its Thrust and the ECJ's Comparative Method” *European Law Journal* 2016/4. 519., <https://doi.org/10.1111/eulj.12198>.

¹¹² Az EUSZ 2. cikkében foglalt közös értékek abszolút korlátját képezik a tagállami alkotmányossági igényeknek, amelyből az ún. fordított Solange koncepció is származik: miközben az alapjogok védelmének konkrét módja a tagállamok eltérő jogi, politikai és kulturális sajátosságaitól függ, az alapjogok mint az EUSZ 2. cikke által védett érték a tagállamok közös értéke. Ebből adódóan Bogdandy véleménye szerint a közös nevező megtalálásának legjobb módja az alapvető jogok lényeges tartalmának kikényszerítése lehet a Charta alkalmazási körén túlmutatóan is. ARMIN VON BOGDANDY et al.: „Reverse Solange – Protecting the Essence of Fundamental Rights Against EU Member States” *Common Market Law Review* 2012/2. 489–520.

¹¹³ ARMIN VON BOGDANDY: „Founding Principles” in ARMIN VON BOGDANDY – JÜRGEN BAST (szerk.): *Principles of European Constitutional Law* (Hart/Beck/Nomos 2009) 11–54.

a jogállamiság elve és a demokrácia elve), mások azoktól független európai alkotmányos elvek (a szupranacionalitás elve, a szubszidiaritás elve vagy a hatékony és egységes jogalkalmazás elve). A harmadik csoportba az uniós polgársággal járó jogosultságokkal kapcsolatos rendelkezéseket sorolja, míg a negyedikbe az Unió gazdasági alkotmányát, amelynek következtében az Unió alkotmánya, eltekintve a tagállami alkotmányoktól, legalább annyira a gazdasági jogászok terrénuma, mint a közjogászoké.¹¹⁴ Mindazonáltal az európai alkotmányos tér konstrukciójában az „európai jog” fogalma Bogdandy szerint nem lehet semleges, hanem performatív szereppel bír: nem vonatkozhat csupán az integráció jogára, hanem annak integráns részét kell képeznie „az Európa népei közötti mind szorosabb egységgel” szemben megfogalmazott elveknek (szubszidiaritás, alkotmányos identitás, kompetencia határok, kilépéshez való jog stb.) is.¹¹⁵ Legújabb írásában pedig, amelyet Jürgen Basttal közösen jegyeznek, az elvi alapú uniós alkotmányosság (*principled constitutionalism*) magjának az EUSZ 1., 2. és 3(1) bekezdését tekinti.¹¹⁶

5. ZÁRÓ GONDOLATOK

A közvetlen hatály elve, az elsőbbség doktrínája és az alapjogok védelme egyféle íratlan alapelvekként vagy láthatatlan alkotmányos rendelkezésekként¹¹⁷ jelentek meg a közösségi jogban. Az e fogalmakra épülő alkotmányjogi diskurzus felemelkedése két csatorna révén valósult meg: részben az intézményeken belüli aktorok segítették (a Bizottság Jogi Szolgálatánál és a Bíróságon dolgozó személyek), részben az akadémiai diskurzus résztvevői, elsősorban Eric Stein és az ő munkásságára építő Joseph H. H. Weiler, akik paradigmává erősítették a szerződések alkotmányjogi olvasatát.

A paradigma lényegében leválasztotta az „alkotmány” fogalmát annak államköz-pontú felfogásáról. Weiler ugyanis nem kívánta Európa egységesülését, így adott esetben egy tényleges föderalizálódás létrejöttét, ezért 1991-es írásából is az integráció közösségi víziója iránti preferencia olvasható ki. Mindezt az a 2000-ben közölt írása is megerősíti,¹¹⁸ amelyben az *alkotmányos tolerancia* fogalmát vezette be mint olyan követendő maximát, amely az európai integráció stabilitását képes megteremteni. Következtetését az EU Szerződés preambuluma azon híres bevezető mondatával támasztotta alá, amely szerint a tagállamok szándéka „az Európa

¹¹⁴ Armin VON BOGDANDY: „A Bird’s Eye View on the Science of European Law: Structures, Debates and Development Prospects of Basic Research on the Law of the European Union in a German Perspective” *European Law Journal* 2000/3. 232–235., <https://doi.org/10.1111/1468-0386.00105>.

¹¹⁵ VON BOGDANDY (111. l.) 520., 528.

¹¹⁶ Jürgen BAST – Armin VON BOGDANDY: „The Constitutional Core of the Union: On the CJEU’s New Constitutionalism” *Common Market Law Review* 2024, 1471–1500., <https://doi.org/10.54648/cmla2024099>.

¹¹⁷ Bruno DE WITTE: „Direct Effect, Primacy, and the Nature of the Legal Order” in Paul CRAIG – Gráinne DE BÚRCA (szerk.): *The Evolution of EU Law* (Oxford: OUP³2021), <https://doi.org/10.1093/oso/9780192846556.003.0007>.

¹¹⁸ WEILER (102. l.).

népei közötti mind szorosabb egység” (*ever closer Union*) megteremtése. Minthogy a szöveg, érvelt Weiler, többes számban használja a népek fogalmát, ezért egységes európai *demos* híján nincs szükség újabb közös alkotmányra, helyette a más népek identitását elismerő, és így a saját identitásunkat a másokkal való közösségben értelmező, a fennálló európai alkotmányos struktúrát elfogadó és rendszeresen megerősítő gyakorlatra van szükség.

Ahogy Weiler kidolgozta az alkotmányos tolerancia fogalmát, úgy jelentek meg az alkotmányjogi megközelítés különféle narratívái más szerzők részéről is. Természetesen mindenki és minden elmélet bemutatása nem fért bele a fenti tanulmányba, ahogyan a Komárek által előválogatott szerzői lista sem alkotott teljes képet. Érdemes ezért címszavakban megemlíteni a Bíróság jelenlegi elnökét és egyik főtanácsnokát, akik intézményi tevékenységük mellett (sőt azt megelőzően is) a szakirodalomban is erőteljesen jelen voltak. Koen Lenaerts e tekintetben Eric Steinhoz (vagy éppen Robert Schützéhez¹¹⁹) hasonlóan az *összehasonlító föderalizmus* címkéjével és az európai integrációnak az amerikai föderális tapasztalatok felőli olvasatával jellemezhető,¹²⁰ Poires Maduro pedig a *diszkurzív alkotmányosság* kulcsszavával illethető, amelynek lényege, hogy az integrációban párhuzamosan érvényesülő tagállami és uniós szuverenitásigények nem vezethetnek el az integráció működőképességének felszámolásához, azért azokat az együttműködés szelleme és az integráció akarása jegyében jogi eljárásokba szükséges becsatornázni.¹²¹ Megemlítendő továbbá az *európai gazdasági alkotmányosság* címkéje, amelyet Komárek kérdőíve Christian Joerges munkásságával fémjelzett,¹²² az *EU konzervatív kritikája*, amely Alexander Somek jogfilozófushoz fűződik,¹²³ vagy éppen a *végrehajtó föderalizmus* ideája, amely a Bíróságtól eltérő intézményekre helyezi a hangsúlyt. Fontos szerző e tekintetben Deidre Curtin, aki az EU mindennapi működésének feltárásában érdekelt.¹²⁴

A tanulmányban bemutatott alkotmányjogi paradigma létrejötté és későbbi narratívái nem születhettek volna meg, ha nem elkötelezett és határozott Európa-vízióval rendelkező, illetve a közösségi jog előmozdításának küldetését magukénak valló emberek¹²⁵ vívják a diszkurzív harcot Európáért az akadémiai világban és a Bíróságon belül egyaránt. Ennek megfelelően napjainkban már széles körben elfogadott nézet, hogy az európai integráció nagymértékben jogi integráció, amelyet

¹¹⁹ Robert SCHÜTZE: *From Dual to Cooperative Federalism* (New York: Oxford University Press 2009), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199238583.003.05>.

¹²⁰ KOEN LENAERTS: „Constitutionalism and the Many Faces of Federalism” *American Journal of Comparative Law* 1990/2. 205–263., <https://doi.org/10.2307/840100>.

¹²¹ MIGUEL POIRES MADURO: „The Heteronyms of European Law” *European Law Journal* 1999. 160., <https://doi.org/10.1111/1468-0386.00077>.

¹²² CHRISTIAN JOERGES: „What Is Left of the European Economic Constitution? A Melancholic Eulogy” *European Law Review* 2005/4. 461–489.

¹²³ ALEXANDER SOMEK: *The Cosmopolitan Constitution* (Oxford University Press 2014), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199651535.003.0006>.

¹²⁴ DEIDRE CURTIN: „The Constitutional Structure of the Union: A Europe of Bits and pieces” *Common Market Law Review* 1993/1. 17–69., <https://doi.org/10.54648/cola1993003>.

¹²⁵ JUHÁSZ ENDRE: „Magyarország és az Európai Unió Bírósága” *Közgazdasági Szemle* 2014. április. 384.

politikai döntések helyett elsősorban a jogértelmezés vitt előre.¹²⁶ Az így létrejött szupranacionális jogközösséget tehát a Bíróság ítélkezési gyakorlata szilárdította meg az akadémiai diskurzussal kölcsönhatásban. Ennek eredményeként, a '80-as évek végén felerősödő integrációs lelkesedés nyomán paradigmává ért az európai integráció alkotmányjogi leírása, majd a Maastrichti Szerződés elfogadását követően új elméleti utak, az alkotmányjogi paradigma újradefiniálási próbálkozásai, illetve az uniós jogrend minőségére vonatkozó új narratívák jelentek meg az integrációval foglalkozó tudományterületeken, amelyek nagyobb hangsúlyt fektetnek az Európai Unió plurális megközelítésére, igyekeznek elkerülni a hierarchikus struktúrát sugárzó szemléletet, és helyette a jogrendszerek heterarchiáját hangsúlyozzák.¹²⁷

¹²⁶ Harm SCHEPEL – Rein WESSELING: „The Legal Community: Judges, Lawyers, Officials and Clerks in the Writing of Europe” *European Law Journal* 1997/2. 166., <https://doi.org/10.1111/1468-0386.00025>.

¹²⁷ Ld. Matej AVBEJ – Jan KOMÁREK (szerk.): *Constitutional Pluralism in the European union and Beyond* (Oxford: Hart 2012).

TAKÁCS IZOLDA*

A *JUS COGENS* DEMARKÁCIÓS KRITÉRIUMRENDSZERE – MEGJEGYZÉSEK AZ ENSZ NEMZETKÖZI JOGI BIZOTTSÁGÁNAK *JUS COGENS*RŐL SZÓLÓ KÖVETKEZTETÉSTERVEZETÉHEZ**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.1.05>

A Nemzetközi Jogi Bizottság 2022-ben elfogadta „A nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő normáinak (jus cogens) azonosítására és jogkövetkezményeire vonatkozó következtetéstervezét” („Draft conclusions on identification and legal consequences of peremptory norms of general international law [jus cogens]”), amely minden eddigénél átfogóbban foglalkozik a jus cogens normákkal. Az alábbi tanulmány tételesen ismerteti, milyen gyakorlati előrelépést jelent ez a dokumentum. Felvázolja, hogyan sikerült tisztázni az imperatív norma körüli fogalmi homályosságokat, miközben részletesen bemutatja azt a demarkációs kritériumrendszert, melynek segítségével a jövőben pontosan be lehet azonosítani és el lehet határozni a jus cogens normákat a nemzetközi jog más szabályaitól. Az írás végül röviden kitér a jus cogens nemzetközi jogban betöltött szerepére, és megvizsgálja, hogy a következtetéstervezetnek sikerült-e megcáfolnia a doktrína jövőjére vonatkozó negatív előrejelzéseket.

BEVEZETÉS

A „szerződések szerződése” (az 1969-es Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, továbbiakban: bécsi egyezmény) óta könyvtárnyi irodalom született a *jus cogens*-ről. Ezek többsége szinte egyöntetűen elismeri, hogy a bécsi egyezmény 53. és 64. cikkei értelmében meghatározott *jus cogens* a nemzetközi jog egyik legfontosabb fogalmává vált. A szerződési jogról szóló végleges tervezet elkészítő Sir Humphrey Waldock,¹ az ILC különleges-előadója² pedig már az 1963-as második jelentésében is lakonikus tömörséggel állapította meg, miszerint a nemzetközi rend elutasításának

* PhD, vendégkutató, Norwegian Centre of Human Rights (NCHR), University of Oslo, Domus Juridica, Kristian Augusts gate 17, 0164 Oslo; doktorjelölt, ELTE ÁJK Jogi Doktori Iskola, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: izolda.t@hotmail.com.

** A szerző külön köszöni Kardos Gábor és Kajtár Gábor, illetve a két anonim lektor megjegyzéseit.

¹ A témában az első különleges-előadó James Leslie Brierly volt, majd őt követte Hersch Lauterpacht, a harmadik különleges-előadó Gerald Fitzmaurice volt, végül Sir Humphrey Waldock lett az utolsó, a negyedik.

² A *special rapporteur*-t fordítom így.

nézete egyre nehezebben tartható.³ A bécsi egyezmény 53. cikkéhez kapcsolódó pozitivisták megközelítés szerint ezek a rendi normák az általános jogelvek által alakított szokásjogi folyamat révén jönnek létre.⁴ A *jus cogens* univerzális értékekhez és az emberi méltósághoz kapcsolódó modern természetjogi eredetét pedig az államok felelősségéről szóló cikkekhez fűzött Nemzetközi Jogi Bizottság (továbbiakban: ILC) kommentárja később található úgy összegezte, miszerint a *jus cogens* szabályok pontosan azért vannak, hogy „megtiltsák azt, amit az államok és népeik túlélését, valamint a legalapvetőbb emberi értékeket fenyegető veszély miatt tűrhetetlennek tartanak”.⁵ Ennek eredményeként a *jus cogens* olyan kettős jogi funkciót tud ellátni, amelyre semmilyen más jogi fogalom nem képes.⁶

Az első forradalmi lépést tehát a feltétlen alkalmazást igénylő norma mint olyan artikulációja és az 1969-es bécsi egyezmény 53. és 64. cikkei által a pozitív jogba emelése jelentette. Az ILC szerződési joggal kapcsolatos munkája során, amely alapvetően a jogellenes megállapodások mint általános jogelv kizárásának gondolatára épült,⁷ a bizottság 72 szavazattal 3 ellenében, 18 tartózkodás mellett hagyta jóvá a szerkesztőbizottság 50. cikkének (a végleges szövegben 53. cikk) tartalmát. Ezt követően a konferencia 87 szavazattal 8 ellenében, 12 tartózkodás mellett fogadta el a cikket, amivel hivatalosan kodifikálta a *jus cogens* doktrínáját a nemzetközi jogban.⁸ Ráadásul a meghatározása egyben a *jus cogens*hez fűződő jogkövetkezményt is magában foglalta (a szerződés semmisségét), amelyet Sir Hersch Lauterpacht különleges-előadó jelentése alapján fogalmaztak meg. Az 53. cikk értelmében „a szerződés semmis, ha megkötésének időpontjában az általános nemzetközi jog valamely feltétlen alkalmazást igénylő szabályába ütközik. Ezen egyezmény alkalmazási körében az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabálya olyan normát jelent, amelyet az államok nemzetközi közössége, mint egész, olyanként fogadott el és ismert el, mint amelytől nem lehet eltérni, és amelyet csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehet megváltoztatni.”⁹ Maga a „*jus cogens*” kifejezés pedig explicite Gerald Fitzmaurice különleges-előadó harmadik jelentésében szerepelt először.¹⁰

³ Christian TOMUSCHAT: „The Security Council and Jus Cogens” in Enzo CANNIZZARO (szerk.): *The Present and Future of Jus Cogens* (Sapienza Università Editrice 2015) 16., és vö. *First Report on Jus Cogens, by Mr. Dire Tladi, Special Rapporteur*, UN Doc. A/CN.4/693., 468.

⁴ Thomas WEATHERALL: *Jus Cogens: International Law and Social Contract* (Cambridge: University Press 2015) 442. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139976664.026>.

⁵ Dinah SHELTON: *Jus Cogens, Elements of International Law* (Oxford Academic 2021) 107.

⁶ Vö. SHELTON (5. lj.).

⁷ SHELTON (5. lj.) 14–15.

⁸ TOMUSCHAT (3. lj.) 16–17. és WEATHERALL (4. lj.) 77. „Az ILC első szerződési joggal foglalkozó különmegbizottja, Brierly, nem hivatkozott a *jus cogens*re, de beszélt a szerződéses korlátozásokról. Az ILC második különmegbizottjának, Lauterpachtnak az első jelentésében egy cikket írt a *jus cogens*-ről, azzal érvelve, hogy: „az olyan szerződéses megállapodások semmissége, amelyek célja jogellenes, általános jogelv. Mint ilyennek, helyet kell kapnia a jog kodifikációjában.” – SHELTON (5. lj.) 13. *1969-es bécsi egyezmény*.

¹⁰ Vö. Antônio Augusto CANÇADO TRINDADE: *Conceptual Constructions: Jus Cogens and Obligations Erga Omnes*, in *International Law for Humankind* (Brill Nijhoff, Leiden, 2020) 129., https://doi.org/10.1163/9789004425217_014.

Fontos megemlítenem, hogy a *jus cogens*szel kapcsolatban az 1969-es bécsi szerződésjogi konferencián – a II. világháborút, a nürnbergi, illetve a tokiói pereket, valamint az 1948-as Népiirtás büntettének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezményt követően – komoly elvi ellentétek már nem alakultak ki. Sőt, jól ismert, hogy a Nemzetközi Bíróság (továbbiakban: ICJ) 1951-es tanácsadói véleményében¹¹ a népiirtás elleni kötelezettséget már eleve egyetemes normaként határozta meg az egyezmény háttérében álló elvekkel együtt.¹² Ezért kijelenthető, hogy a bécsi egyezmény munkálatainak idejére nem számított radikálisnak az olyan álláspont sem, miszerint a *jus cogens* kapcsolódik a természetjoghoz (de nem azonos vele). Ráadásul, ahogy René-Jean Dupuy helyesen rámutatott, az olyan elvek, mint a rab-szolgaság- és a népiirtás tilalma is bekerültek a pozitív jogba, vagyis a természetjog e szabályait a pozitív jog ratifikálta, ám attól, hogy pozitív jogszabályok lettek, még nem veszítették el értéküket mint az egyetemes lelkiismeret alapvető diktumai.¹³

Ebből kifolyólag az ellenszavazatok és a tartózkodások kifejezetten az imperatív norma 53. cikkben szereplő fogalmi pontatlanságának és körülíró jellegének szóltak, valamint többen aggályait kifejezték ki a semmisséggel kapcsolatos eljárási eszközök hiánya miatt, mivel úgy vélték, hogy az visszaélésekhez vezethet.¹⁴ Attól féltek, hogy a *jus cogens* destabilizáló hatással lesz a nemzetközi jogra, megnyithatja „Pandora szelencéjét”, ami végül a nemzetközi jog teljes zavarát idézheti elő.¹⁵ A norma forrását illetően pedig az egyik központi dilemma a pozitív jogba emelés után is az maradt, hogy a *jus cogens* normák az állami hozzájárulásból erednek-e (de akkor mégis miben mások, mint a „rendes” nemzetközi szokásjog szabályai), vagy egy imperatív szabály *differentia specificaját* kizárólag a természetjogi alap adja? Utóbbi eset viszont jogi bizonytalanságokat és újabb veszélyeket rejlhet magában (konszenzuális/nem konszenzuális [idealista] vita).¹⁶

A pontatlanságokból eredő szkepszist jól illusztrálja a francia nemzetközi jogászok *jus cogens*szel kapcsolatos ellenérzése, amelyet legjobban egyik meghatározó képviselőjük notórius *bonmot*-ja foglal össze: „[q]uand j'entends le mot jus cogens, je sors mon revolver” (amikor meghallom a *jus cogens* kifejezést, azonnal előkapom a

¹¹ *Advisory Opinion Concerning Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, International Court of Justice (ICJ), 28 May 1951, 12., <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/12/012-19510528-ADV-01-00-EN.pdf>.

¹² ÁDÁNY Tamás Vince: *A Nemzetközi Büntetőbíróság joghatósága*, Doktori értekezések 8. (Budapest: Pázmány Press 2014) 101.

¹³ WEATHERALL (4. lj.) 76.

¹⁴ WEATHERALL, (4. lj.) 56.

¹⁵ Lásd erről például: Ulf LINDERFALK: „The Effect of *Jus Cogens* Norms: Whoever Opened Pandora's Box, Did You Ever Think About the Consequences?” *European Journal of International Law* 2007/18. 5., 853–871. <https://doi.org/10.1093/ejil/chm044>; Dire TLADI: „Jus cogens” *Max Planck Encyclopedias of International Law*. 2024, <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1437>. A *jus cogens* veszélyeivel kapcsolatban hasonlót említ még: Hélène RUIZ FABRI – Edoardo STOPPIONI, Edoardo: „Jus cogens before international courts: The mega-political side of the story” *Law and Contemporary Problems* 2022/2. 153–180.

¹⁶ Dire TLADI: *The International Law Commission's Draft Conclusions on Peremptory Norms* (USA: Oxford University Press 2024) 43, <https://doi.org/10.1093/law/9780192846099.003.0001>.

pisztolyomat).¹⁷ Azt azonban itt is hozzá kell tennem, hogy a francia jogászok körében jellemző anatómia sem a magasabb rendű normával védeni kívánt univerzális értékekre vonatkozott, hanem (hozzáteszem jogosan) kizárólag a beazonosításuk¹⁸ pontos mechanizmusát hiányolták.¹⁹ Az ugyanis kijelenthető, hogy ma már bizonyos kérdésekben a *másként gondolkodó* államok problémája nem olyan elterjedt, mint azt sokan feltételezik. Például, amint Dinah Shelton is rámutatott, amellet, hogy a humanitárius jogi egyezményeket szinte minden állam elfogadta, az utóbbi évtizedekben a környezetvédelem kulcselemeire (klímaváltozás, ózonréteg stb.) vonatkozó többoldalú szabályozások is létrejöttek, amelyek szintén azt igazolják, hogy alapvető kérdésekben széles körű nemzetközi konszenzus alakult ki.²⁰ Ezekben a szabályokban a szubjektivitás ugyancsak olyan alacsony fokú, hogy alkalmasak lehetnek arra, hogy a jövőben univerzális, imperatív normákká válhassanak.

Mindenesetre a beazonosítási mechanizmus hiánya, illetve a jogkövetkezmények pontatlanságából kifolyólag végül is a *jus cogens* egyáltalán nem hozta el a kívánt hatást. Egyrészt mert úgy tűnik, gyakorlatilag a jogsértő államra sem rónak más kötelezettségeket vagy szankciókat, azokon túl, amelyek általában egy nemzetközi kötelezettség megszegéséből is fakadnak. Másrészt, ha az ICJ elé terjesztett jogvita tárgya súlyos *jus cogens* normasértés (lásd még alább), az semmilyen módon nem befolyásolja a joghatóságára vonatkozó szabályokat.²¹ Ezért sokak szerint a *jus cogens* egész egyszerűen hatástalan a nemzetközi jogrendszerre, ezért egy „garázsban ragadt autóként”²² jellemzik.

Bár az igaz, hogy a bécsi szerződést követően a *jus cogens* bizonytalan helyzetét jelentősen megerősítette, hogy az ILC a kényszerítő erejű normák egyes aspektusait felvette az államok nemzetközi felelősségéről²³ szóló 2001-es tervezetének (továbbiakban: ARSIWA) 26., 41. cikkeibe is. Ezzel pedig – ahogy a különleges-előadó Dire Tladi fogalmazott – *életre keltették a gyengélkedő jus cogenst* és először sikerült *a perifériáról a nemzetközi jog főáramába* sodorni.²⁴ Csakhogy

¹⁷ RUIZ FABRI-STOPPIONI (15. lj.) 153.

¹⁸ Ezt a kérdést érinti Csapó Zsuzsanna tanulmánya is, amely a *jus cogens* norma módosíthatóságának keretében tárgyalja az imperatív norma körüli homályosságokat: CSAPÓ Zsuzsanna: „[...] és amelyet csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehet megváltoztatni.” Az 1969. évi bécsi egyezmény és a *jus cogens* módosíthatósága, *Állam- és Jogtudomány* 2020/1. 25–43.

¹⁹ TLADI (16. lj.) 8.

²⁰ SHELTON (5. lj.) 12.

²¹ Vö. TOMUSCHAT (3. lj.) 35.

²² A kifejezés eredetileg De Brownie-től ered. Lásd FLAUSS, Jean-François: „Compétence Civile Universelle Et Droit International Général” in Christian TOMUSCHAT – Jean-Marc THOUVENIN (szerk.): *The Fundamental Rules of the International Legal Order* (Brill/Nijhoff 2005) 385–415. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004149816.i-472.94>, 421. A kifejezését említi még Erica DE WET: „*Jus cogens* and obligations erga omnes” in Dina SHELTON (szerk.): *The Oxford Handbook of International Human Rights Law* (Oxford University Press 2013) <https://doi.org/10.1093/law/9780199640133.003.0023>, és lásd még: TLADI (15. lj.).

²³ *Draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, 2001* (továbbiakban: ARSIWA), https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.

²⁴ TLADI (16. lj.) 8.

ez a lépés még ekkor sem tisztázta a fogalom körüli homályosságokat, amelyek végigkísérték a *jus cogenst* az 1969-es bécsi egyezménytől egészen az ILC legutóbbi, 2022-es, „A nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő normáinak (*jus cogens*) azonosítására és jogkövetkezményeire vonatkozó következtetéstervezet”²⁵ (továbbiakban: Következtetéstervezet vagy Dokumentum) megjelenéséig. A kérdés tehát a jelen írásban az, hogy a legújabb, sok szempontból áttörésnek számító Következtetéstervezet milyen lényeges előrelépést hozott a *jus cogens* elméletet kísérő bizonytalanságokat illetően.

(I) Azaz hogyan sikerült tisztázni a definícióban lévő súlyos fogalmi homályosságokat? (II) Mi az a demarkációs kritériumrendszer, amivel végre pontosan beazonosítható egy *jus cogens* norma? (III.) Sikerült-e válaszolnia a Dokumentumnak az imperatív normákkal kapcsolatos dilemmákra? (IV.) Végül, a Következtetéstervezet képes-e jövőt biztosítani a feltétlen alkalmazást igénylő normáknak a nemzetközi jogban?

Érveim szerint egy konzisztens kritériumrendszer – módszertan – felelős alkalmazása nemcsak az imperatív norma proliferációját akadályozhatja meg, de egy stabil alapot, közös „nyelvet” is nyújt a nemzetközi jognak, amivel az alapvető emberi jogok hathatós védelmét is elősegítheti.

I. A KÖVETKEZTETÉSTERVEZET: ÚJABB MÉRFÖLDKŐ A *JUS COGENS* ELMÉLETBEN

Miután egyértelművé vált, hogy mind a nemzeti, mind a nemzetközi bíróságok kénytelenek foglalkozni a feltétlen alkalmazást igénylő normákkal és az azzal kapcsolatos kérdésekkel, nem lehetett tovább odázni a lépést, hogy minden eddiginél átfogóbban tisztázzák a *jus cogens* körüli dilemmákat és jogkövetkezményeket.²⁶ Így az ILC 2015-ben elkezdte munkáját, majd többévnnyi megfeszített bizottsági ülést és egyeztetést követően,²⁷ átlendülve a világjárvány okozta akadályokon, 2022 augusztusában végül elfogadta és publikálta a végleges Következtetéstervezetet – amelynek egyik erőssége az alapdefinícióban lévő obskúrus elemek tisztázása és azon metódus pontosítása, amelyekkel a „szupernormák” elhatárolhatók a nemzetközi jog más szabályaitól.

Nevezett Dokumentum négy nagyobb egységből, „fejezetből” (*Parts*) áll, melyek összesen 23 következtetést és kommentárt (*conclusion, commentary*, a továbbiakban: részek) foglalnak magukban. Az (1) bevezető fejezet a definíciót, a (2) második

²⁵ *Draft conclusions on identification and legal consequences of peremptory norms of general international law [jus cogens]* (továbbiakban: A/77/10), <https://www.refworld.org/reference/research/ilc/2022/en/148953>.

²⁶ TLADI (16. lj.) 19.

²⁷ Az ILC munkájával kapcsolatban lásd: DIRE TLADI (szerk.): *Peremptory norms of general international law (jus cogens)* (Brill/Nijhoff 2021); illetve: SEAN D. MURPHY: „Peremptory norms of general international law (*jus cogens*) (revisited) and other topics: The seventy-third session of the International Law Commission” *American Journal of International Law* 2023/1. 92–112., <https://doi.org/10.1017/ajil.2022.80>.

a feltétlen alkalmazást igénylő normák azonosításának módszerét, a (3) harmadik a jogkövetkezményeket, a (4) negyedik pedig az általános rendelkezéseket érinti. Végül a Dokumentumot a sokak által kritizált Melléklet (*Annex*) zárja, amely a *jus cogens* normák nem taxatív listáját tartalmazza.²⁸ Az ENSZ Közgyűlése azonban első körben, a 77. ülészakán nem fogadott el határozatot a Következtetéstervezzettel kapcsolatban, és annak vizsgálatát a következő ülészakára halasztotta.²⁹ De a 78. ülészakán, 2023 decemberében is mindössze üdvözölte és tudomásul vette (*having considered, taking note of, welcomes, expresses its appreciation*) az ILC munkáját, illetve közölte az egyes kormányok Dokumentumra vonatkozó írásbeli észrevételét és megjegyzéseit.³⁰ Dire Tladi különleges-előadó szerint bár ez nincs hatással a Következtetéstervezet jogi státusára vagy tartalmára – ráadásul *meg kell állnia a saját lábán* is –, de a határozat első kérdésre történő elfogadásának kudarca a 77. ülészakán mégis elgondolkodtató, ezért érdemes megvizsgálni ennek okait, valamint azt, hogy ezen *intermezzo* milyen hatással lehet a feltétlen alkalmazást igénylő norma további fejlődésére, jövőjére.³¹

I. A. FOGALMI TISZTÁZÁS – TÚL A SZERZŐDÉSEK JOGÁN

A *jus cogens* definíciója a bécsi egyezmény már idézett 53. cikkén alapul és ez került bele – kisebb változtatásokkal – a Következtetéstervezet 3. részébe is. Eszerint: „[a] nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő normája (*jus cogens*) olyan norma, amelyet az államok nemzetközi közösségének egésze olyanként fogadott el és ismert el, mint amelytől nem lehet eltérni, és amelyet csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehet megváltoztatni.”³²

Ebből a meghatározásból azonnal kitűnik, hogy a bécsi egyezményben (53. cikk) lévő „szerződés” (*treaty*) és „semmis” (*void*) kifejezéseket elhagyták. Ennek két oka volt. Az egyik, hogy a szerződés³³ *ab initio* érvénytelensége inkább a *jus cogens* normasértés egyik következményének tekinthető,³⁴ a másik pedig az, hogy a *jus cogens* mára túllépett a szerződések jogán, és a „rendes szokásjognál” is magasabb

²⁸ DIRE TLADI: „The UN ILC’s Draft conclusions on the peremptory norms of general International law: The tale of the Annex” *Malaysian Journal of Syariah and Law* 2024/1. 1–10., 3., <https://doi.org/10.33102/mjssl.vol12no1.671>.

²⁹ TLADI (28. lj.)

³⁰ United Nations: *Report of the Sixth Committee on the work of its seventy-eighth session* (Document No. A/C.6/78/L.21) 2023, <https://documents.un.org/doc/undoc/ld/n23/350/08/pdf/n2335008.pdf?token=Z9AyWCPRSCeMxZcSKl&fe=true>, lásd még: *Upholding tradition of consensus, Sixth Committee concludes seventy-eighth session, approving 16 draft resolutions, two draft texts* (Press Release No. GA/L/3707), 17 November 2023, <https://press.un.org/en/2023/gal3707.doc.htm>.

³¹ TLADI (28. lj.) 1.

³² A/77/10, 27.

³³ A Következtetéstervezet 11. része a *jus cogens* normával ellentétes szerződési rendelkezések elválaszthatóságának kérdésével foglalkozik, melyet ebben a tanulmányban részletesen nem ismertettek. A/77/10, 51.

³⁴ Vö. A/77/10, 27.

rangot élvez a nemzetközi hierarchiában.³⁵ Ezért a nemzetközi szokásjog szabályaira is igaz, akárcsak a szerződésekre (bécsi egyezmény 64. cikk),³⁶ hogy az érvényben lévő szokásjogi szabályok³⁷ azonnal megszűnnek (nem *ab initio* érvénytelen-ség), amennyiben azok a nemzetközi jog egy új *jus cogens* normájával ellentétesek – hiszen egy már létező *jus cogens* normával ellentétes új szokásjogi norma eleve nem is jöhetne létre.

A pozitivisták meghatározáson túl a *jus cogens* definíció szerves részét alkotják a Dokumentum 2. részben ismertetett, az imperatív normák általános természetére (természetjogi eredetére) vonatkozó megállapítások is. Ezek kiemelik, hogy a nemzetközi jog imperatív normái olyan szabályok, amelyek első körben azért kaptak kitüntetett figyelmet, mert a nemzetközi közösség alapvető értékeit tükrözik és védik, így egyetemesen érvényesek, valamint hierarchikusan felette állnak a nemzetközi jog más szabályainak.³⁸ A *jus cogens* normák tehát olyan – nem metafizikai értelemben vett – univerzális értékeken alapulnak, melyek mögött a nemzetközi közösség egésze által osztott különleges értékek húzódnak.

Például a *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, és az *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)* ügyekben a népiirtást olyan nemzetközi bűncselekménynek írták le, mint amely „megrázza az emberiség lelkiismeretét, nagy veszteségeket okoz az emberiségnek és ellentétes az erkölcsi joggal, valamint az ENSZ szellemével és céljaival”.³⁹ Ugyanez vonatkozik a humanitárius jog számos szabályára is, melyek „a nemzetközi szokásjog áthághatatlan elveit” alkotják.⁴⁰

A jellemzők és a meghatározások ismertetésével tehát a 2. és 3. rész tartalmazza, *per definitionem* mit értünk feltétlen alkalmazást igénylő normákon. Ráadásul ebből az is kiténik, hogy a *jus cogens* normák magukban foglalják azt a kívánalmat, hogy biztosítsák az érték (modern természetjogi ihletésű) és a forma (pozitív jog) sajátos *equilibriumát*. Ezért a Dokumentum újabb kísérletnek tekinthető a nemzetközi jog konszenzualista és idealista elemeinek közeledésre is.⁴¹

Arról, hogy a definícióban lévő konstitutív elemek pontosan mit jelentenek, a kritikákra adott válaszokból fog kiderülni, alább.

³⁵ A/77/10, 27.

³⁶ „Ha az általános nemzetközi jog új, feltétlen alkalmazást igénylő szabálya alakul ki, valamennyi, ezzel a szabállyal ellentétben fennálló szerződés semmissé válik és megszűnik.” 1969. évi bécsi egyezmény, 64. cikk. Kihirdette: 1987. évi 12. törvényerejű rendelet a szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről.

³⁷ Vö. a Következtetéstervezet 14. részével: A/77/10, 55–60.

³⁸ A/77/10, 18.

³⁹ A/77/10, 18.

⁴⁰ A/77/10, 19.

⁴¹ TLADI (16. lj.) 60.

II. A DEMARKÁCIÓS KRITÉRIUMRENDSZER

II. A. A KORÁBBI DILEMMÁK ÉS VÁLASZOK AZ ÚJ METODOLÓGIA MENTÉN

Ahogy a bevezetőben említettem az imperatív normákra vonatkozó tanulmányok jó része egyben a *jus cogens* elmélet kritikáját jelentik, és elsősorban azokat a potenciális kockázatokat ismertetik, amelyeket a doktrína magában hordoz. Az egyik klasszikus dilemma szerint – mely egészen eddig tartotta magát – a legnagyobb veszély abban van, hogy „nem tudni, milyen mechanizmussal lép át egy szabály a rendes norma státuszából [...] a magasabb rendű norma státuszába”.⁴² A Következtetéstervezet erre szigorú, kétlépcsős megközelítéssel felelt.

1. *lépcső*: Először is, ahhoz, hogy egy norma elérje a feltétlen alkalmazást igénylő státust, bizonyítani kell, hogy a kérdéses norma az általános nemzetközi jog egyik normája.

2. *lépcső*: Másodszor igazolni kell, hogy a kérdéses norma az általános nemzetközi jog azon normája, melyet az államok nemzetközi közössége, *mint egész* olyan normának fogad és ismeri el, amitől nem lehet eltérni és csak azonos jellegű normával módosítható. Ebből az is látható, hogy az elfogadás és elismerés egyszerre két dolgot jelez: (a) azt, hogy *mit kell elfogadni és elismerni* – a norma olyan norma, amelytől nem lehet eltérni, illetve hogy csak azonos jellegű normával lehet módosítani.⁴³ (b) Ezen felül arra is rámutat, hogy *kinek kell az elfogadást és elismerést végrehajtania* – nevezetesen az államok nemzetközi közössége egészének.⁴⁴

A *jus cogens* elmélet második klasszikus problémája pedig az első dilemmából egyenesen következik. Ugyanis ahhoz, hogy a beazonosítás kétlépcsős folyamatát el tudjuk végezni, ismernünk kell az abban használt kritikus fogalmat is. A bécsi egyezmény óta a leghomályosabb kifejezés – mely máig nagy fejtörést okoz a nemzetközi jogászoknak – a *jus cogens* definícióban szereplő „államok nemzetközi közösségének egésze” szóösszetétel pontos jelentése. Bár az előző bekezdésből kiderült, hogy az elismerés egy szigorú metódus, de, amint Weil jól ismert kritikája is említi, „[e]nnek a folyamatnak a középpontjában [...], az államok egészének nemzetközi közössége áll; de ki vagy mi ez a közösség? Minden állam, vagy csak néhány, és ha néhány, akkor melyek azok?”⁴⁵

⁴² Prosper WEIL: „Towards Relative Normativity in International Law?” *American Journal of International Law* 1983/77. 413–442., 426., <https://doi.org/10.2307/2201073>. Lásd még: Kovács Péter: *Nemzetközi közjog* (Budapest: Osiris tankönyvek 2016). Martti KOSKENNIEMI: „Fragmentation of international law: Difficulties arising from the diversification and expansion of international law. Report of the Study Group of the International Law Commission” 2006 (para. 375), https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_l702.pdf, és Ulf LINDERFALK: *The Law of Treaties: A Comparative Analysis* (Oxford University Press 2007) 5.

⁴³ A Következtetéstervezet nem foglalkozik a *jus cogens* módosításával. A módosítás témájában lásd pl. Thomas KLEINLEIN: „Change of Peremptory Norms of General International Law (*Jus Cogens*)” *ESIL Reflections* 2023/5.

⁴⁴ A/77/10, 30.

⁴⁵ WEIL (42. lj.) 426., 432.

A Következtetéstervezet szerint „az államok nemzetközi közössége, mint egész” a következő elemekből áll: az (1) államok (2) nagyon nagy és (3) reprezentatív többsége. Ahol (1) az államok általi elfogadás és elismerés releváns a *jus cogens* státus elérésének tekintetében, de ez nem jelenti, hogy más nemzetközi jogalanyok egyáltalán nem játszanak szerepet az értékelésben.⁴⁶

A (2) „mint egész” pedig a nagyon nagy többség általi elfogadást jelent. Például a Következtetéstervezet kiemelte, hogy annak megállapításakor, miszerint a halálbüntetés tilalma nem *jus cogens*, az Amerikai Egyesült Államok Hatodik Kerületi Fellebbviteli Bírósága a *Buell v. Mitchell* ügyben rögzítette, hogy azért nem, mert „csak hatvanegy ország, vagyis az államok mintegy harminckét százaléka törölte el teljesen a halálbüntetés alkalmazását.”⁴⁷

A többség azonban soha nem egyszerű többséget jelent, tehát nemcsak mennyiségi tényezők számítanak (ez nem egy *mechanikus* feladat, ahol az államokat egyszerűen megszámloljuk), hanem minőségi értékelésre is szükség van. Ezért (3) nagyon nagy és reprezentatív⁴⁸ többségről van szó, aminek régiókon, jogrendszeren és kultúrákon átívelőnek kell lennie.⁴⁹

Nota bene, a különleges-előadó a Következtetéstervezet munkálatairól írt könyvében (*The International Law Commission's Draft Conclusions on Peremptory Norms*) hozzáteszi, hogy az „államok” fogalma azért egészült ki a „közösség egésze” kifejezéssel, mert így az egyes államok érdekein túlmutató egyfajta *sui generis* „közösségi érdek” is tükröződik. Ezzel a nyelvi fordulattal az ILC nem titkolt célja – ahogy már említettem – az idealista (közösség, mint egész, önmagában is létező koncepciója) és a konszenzualista (ez egyes államok elismerésének szükségessége) megközelítések közötti feszültség feloldása volt.⁵⁰

A nemzetközi jogászok egy része azonban továbbra sem elégedett ezzel a magyarázattal. Sőt, a nemzetközi jog egyik régi, klasszikus kritikája a *jus cogens* elmélettel kapcsolatos ellenérzésekben ma is tükröződik. Weil szerint például a „nemzetközi közösség” és a „jogtudat” fogalma könnyedén kódszavakká válhatnak, ugyanis

⁴⁶ Lásd erről: A/77/10, 39. para 5.

⁴⁷ A/77/10, 32. Az ILC külön kiemelte, hogy a nemzetközi jog nem ismeri el a regionális *jus cogens* fogalmát. Vö. TLADI (16. lj.) 31–32.

⁴⁸ Ennek küszöbértékét nem határozták meg, ez nyitott abban az értelemben, hogy mérlegelési jogkört biztosít az adott helyzet releváns körülményeinek ismeretében. TLADI (16. lj.) 97.

⁴⁹ A/77/10, 39. Egy példa arra, milyen veszélyes, ha csak a mennyiségi szempontokat nézzük és az államokat számloljuk meg az elfogadás és elismerés tekintetében. Képzeljünk el egy szabályt (X), amelyet 180 állam *opinio juris cogentis*-t fejezett ki, a több (jelentős népességű) állam viszont hevesen elutasította. Most vegyünk egy másik szabályt (Y), amihez csak 120 állam *opinio juris cogentis*-t jeltető bizonyítékot találunk. Ezt az Y szabályt viszont nyilvános fórumokon, vitákban, diplomáciai levelezésben közölték, és egyetleneg állam sem emelt soha ellene kifogást, és soha nem kérdőjelezte meg *jus cogens* státusát. Ennek mentén az Y szabály *jus cogens* státuszára vonatkozó igény erősebbnek tűnik, mint az X szabályé, még akkor is, ha az X szabály esetében több állam támogatta mennyiségileg. Tehát a reprezentatív értékelésnél a döntéshozónak figyelembe kell vennie a releváns körülményeket, így arra a kérdésre, vajon elég bizonyíték-e, ha egy szabályt 120 állam elfogadja és elismer *jus cogens*-nek a helyes válasz: attól függ, bizonyos esetekben elég, máskor nem biztos. TLADI (16. lj.) 98–99.

⁵⁰ TLADI (16. lj.) 45.

bizonyos államok (politikai és gazdasági befolyásuk révén) még mindig egyenlőbbek másoknál. Ez pedig nemcsak az államok szuverén egyenlőségét teheti üres frázissá, de azt eredményezi, hogy a nagyobb hatalommal rendelkező államoknak kiváltságos joguk van a törvényhozói hatalomban való részesedésre is. Ebből kifolyólag biztosítani tudják saját értékhierarchiájuk érvényesülését, és jogot formálnak arra, hogy másoktól is megköveteljék ezek betartását. Ily módon a „nemzetközi közösség” fogalma mindenféle manipulációra alkalmas, mert *leple alatt* egyes államok arra törekednek, hogy olyan (partikuláris) ideológiai jogrendszert ültessenek át a nemzetközi társadalomba egyetemesnek feltüntetve, amely valójában pluralizmusának tagadását jelenti.⁵¹ Úgy vélem, pontosan ez a kritika fogalmazódik meg az úgynevezett „euroszkepticismusban”, ami számos nemzetközi jogász által támogatott nézet.

Sőt, ezzel párhuzamosan az olyan szakértők, mint Martti Koskenniemi és David Kennedy, (újabban) éles kritikákat fogalmaznak meg a kortárs nemzetközi jogot illetően is, különösen az európai megközelítések alapján értelmezett jogrendszerrel kapcsolatban. Kritikájuk szerint a nemzetközi jog *hibája*, hogy implicite még mindig hordozza a nyugat-európai és amerikai hegemonia nyomait, miközben azt az illúziót kelti, hogy univerzális rendet képvisel.⁵² Ténylegesen azonban egy részleges történelmi és nem globális valóságot jelenít meg.⁵³ Ennek eszmei háttere pedig abban ragadható meg, hogy Koskenniemi szerint nincsenek univerzális elvek, ezért még az olyan alapelv, mint a jogállamiság sem jelent korlátlan jót. Az pedig, hogy mit takar a fogalom a gyakorlatban, és kinek az igényét fogja támogatni, szerinte ugyancsak vitatott kérdés. Ezért, ha a *rule of law*-ra, mint korlátlan jóra (univerzális elvre) tekintünk, akkor fennáll annak a veszélye, hogy lehetetlen lesz szerződéseket, határozatokat elfogadtatni az ellenszegülő szereplőkkel, egyes helyi közösségek szabályozási politikájával szemben. Mindez pedig nem azért fog bekövetkezni, mert van olyan „hatalmi politika”, amely a nemzetközi jog jó ötleteit ellenzi – hanem pontosan a különböző döntéshozatali és végrehajtási struktúrák jelentik magát a nemzetközi jogot. Koskenniemi tehát úgy véli, a nemzetközi jog nem alapulhat azon a feltételezésen, miszerint *az ellenfelem preferenciái eleve csak egoista érdekeket vagy politikai elfogultságot tükrözhetnek*, ezért az én (univerzálisnak tételezett) preferenciámat kell támogatnia.⁵⁴

A sok szempontból érthető argumentum mégsem tűnik kellően átgondoltnak,⁵⁵ különösen, ha a *jus cogens* elmélettel kapcsolatban vizsgáljuk. Az ilyen és ehhez

⁵¹ WEIL (42. lj.) 44.

⁵² DAVID KENNEDY – MARTTI KOSKENNIEMI: *Of law and the world: Critical conversations on power, history, and political economy* (Harvard University Press 2023) 63., <https://doi.org/10.2307/jj.4820342.9>.

⁵³ KENNEDY–KOSKENNIEMI (52. lj.) 63.

⁵⁴ KENNEDY–KOSKENNIEMI (52. lj.) 65.

⁵⁵ Kolb ezt politikai érvek hívja, melyet szerinte sokan azért hoznak fel, hogy igazolják, azért veszélyes a *jus cogens* a nemzetközi jogra nézve, mert könnyedén a politikai manipuláció eszközévé válhat. Ezeket a kritikákat azzal veti el, hogy bár a veszély lehet valós, de ugyanez az összes jogi fogalommal szemben is felhozható. Ezért „nincs értelme, hogy a fürdővízzel együtt a gyermeket is kidobjuk.” ROBERT KOLB: *Peremptory International Law – Jus Cogens: A General Inventory* (Hart Publishing 2015) 25.

hasonló érvek ugyanis nem veszik figyelembe, hogy a *jus cogens* normák nem ontológiai értelemben vett univerzális vagy örök elvekből, értékekből (korlátlan jóból) származnak, tehát semmi esetre sem ágensfüggetlenek. Ellenkezőleg, empirikus tapasztalatokon alapulnak, és a különböző érdekek ütköztetése révén alakultak ki. Ennek lényegét úgy lehetne összefoglalni, hogy pl. „a demokratikus országokban az agresszió elleni védekezés közben a *nyilvános kritika elnyomása nélkül* is elegendő támogatást kapnak a szükségképpen messzire nyúló intézkedések (melyek akár a holista tervezés jellegét is ölthetik), míg a támadásra készülő vagy agresszív háborút vívó országokban a nyilvános kritikát rendszerint *el kell fojtani avégett*, hogy a nyilvános támogatást, az agressziót védekezésékként beállítva, mozgósítani lehessen.”⁵⁶ Ebből az idézetből világosan kirajzolódik az érvem, miszerint: vannak olyan elvek, joggyakorlatok amik elsőre tényleg a nyugati hegemonia Koskennemi és Weil által felvázolt köntösét ölthetik, azaz helyhez kötöttek tűnnek, a holista tervezés jellegével. De úgy vélem, ezek valójában a *nyilvános kritika elnyomása nélkül*, tehát a különböző nézetek, érvek ismeretében is elegendő támogatást kapnak/kapnának, és pontosan ezért lehetnek egyetemesek. Míg nem egy zárt vagy autoriter rendszerben, tehát ahol a helyhez kötött joggyakorlat a nyilvános kritika elnyomásával alakult ki, ott nem tudhatjuk, hogy a kritika elnyomása nélkül is elegendő támogatást kapna. Kizárólag a különböző szemléletek ütköztetése, racionális kritika révén lehet „tesztelni”, hogy melyik elmélet stb. helyes, életképes, amire egy nyitott és demokratikus rendszerben van mód. Eszerint a *rule of law* (ahogy a demokrácia is) mindössze azért lehetnek „korlátlanul jók” (egyelőre jobbat nem ismerünk), mert lehetőséget biztosítanak arra, hogy az ellenérvek elnyomása nélkül ütköztessük a különböző nézeteket, hogy több alternatívát megismerhessünk – ami a szabad akarat és választás szükséges feltétele. És nem azért védjük ezeket, mert hiszünk abban, hogy valamely általunk képviselt jogelv korlátlanul jó, vagy öröktől fogva létezik a jogászok platóni paradicsomában, ezért rá akarjuk erőltetni ezen „preferenciánkat” a teljesen más társadalmi rendszerekre, mint valamiféle „szekuláris vallást”.

Másrészt azt se feledjük, hogy a *jus cogens* által védett elvek és értékek – Pierre-Marie Dupuy szavait idézve – éppen a Dél győzelmét jelentették a Nyugat felett. Hiszen a *jus cogens* normasértésből eredő *erga omnes* kötelezettségekkel nem a nyugati államok kedvében akartak járni, hanem arra próbálták ösztönözni velük a fejlődő országokat, hogy újra az ICJ útjára lépjenek, amelyet a délnyugat-afrikai ügyben⁵⁷ hozott döntés után elhagytak.⁵⁸ Ráadásul – ahogy Christian Tomuschat említi –, az imperatív normák felől szemlélve az államok, mint a világ jogrendjének végső urai is *trónfosztottá* váltak. Ezért a nagyhatalmú nemzetek a legbarátságtalanabbak a *jus cogens*szel szemben.⁵⁹ Amit igazol az is, hogy a Következtetéstervezet

⁵⁶ Karl POPPER: *A historicizmus nyomorúsága*. Ford. Litván György (Akadémiai 1989) 106.

⁵⁷ *South West Africa (Ethiopia v. South Africa)*. Az ügy áttekintését lásd: <https://www.icj-cij.org/case/46>.

⁵⁸ RUIZ FABRI-STOPPIONI (3. lj.) 178. Az eredeti cikk: Pierre-Marie DUPUY: „Some Reflections on Contemporary International Law and the Appeal to Universal Values: A Response to Martti Koskenniemi” *The European Journal of International Law* 2005/1. 131–137., 134., <https://doi.org/10.1093/ejil/chi107>.

⁵⁹ Vö. TOMUSCHAT (3. lj.).

vítája során a *jus cogens* elmélet kritikája gyakorta éppen a nyugati államoktól érkezett.⁶⁰ Ezt az álláspontot erősítette Dire Tladi különleges-előadó is, aki az ILC munkáját érintő megjegyzéseit azzal a nagyhatású gondolattal zárta, miszerint a *jus cogens* „a gyengék és a jogfosztottak fegyvere a hatalmasok és kiváltságosok részéről elkövetett hatalommal való visszaéléssel szemben.”⁶¹

A következő fenntartás és félelem, amit vizsgálni érdemes a *jus cogens* elmélettel kapcsolatban, az az állítás, miszerint „az általános nemzetközi jog szabályainak ellenállhatatlan áradata egymás után fogja felduzzasztani a magas szintű normák kategóriáját, amelynek elvileg korlátozottnak és kivételesnek kell maradnia.”⁶² Ez a veszély a Következtetéstervezettel elhárult, ugyanakkor a Dokumentum egy új, az előbbivel éppen ellentétes dilemmát implicált.

Először is, az eredetileg megfogalmazott félelem azért nem vált valóra, mivel azok a normák melyekről biztosan állítható, hogy *jus cogens*nek ismerte és fogadta el a nemzetközi közösség, évek óta mindössze egy nagyon rövid listát tesznek ki (összesen nyolc norma tartozik ide). Így ennek alapján megállapítható, hogy sem „a superjogba való lopakodó felemelkedés”,⁶³ sem elburjánzás nem tapasztalható a „szupernormák” tekintetében.

Ezt a jelenséget a Következtetéstervezet a szigorú igazolási eljárással még tovább erősítette, tekintettel arra, hogy nagyon magas a bizonyítási teher egy nemzetközi jogi norma *jus cogens* státusának igazolásához. Az elsődleges bizonyítékokat ugyanis (8. rész), ahogy a nemzetközi szokásjog esetében, az állami gyakorlatok⁶⁴ adják (általános gyakorlat, amelyet jogként fogadnak el, *evidence of acceptance as law* [*opinio juris*]). Ez a tény pedig éppen a korábbi félelmekkel ellentétes dilemmát idézett elő, hiszen az egyes államok már a Következtetéstervezet munkálatainak kezdetén az állami gyakorlatok hiányára hívták fel a bizottság figyelmét.⁶⁵ Úgy vélték, emiatt fennáll annak a veszélye, hogy egy autoriter szöveggel az ILC kárt okoz a *jus cogens*nek, mert egyszerűen befagyasztja azok fejlődését, főleg egy konzervatív összetételű bizottság esetén.⁶⁶ Ezzel konkrétan arra utaltak, hogy a Mellékletben felsorolt lista még mindig egy múlt századi felfogást tükröz, mert egyik *jus cogens*

⁶⁰ TLADI (16. lj.) 13–14.

⁶¹ TLADI (28. lj.) 6.

⁶² WEIL (42. lj.) 427.

⁶³ WEIL (42. lj.) 427.

⁶⁴ Idetartoznak „az államok nevében tett nyilvános nyilatkozatokat; hivatalos kiadványokat; kormányzati jogi véleményeket; diplomáciai levelezést; alkotmányos rendelkezéseket; jogalkotási és közigazgatási aktusokat; nemzeti bíróságok határozatait; szerződési rendelkezéseket; nemzetközi szervezet vagy kormányközi konferencia által elfogadott határozatokat; és az államok egyéb magatartását is.” A/77/10, 40.

⁶⁵ Több állam úgy vélte, hogy az ILC munkája nem az állami gyakorlaton alapult. Leginkább az Egyesült Államok, Izrael, Törökország és az Egyesült Királyság hangoztatta ezt. Izrael és az Egyesült Államok szerint általában *jus cogens* normáival kapcsolatos állami gyakorlat kevés. Más államok, amelyek általánosságban támogatták az ILC megközelítését, ugyancsak az állami gyakorlat hiányára mutattak rá. Pl. az Egyesült Királyság és az északi országok, amelyek nem is kritikaként, hanem tényként állapították meg, hogy kevés gyakorlat áll rendelkezésre. Vö. TLADI (16. lj.) 13.

⁶⁶ TLADI (16. lj.) 11., 13.

norma sem érinti a környezetvédelem vagy a nemek közötti jogok területét. Ebben az összefüggésben „Mr. Jalloh azt mondta, hogy megdöbbsen, mert úgy tűnik, megrekedtünk az 1960-as években. [...] Voltak olyan államok, amelyek szintén megjegyezték, hogy ezeket a kortárs humanitárius aggályokat is meg kellett volna ragadni.”⁶⁷

Ahogy alább még kitérek rá, a Mellékletben lévő lista a Dokumentum legkritikusabb részét képezte, holott a bizottság előre jelezte, hogy a felsorolás mindössze a korábban már többször hivatkozott *jus cogens* szabályok jegyzéke, nem taxatív, és nem is a Következtetéstervezet módszerének szűrőjén keresztül lettek kiválasztva a normák. Másrészt meg kell jegyezni, hogy jöllehet a nemi alapú jogsértéseket és a környezetvédelmet érintő szabályok ténylegesen nem szerepelnek a listán, de ezek a nemzetközi bíróságok gyakorlatában fokozatosan előtérbe kerülnek.

Így említhető például a Sierra Leone-i Különleges Bíróság, amely a *Prosecutor v. Brima, Kamara, and Kanu* ügyben kimondta, hogy a kényszerházasság is emberiesség elleni bűncselekménynek minősül.⁶⁸ Az ICTY pedig a jól ismert *Furundžija* ügyben⁶⁹ a kínzás tilalmába új elemként vette fel a nemi erőszakot. Bár az ICTY 5. cikkelye eleve emberiesség elleni bűncselekménynek minősítette, sőt, az 1949. évi genfi egyezmények és a két kiegészítő jegyzőkönyv ugyancsak külön említik a háborús időszakban tilalmazott bánásmódok körében. De a *Furundžija* ügyben az ICTY hosszan érvelt amellett, hogy az államok a kínzás fogalmát kibővítették, így az mára magában foglalja a szexuális bántalmazást.⁷⁰ Ezt a tételt erősítette az 1996-os *Raquel Martí de Mejía v. Peru* ügy is, amelyben az Emberi Jogok Amerika-közi Bizottsága a nemi erőszakot ugyancsak kínzásként minősítette, hangsúlyozva, hogy az a fizikai kínzás egyik formáját valósítja meg.⁷¹

Bár a nemi alapú üldöztetés miatti felelősségre vonás az emberiesség elleni bűncselekmények körében még ma is kihívást jelent, különösen a nemi alapú megkülönböztetés mértéke miatt,⁷² de az utóbbi években ezen a területen is történt előrelépés. 2022 decemberében az Nemzetközi Büntetőbíróság (továbbiakban: ICC) ügyészi hivatala ugyanis nyilvános konzultációt indított egy irányelvről, amelynek célja a nemi alapon történő üldöztetéssel kapcsolatos elszámoltathatóság előmozdítása,⁷³ valamint az ilyen jogsértések kivizsgálása és üldözése a Római Statútum joghatósá-

⁶⁷ TLADI (16. lj.) 233.

⁶⁸ HOFFMANN Tamás: „Az emberiesség elleni bűncselekmények nemzetközi és magyar jogi szabályozása” *Állam- és Jogtudomány* 2017/1 29–55., 54. és *Prosecutor v. Brima, Kamara, and Kanu*, *Judgment*, Case No. SCSL-2004-16-A (Feb. 22, 2008) para. 182–203.

⁶⁹ *Prosecutor v. Anto Furundžija (Trial Judgement)*, IT-95-17/1-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 10 December 1998.

⁷⁰ Vö. TAKÁCS Izolda: „A kínzás tilalma, mint abszolút jog – Dilemmák a nemzetközi jogban” *Jogtudományi Közlöny* 2022/6. 234–242.

⁷¹ TAKÁCS (70. lj.).

⁷² Emily KENNEY: „Gender persecution: Addressing rights violations through international criminal law” *Justice Rapid Response* 2023. <https://www.justsecurity.org/88107/addressing-gender-persecution-violations-through-international-law/>.

⁷³ *The Office of the Prosecutor launches public consultation on a policy initiative to advance accountability for gender persecution under the Rome Statute*, <https://www.icc-cpi.int/news/office-prosecutor-launches-public-consultation-policy-initiative-advance-accountability-gender>.

gi keretén belül.⁷⁴ A kezdeményezésre az *Al-Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed* ügyet követően került sor, amelyben az ICC már külön vizsgálta a nemi alapú erőszak bűncselekményét, és a vádak között szerepelt a nemi erőszak és a szexuális rabszolgaság büntetése is. Az ICC tárgyalókamarája nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „a kamara hivatkozik azon megállapításaira, melyek szerint az Ansar Dine/AQIM különösen a timbuktui nőket célozta meg nemi alapon, amennyiben aránytalan büntetéseket szabott ki a nőkre, és amelyek nemi alapú erőszakkal jártak. [...] A kamara ezért megállapítja, hogy a fent említett cselekmények a Statútum 7. cikke 1. bekezdésének h) pontja szerinti vallási és nemi alapon történő üldöztetés emberiség elleni bűncselekményét valósítják meg.”⁷⁵ Bár Al-Hassant utóbbiak alól felmentették, de az ügynek döntő jelentősége volt a nemi alapú bűncselekmények tekintetében. Al-Hassant végül az ICC 2024. november 20-án emberiség elleni és háborús bűncselekmények miatt ítélte tízéves szabadságvesztésre.⁷⁶

Ezek a jogesetek tehát enyhíthetik a konzervatív vádak, másrészt jelentős szerepet játszanak az imperatív normák evolúciójában is, bizonyítva, hogy a *jus cogens* normák fejlődése – a szigorú kritériumok ellenére – nem fagyhat be. Sőt, az ILC külön is hangsúlyozta, hogy bár a *jus cogens*hez társított értékek általában humanitárius jellegűek, de még ez sem jelenti azt, hogy más értékek ne állhatnak mögötte, amennyiben a nemzetközi közösség osztja ezt a „más” nézetet is, tehát még maguk az értékek sem statikusak és idővel azok is változhatnak.⁷⁷ Ráadásul, amint a Következtetéstervezetben is szerepel, a bíróságok határozatai még a *jus cogens* státus azonosítását is segítik. Mert bár az állami gyakorlatok tekinthetők elsődleges bizonyítékoknak arra vonatkozóan, hogy egy norma elérte-e a *jus cogens* státust, de emellett számításba vehetjük (9. rész) a nemzetközi bíróságok különösen az ICJ határozatait is, illetve relevánsak lehetnek az államok vagy nemzetközi szervezetek által létrehozott szakértői testületek munkái és a különböző nemzetek legképzettebb publicistáinak tanításai is.⁷⁸ Jóllehet ez utóbbiak mindössze másodlagos eszközök – ahol a másodlagos szó arra utal, hogy megkönnyítik az „elfogadás és elismerés” azonosítását, de önmagukban nem képezik az elfogadás és elismerés elegendő bizonyítékát. Tehát kizárólag kumulatívan, összefüggéseikben kell mérlegelni és értékelni, annak megállapítására, hogy ténylegesen tanúskodnak-e a kérdéses norma imperatív jellegének az államok nemzetközi közössége által történő elfogadásáról és elismeréséről.⁷⁹

Most tegyük fel, hogy megállapításra kerül egy nemzetközi normáról, hogy megfelelt a fenti kritériumoknak és elérte a *jus cogens* státust. Majd azt is tegyük fel, hogy egy nemzetközi jogalany súlyosan⁸⁰ megsértette ezt a *jus cogens* normát. Így a jogsértő nemcsak a nemzetközi közösség egészének védett értékeit vette semmibe, de egy olyan normát szegett meg, amely a normatív hierarchia csúcsán helyez-

⁷⁴ KENNEY (72. lj.).

⁷⁵ ICC-01/12-01/18, para. 165. és uo. para. 170.

⁷⁶ Mr Al Hassan sentenced to 10 years of imprisonment, <https://www.icc-cpi.int/news/mr-al-hassan-sentenced-10-years-imprisonment>.

⁷⁷ TLADI (16. lj.) 60.

⁷⁸ A/77/10, 43.

⁷⁹ Vö. A/77/10, 43.

⁸⁰ A súlyos jelzővel kapcsolatban lásd: TLADI (16. lj.) 179–180.

kedik el, és a formális szabályok értelmében elvileg azonnal semmissé teszi a vele ütköző szabályt. De hogyan képzeljük el ezt a „szupernormativitást” a gyakorlatban? Egy *jus cogens* normasértés esetén mely jogalanyokra lehet hathatós szankciókat alkalmazni, milyen formában tehetők felelőssé? És mi történik akkor, ha a kötelezettséget (pl. a jogsértés megszüntetésére vonatkozó együttműködést) előíró másodlagos szabály maga nem szokásjog? Azaz a *jus cogens* által teremtett hierarchia strukturális, szubsztanciális, logikai vagy axiológiai?⁸¹ Meddig terjed az új Következtetéstervezet „hatálya” ezekre a kérdésekre vonatkozóan, azaz mely gyakorlati kérdésekre képes plauzibilis válaszokat adni?

II. B. A JUS COGENS NORMASÉRTÉS JOGKÖVETKEZMÉNYEI⁸²

Először is, a *jus cogens* bár tartalmaz univerzális értékeket, a Következtetéstervezet alapján mégis jól látható, hogy amint egy norma elérte a *jus cogens* státust, onnantól kezdve a jog és nem jog közötti különbség tökéletesen beazonosítható (ezért úgy tűnik, nem csak axiológiai hierarchiát teremt). Az alkalmazás hatályát tekintve ugyanis minden *jus cogens* norma egyúttal *erga omnes* kötelezettség is, tehát a nemzetközi közösség egészére vonatkozó obligációkat jelentenek. Az ICJ szavaival élve „a nemzetközi közösség minden tagjára nézve egyenlő erővel kell bírniuk” és minden államnak jogi érdeke fűződik a szóban forgó kötelezettség „betartásához” is.⁸³ Ebből következik, hogy a *jus cogens* norma jogi akadályt állít például az államok szerződéshez fűzött fenntartásainak tekintetében,⁸⁴ ugyanis utóbbiak azonnal érvénytelennek lesznek, amint feltétlen alkalmazást igénylő normákkal ütköznek,⁸⁵ illetve a *jus cogens* elmélet kimondja azt is, hogy egyetlen állam sem tehet egyoldalú nyilatkozatot⁸⁶ és nem alkalmazhatja a kitaró tiltakozás *persistent objector* szabályát sem, ha azok ellentétesek a nemzetközi jog egy imperatív szabályával.⁸⁷

A jogkövetkezményekről egyébként a már említett ARSIWA is rendelkezik, melyet a Következtetéstervezet ugyancsak átvett (19. rész).⁸⁸ Az ARSIWA 41. cikkének 1. bekezdése előírja, hogy az államoknak együtt kell működniük annak érdekében, hogy törvényes eszközökkel véget vessenek a *jus cogens* normából eredő kötelezettség

⁸¹ Erről lásd: Thomas KLEINLEIN: „Jus cogens as the ‘highest law’? Peremptory norms and legal hierarchies.” *Netherlands Yearbook of International Law* 2015/46(1). 173–210., https://doi.org/10.1007/978-94-6265-114-2_7.

⁸² Vö. A/77/10, 48–79.

⁸³ A/77/10, 67.

⁸⁴ A szerződések teljes vagy részleges érvénytelenségével (szétválaszthatóság) és a fenntartások kérdéséről részletesebben lásd: Gentian ZYBERI: „Aspects of the invalidity of treaties on account of conflict with *jus cogens*” in DIRE TLADI (szerk.): *Peremptory norms of general international law (jus cogens)* (Brill/Nijhoff 2021). 177–193.

⁸⁵ A Következtetéstervezet nem foglalkozik a fenntartással mint olyannal (és annak érvényességével). A/77/10, 55.

⁸⁶ A/77/10, 60.

⁸⁷ A/77/10, 60.

⁸⁸ Lásd erről a *Particular consequences of serious breaches of peremptory norms of general international law (jus cogens)* című részt. A/77/10, 70–79.

valamely állam általi súlyos megszegésének.⁸⁹ A 41. cikk 2. bekezdése szerint pedig egyetlen állam sem ismerhet el jogszerűnek olyan helyzetet, mely *jus cogens* normasértésből következett, illetve tilos segítséget vagy támogatást nyújtaniuk a nemzetközi jog egy imperatív normájának megsértésből fakadó helyzet fenntartásához.⁹⁰

Ezzel kapcsolatban a legnagyobb dilemma – melyre az ILC *expressis verbis* is kitért –, hogy vajon az ARSIWA 41. cikkeiben kifejezett kötelezettségek nemzetközi szokásjognak minősülnek-e. Erre vonatkozóan a Következtetéstervezetben végül megállapították, hogy a *jus cogens* súlyos megsértésének megszüntetésére irányuló együttműködési kötelezettséget ma már elismeri a nemzetközi jog,⁹¹ és ez megannyi bírósági határozatban is tükröződik. Említésre került az *R (on the application of A and others) (Appellants) v. Secretary of State for the Home Department (Respondent)* ügy, melyben a Lordok Háza kifejezetten hivatkozott az ARSIWA 41. cikkére. Ezen felül a *Kuwait Airways Corporation v. Iraqi Airways Company and Others* és a *Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius* esetek is ezt a tételt erősítik.⁹²

Sajnos a bizottsági munkálatok során kiderült, még mindig vannak olyan államok, amelyek megkérdőjelezzik, hogy az ARSIWA alapján felsorolt kötelezettségek nemzetközi szokásjogot tükröznek, igaz, jelentős kisebbségben vannak.⁹³ Így ennek tekintetében a kérdés, hogy igazolható-e, hogy ezek a kötelezettségek mára tényleg elérték a szokásjogi státust.⁹⁴ Másrészt ne feledjük, hogy az állami kötelezettségekre vonatkozó magatartási szabályok pontos köre is homályos. Ezért egyet kell értenem Felix Herberttel, miszerint a harmadik államokra vonatkozó kötelezettségek közül egyedül az államok együttműködési kötelezettsége⁹⁵ tekinthető ígéretesnek. Sőt, a 2022-es orosz agressziót (Oroszország súlyos *jus cogens* normasértését) követően az államok együttműködési kötelezettségének szokásjogi státusa meg is erősödött, és még tartalma is kikristályosodni látszik. Bár az együttműködési kötelezettség az ILC szerint az intézményes forma mellett akár még a nem intézményes magatartásokat is magában foglalhatja, de elsősorban az intézményes, azaz a nemzetközi szervezeteken belüli együttműködésre vonatkozó kötelezettség képes hiteles és megfelelő szabványt biztosítani az államok részére e tekintetben.⁹⁶ Például az orosz agressziót elítélő határozatok mindegyike intézményes magatartásnak minő-

⁸⁹ A77/10, 70.

⁹⁰ A77/10, 76.

⁹¹ Kovács (42. lj.) 542.

⁹² A77/10, 71.

⁹³ TLADI (16. lj.) 199.

⁹⁴ Vö. Felix HERBERT: „(Ir-)Relevance of ius cogens? Legal consequences of ius cogens in Russia's war of aggression against Ukraine” *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht / Heidelberg Journal of International Law* 2023/83(3), 461–487., <https://doi.org/10.17104/0044-2348-2023-3-461>.

⁹⁵ Bár eddig is széles körben elfogadott volt, hogy az egész ARSIWA szokásjogi erejűnek fogható fel: KIS KELEMEN Bence – MOHAY Ágoston – PÁNOVICS Attila: „A nemzetközi szervezetek felelőssége: koncepcionális és értelmezési kérdések” in KAJTÁR Gábor – SONNEVEND Pál (szerk.): *A nemzetközi jog, az uniós jog és a nemzetközi kapcsolatok szerepe a 21. században. Tanulmányok Valki László tiszteletére* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2021) 286.

⁹⁶ Vö. HERBERT (94. lj.).

sül, így az ES-11/1. számú (*Aggression against Ukraine*) ENSZ Közgyűlési határozata,⁹⁷ melyet 141 állam támogatott. De idesorolható még a 2022. október 7-én 143 igen szavazattal elfogadott ES-11/L.4. számú (*Territorial integrity of Ukraine: defending the principles of the Charter of the United Nations*)⁹⁸ határozata is. Ezek mindegyikében elsöprő volt a konszenzus a *jus cogens* súlyos megsértésének megszüntetése érdekében. Sőt, hasonló volt az állami gyakorlat Krím Oroszország általi annektálását követően, 2014-ben is.⁹⁹ Ezért kijelenthető, hogy az orosz háború után kialakult nemzetközi gyakorlat és *opinio juris* megerősítette, hogy a nemzetközi szervezeteken belüli, törvényes eszközökkel történő együttműködési kötelezettség egyébként régóta létező szabálya biztosan elérte a nemzetközi szokásjogi státust.¹⁰⁰ Ami az el nem ismerés és segítségnyújtás megtagadásának kötelezettségeit érinti már bizonytalanabbak, de ezek tartalmával kapcsolatban is történtek előrelépések, ugyancsak az orosz–ukrán háborút érintően. Elsősorban az ES/11-4 számú határozattal,¹⁰¹ amely illegálisnak nyilvánította négy ukrain régió Oroszország általi annektálását (és amelyet még azt Afrikai országok is egyöntetűen támogattak). A nemzetközi jog és az nemzetközi közösséggel szemben fennálló, *erga omnes* kötelezettségek súlyos megsértése, az ebből eredő helyzet jogszerűségének el nem ismerése tekintetében tehát a fent felsorolt példák mind az ARSIWA 41. cikke értelmében vett kényszerítő normákból eredő kötelezettségek megsértésére adott kollektív fellépésnek tekinthetők. Így az *erga omnes* kötelezettségek, a *jus cogens* normáknak azáltal adnak érvényt, hogy megkövetelik az államoktól, hogy a *jus cogens* eszközöként működjenek.¹⁰² Végül, ahogy Gentian Zyberi is megjegyezte, arról se feledkezzünk el, hogy mindezek mellett az elmúlt harminc évben a *jus cogens* normák megsértésének jogkövetkezményeire vonatkozóan jelentős mennyiségű esetjogot dolgoztak ki a nemzetközi bírósági és a kvázi bírósági szervek is.¹⁰³

MIT JELENT A GYAKORLATBAN EZ A NEMZETKÖZI JOGI KÖTELEZETTSÉG?

Miután elméletileg körvonalazódott a *jus cogens* normasértésből fakadó jogkövetkezmények sora, érdemes ennek pontos eljárási folyamatait is tisztázni.

Először is, a Következtetéstervezetben foglaltak szerint, *jus cogens* normasértés esetén – miután *erga omnes* hatályú, és minden államnak jogi érdeke fűződik a jogsértés felszámolásához – bármely állam (nem csak a sértett) jogosult egy másik állam felelősségére hivatkozni, az államok nemzetközi jogellenes cselekményekért való felelősségére vonatkozó szabályokkal összhangban. A javasolt eljárási folyamat (*recommended procedure*) a Következtetéstervezet alapján a következő három stációból áll:

⁹⁷ A/RES/ES-11/1.

⁹⁸ A/RES/ES-11/4.

⁹⁹ A/RES/68/262.

¹⁰⁰ HERBERT (94. l.).

¹⁰¹ A/RES/ES-11/4.

¹⁰² Vö. WEATHERALL (4. l.).

¹⁰³ ZYBERI (84. l.) 179.

(1) Annak az államnak, amely *jus cogens* normára hivatkozik valamely nemzetközi jogszabály érvénytelenségének vagy megszűnésének indokaként, erről minden érintett államot írásban kell értesítenie. Az írásbeli értesítésben pontosan meg kell jelölnie a meghozni kívánt intézkedést. (2) Ha erre az értesítésre az államok egyike sem emel kifogást három hónapon belül – a különösen sürgős eseteket kivéve –, az indítványozó állam végrehajthatja az általa javasolt intézkedést. (3) Ám abban az esetben, ha a szóban forgó állam kifogást emel, az érintett államoknak az ENSZ Alapokmány 33. cikkében megjelölt eszközökkel kell megoldást keresniük. Ha pedig tizenkét hónapon belül nem születik megoldás, a kifogást emelő állam kezdeményezheti, hogy az ügyet terjesszék az ICJ elé (vagy vonják más, kötelező érvényű döntéshozó eljárás alá). Utóbbi esetben a kezdeményező állam nem hajthat végre intézkedést, amíg a vita le nem zárul.¹⁰⁴

Összefoglalva az eddigieket, a Következtetéstervezet mentén *prima facie* nem csak az tűnik ki, hogy a *jus cogens* tekintetében immár azt is tudjuk ellenőrizni, hogy 1) miként lehet különbséget tenni jog és nem jog között, hanem elméletileg arra is válaszolni tudunk, hogy 2) mikor mondható a nemzetközi jog kötelezőnek, kikre nézve, 3) léteznek-e a pontos jogalkotásra vonatkozó szabályok, és 4) melyek a nemzetközi jog elismert forrásai.

III. FENNMARADÓ GYAKORLATI DILEMMÁK ÉS ÓVATOSSÁG A HARMÓNIA JEGYÉBEN

A „szupernormativitás” következményei azonban nem maradhatnak a Következtetéstervezetben ismertetett határokon belül, merthogy a legnagyobb problémát soha nem a két- vagy többoldalú szerződésekben foglalt kötelezettségek jelentik, ez önmagában elég szerény eredmény lenne. Az állami gyakorlat azt mutatja ugyanis, hogy az államok ma már nyilvánvalóan nem kötnek *jus cogens*szel ellentétes szerződéseket.¹⁰⁵ Sőt, még az sem jellemző – és logikailag nem is nagyon lehetséges –, hogy egy imperatív normával ellentétes nemzetközi szokásjogi szabály alakuljon ki.¹⁰⁶ Ebből következően a *jus cogens*nek a Dokumentum 10., 11., 12., 13., 14., 15. és 16. részeiben tárgyalt következményeihez valószínűleg nem is folyamodnak.¹⁰⁷

Ezzel szemben a nemzetközi jogban a legnagyobb veszélyt a konkrét *jus cogens* normasértések (legalábbis az erre vonatkozó állítások) jelentik, tehát az államok, állami szervek és vezető tisztviselők által a saját területükön élő egyénnel vagy csoportokkal szemben elkövetett cselekményei. Például a szudáni Dárfúr régióban elkövetett népirtás és emberiség elleni bűncselekmények, kínzás bűncselekményének megalapozott gyanúja, vagy az ukrainai orosz agresszió kapcsán az orosz tisztviselők által elkövetett háborús bűncselekmények. Ezek mind olyan példák,

¹⁰⁴ A/77/10, 81–84.

¹⁰⁵ Bővebben: ZYBERI (84. l.) 177.

¹⁰⁶ Lásd még: CSAPÓ (18. l.).

¹⁰⁷ TLADI (16. l.) 198.

amelyek konkrét/egyéni *jus cogens* normasértésnek minősülnek.¹⁰⁸ Ebből következően a *jus cogens* elmélet központi problémája az állami immunitással, mentelmi joggal kapcsolatos eljárásjogi kérdéseket érinti. Az eljárásjogi kérdések pedig azokat a joghatósági akadályokat jelentik, melyek forrása a hagyományos „eljárás kontra tartalom” szembenállása.

III. A. A JUS COGENS NORMASÉRTÉS JOGKÖVETKEZMÉNYEI A MENTELMI JOGRA

A fennmaradó kérdések egyike tehát, hogy a gyakorlatban a *jus cogens* normasértés a joghatósági mentességből fakadó eljárási akadályok árnyékában milyen jogkövetkezményeket eredményez, azaz teremt-e strukturális vagy lényegi hierarchiát.¹⁰⁹ Bár a jelen tanulmány keretein belül nincs lehetőség ez utóbbi probléma részletes tárgyalására, de a központi dilemma röviden említendő. Eszerint, miután a *jus cogens* anyagi, elsődleges norma, míg az államok szuverenitásából fakadó joghatósági mentesség másodlagos norma, így nem lép fel kollízió a kettő között, ezért a *jus cogens* szupernorma nem képes felülmúlni az eljárásjogi szabályt. A jelenlegi nemzetközi jog szerint pedig egy *jus cogens* norma nem tartalmazhat *jus cogens* eljárásjogi elemet, tehát a mentelmi jog megtagadása vagy elvesztése nem vezethető le egyik *jus cogens* norma imperatív jellegéből sem. Ezt a tételt állapította meg az ICJ 2012-es ítéletében a *Germany v. Italy: Greece intervening* ügyben,¹¹⁰ ahol a bíróság kijelentette, hogy „egy államot nem fosztják meg mentelmi jogától azért, mert a nemzetközi emberi jogok súlyos megsértésével vádolják”, ugyanis nincs mechanikus kapcsolat az elsődleges anyagi norma és a másodlagos norma között.¹¹¹ Ennek eredményeként a feltétlen alkalmazást igénylő normák súlyos megsértése nem vonja magával automatikusan a külföldi államokat, külföldi tisztviselőket illető mentesség megtagadását az ilyen eljárásokban. A *Democratic Republic of the Congo v. Rwanda* ügyben pedig az ICJ a *jus cogens* tilalma és a joghatóság megállapítása kapcsán ugyancsak megerősítette, miszerint „az a tény, hogy a jogvita egy ilyen jellegű norma betartásával kapcsolatos [...] önmagában még nem alapozhatja meg a Bíróság joghatóságát a jogvita elbírálására [...] a Bíróság alapokmánya szerint a joghatóság min-

¹⁰⁸ TLADI (16. lj.) 198.

¹⁰⁹ Vö. TAKÁCS Izolda: „Súlyos emberi jog-sértések és eljárásjogi akadályok” *Jogtudományi Közlöny* 2023/12. 529–537.

¹¹⁰ *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, Judgment of 3 February 2012, ICJ Reports, 2012., 99. in Carlo FOCARELLI: „State immunity and serious violations of human rights: Judgment no. 238 of 2014 of the Italian Constitutional Court seven years on.” *The Italian Review of International and Comparative Law* 2021/12(1) 29–68.; 29–30., <https://doi.org/10.1163/27725650-01010003>, és lásd még: Paul-David MORA: „Jurisdictional immunities of the state for serious violations of international human rights law or the law of armed conflict.” *Canadian Yearbook of International Law* 2013. 243–287.

¹¹¹ FOCARELLI (110. lj.) és Pierfrancesco ROSSI: „Italian courts and the evolution of the law of state immunity: A reassessment of judgment no. 238/2014” *Question de Droit International / Questions of International Law* 2022. 41–57.

dig a felek beleegyezésén alapul [...]”¹¹² De hasonló történt a jól ismert *Yerodia* ügy kapcsán is. Ebben az esetben 2000. április 11-én az Elsőfokú Brüsszeli Törvényszék belga vizsgálóbírója távollétében elfogatóparancsot adott ki a Kongói Demokratikus Köztársaság (továbbiakban: KDK) hivatalban lévő külügyminisztere ellen, akit azzal vádoltak, hogy 1998 augusztusában a KDK-ban különböző beszédekben fajgyűlöltre uszított, ami több száz ember lemészárlásához vezetett.¹¹³ Az ICJ ennek tekintetében megállapította, miszerint Belgium „nem tartotta tiszteletben a KDK hivatalban lévő külügyminiszterének a nemzetközi jog szerint őt megillető büntetőjogi mentességét és sérthetetlenségét.”¹¹⁴ A Bíróság ezért felszólította Belgiumot, hogy törölje az elfogatóparancsot. Bár ez utóbbi ügy még ennek ellenére is előrelépést jelentett a *jus cogens* elmélet megerősödésben annyiban, hogy az ítélet *obiter dictumában* megállapításra került, hogy regnáló és volt külügyminisztereket megillető személyes mentesség eliminálható, ha az eljárást olyan nemzetközi büntetőbíróság előtt indítják, amelynek van joghatósága.¹¹⁵ Jóllehet az ICJ azt már nem magyarázta meg, hogy a nemzetközi büntetőbíróságoknak pontosan miért nem kellene tiszteletben tartaniuk a személyes mentességeket, illetve a büntetőbíróság nemzetközi jellegének kritériumait sem tisztázta.¹¹⁶

Mindenesetre az esetek rávilágítottak arra, hogy sem a tisztségviselők büntetőjogi, sem az államok felelősségét nem érinthették ezek az ügyek, hiszen el sem jutottak odáig. Mivel az eljárások kizárólag a mentesség kérdésére vonatkoztak, egy adott bíróság joghatósága alól. Ráadásul, ha adott állam egy szerződéshez fűzött fenntartással ki is zárja a bírói mechanizmusokat, azzal tulajdonképpen egyszerűen elkerülheti a felelősséget is. Ebből kifolyólag az eljárási és az anyagi jogi normák szétválasztása tulajdonképpen megszünteti a jogorvoslathoz való hozzáférés lehetőségét még egy *jus cogens* normasértés esetén is.¹¹⁷

Az előbbi problémákra válaszul meggyőzőnek tűnhet az alkalmazandó másodlagos szabályok konkrét körének esetleges kiszélesítése, kifejezetten a *jus cogens* normákhoz csatolva. Csakhogy sokan attól tartanak, hogy egy ilyen lépés a mentelmi joggal kapcsolatban visszaéléseket eredményezne. Még hozzá azért, mert ha

¹¹² *Summaries of Judgments, Advisory Opinions and Orders: Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda) (Provisional Measures), Order of 10 July 2002*, 221., <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/126/14107.pdf>.

¹¹³ *Vö. Case concerning the Arrest Warrant of 11 April 2002*: <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/3266/Case-concerning-the-Arrest-Warrant-of-11-April-2002/>.

¹¹⁴ *Case concerning the arrest warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium). Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders*, para. 61., 26, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/121/121-20020214-JUD-01-00-EN.pdf>.

¹¹⁵ „[A]n incumbent or former Minister for Foreign Affairs may be subject to criminal proceedings before certain International Criminal Courts, where they have jurisdiction.” *Case concerning the arrest warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium). Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders*, para. 61., 26.

¹¹⁶ *Vö. Kevin Jon HELLER: „Creating a Special Tribunal for Aggression Against Ukraine Is a Bad Idea” Opinio Juris 2022*, <http://opiniojuris.org/2022/03/07/creating-a-special-tribunal-for-aggression-against-ukraine-is-a-bad-idea/>.

¹¹⁷ *Vö. ZYBERI* (84. l.).

egy állítólagosan elkövetett bűncselekmény (*jus cogens*) jellege már elegendő lenne a mentelmi jog azonnali megtagadására, akkor annak sem lenne akadálya, hogy a jövőben bármely hivatalban lévő tisztviselő ellen politikai indíttatású vagy komolytalan vádak emeljenek, ami teljesen aláásná a nemzetközi kapcsolatokat – holott a mentelmi jog kialakításával első körben éppen ezt akarták elkerülni.¹¹⁸ De ahogy említettem, utóbbi kérdés elemzése túlmutatna a jelen írás keretein.

A tanulmány témájára fókuszálva itt azt kell megvizsgálnom, hogy erről az „örökzöld” problémáról hogyan nyilatkozik a Következtetéstervezet. Az egyes államok ugyanis kifejezetten kérték az ILC-től, hogy a Dokumentumban a bizottság végre foglalkozzon a *jus cogens* immunitásra gyakorolt hatásával is, sőt, az egyik legnagyobb várakozás éppen ezt a kérdést övezte. Ezért a különmegbízott harmadik jelentésében tett is javaslatokat erre vonatkozóan,¹¹⁹ többek között, hogy az államok legyenek kötelesek joghatóságot gyakorolni a *jus cogens* által tiltott bűncselekmények felett, amennyiben a bűncselekményeket az adott állam állampolgárai vagy a joghatósága alá tartozó területen követik el, illetve ne képezzen büntetőjogi felelősséget kizáró okot az a tény, hogy egy általános, kényszerítő erejű norma által tiltott bűncselekményt hivatalos tisztséget betöltő személy követte el.¹²⁰ Tekintettel a heves vitára, ezek a javaslatok mégsem kerültek a Következtetéstervezetbe, és a különmegbízott végül mindegyiket visszavonta. Helyettük mindössze egy lakonikus záradék (*without prejudice clause*) került be a végleges változatba, miszerint a „[j]elen tervezet nem érinti a nemzetközi jog (*jus cogens*) konkrét/egyéni/különleges kényszerítő normáinak következményeit”.¹²¹ A kommentárokból pedig megemlítik, hogy az egyik ilyen következmény éppen a mentességet érintené, de az egyes *jus cogens* normákból eredő következmények vizsgálata az imperatív normák érdemi elemzését igényelné, ami kívül esik a Következtetéstervezet módszertani hatályán. Bár könnyű belátni, hogy ennek a kérdésnek a mellőzésében leginkább az óvatosság játszott szerepet, ugyanis a mentességre vonatkozó javaslatok felborították volna a bizottság belső harmóniáját, és az egész Dokumentum elfogadása került volna veszélybe.¹²² E lépéssel azonban kizárták a Következtetéstervezetből a kurrens nemzetközi jog egyik legfontosabb, egyben legvitatottabb kérdését, a *jus cogens* joghatását a nemzetközi jog mentességekre vonatkozó szabályaira.

¹¹⁸ Rebecca HAMILTON: „Ukraine’s push to prosecute aggression: Implications for immunity *ratione personae* & the crime of aggression case” *Western Reserve Journal of International Law* 2023/55. 45. Lásd KLEINLEIN (81. lj.) és TAKÁCS (70. lj.).

¹¹⁹ A mentesség tekintetében a funkcionális mentességről (*ratione materiae*) tett javaslatot a különmegbízott. A tervezett rész címe: „*Irrelevance of official position and non-applicability of immunity ratione materiae*” lett volna lásd erről: TLADI (16. lj.) 191.

¹²⁰ TLADI (16. lj.) 191–193.

¹²¹ TLADI (16. lj.) 193.

¹²² TLADI (16. lj.) 193.

III. B. A BIZTONSÁGI TANÁCS KÖTELEZŐ EREJŰ HATÁROZATA ÉS A *JUS COGENS*

A mentelmi jogot érintő vita mellett legalább ekkora port kavart a *jus cogens* normának a Biztonsági Tanács (továbbiakban: BT) határozataira gyakorolt hatásának kérdése. Bár a Következtetéstervezet a nemzetközi jogalanyok közül elsősorban az államokkal foglalkozott, de röviden kitért a nemzetközi szervezetekre is.¹²³ A 16. részben rögzítették, hogy egy nemzetközi szervezet ajánlása, állásfoglalása, határozata vagy egyébként kötelező erejű jogi aktusai sem keletkeztetnek nemzetközi jogi kötelezettségeket, ha azok a nemzetközi jog egy feltétlen alkalmazást igénylő normájával ellentétesek.¹²⁴ A Dokumentum a nemzetközi szervezetekről tehát csak általánosan, tágran értelmezve foglalkozott, és nem említette külön az ENSZ BT határozatait. Noha a kommentárokból kifejtették, hogy ez a rendelkezés értelemszerűen a BT kötelező erejű (ENSZ Alapokmányának VII. fejezete alapján hozott) határozatára is ugyanúgy vonatkozik, amennyiben az egy *jus cogens* normával ellentétes kötelezettséget ír elő. A parázs vitára ennek tekintetében a bizottság tagjai között azért került sor, mert többen úgy vélték, hogy ez a kitétel alááshatja a nemzetközi kapcsolatok stabilitását. Egyrészt, mert a *jus cogens*-nek ez az érvénytelenítő hatása ellentmond a nemzetközi jog egyik központi pillérének, a *pacta sunt servanda* elvének,¹²⁵ másrészt attól tartottak, hogyha a BT kötelező erejű határozatát *expressis verbis* a 16. rész hatálya alá vennék, azzal lehetőséget biztosítanának a visszaélésekre. Mert félték, hogy így nem lenne akadálya annak, hogy az államok egyoldalúan állapítsák meg, miszerint egy szerződés rendelkezése ütközik-e a *jus cogens* normával, és ezzel végeredményben ők dönthetnék el, hogy alávessék-e magukat a BT kötelező erejű határozatának.¹²⁶

Ez utóbbi problémát a Következtetéstervezet 20. része oldotta meg, a szerződésértelmezés szabályainak beemelésével, melyet egyébként a nemzetközi szokásjogban a bécsi egyezmény 31. és 32. cikkei tükröznek. Ezek értelmében azt, hogy egy szerződési rendelkezés ütközik-e a *jus cogens* valamely normájával, csakis a szabály értelmének megállapításával lehet meghatározni, ami pedig magának a szerződésnek az értelmezésétől függ. Utóbbit pedig jóhiszeműen, a kifejezések szövegösszefüggésében kell interpretálni, azok szokásos értelme szerint, a szerződés tárgyára és céljára tekintettel, beleértve a felek közötti kapcsolatokban alkalmazandó valamennyi vonatkozó nemzetközi jogszabályt is.¹²⁷ Ezek alapján bármely *prima facie* ütközés fennállása esetén arra kell törekedni – és mert vélelmezzük, hogy BT nem hoz szándékosan egy *jus cogens* normával ellenétes határozatot –, hogy az ütköző szabály értelmezése a *jus cogens*-szel összhangban történjen. Ezzel elkerülhető,

¹²³ A/77/10, 18. Lásd még erről: TLADI (16. lj.) 37.

¹²⁴ A/77/10, 62.

¹²⁵ Már Eric Suy is rámutatott arra, hogy „*jus cogens* fogalmának a nemzetközi jogba való beépítése ahhoz a félelemhez vezetett, hogy e szabályra való hivatkozás aláassa a nemzetközi kapcsolatok stabilitását és gyengíti a *pacta sunt servanda* alkalmazását” ZYBERI (84. lj.) 178–179.

¹²⁶ TLADI (16. lj.) 203–204.

¹²⁷ Vö. 1969-es bécsi egyezmény.

hogy az egyes államok önértelmezéssel esetleg kivonják magukat egy kötelező erejű határozat hatálya alól.¹²⁸

III. C. A NEM TAXATÍV LISTA PROBLÉMÁJA

A fenti problémák tehát kisebb-nagyobb engedmények és konszenzus árán, de végül nem akadályozták meg a Következtetéstervezet elfogadását.¹²⁹ Ám az utolsó fejezetet követő Melléklet (*Annex*) – amely a *jus cogens* normák nem taxatív listáját tartalmazza –, olyan ellenérzéseket váltott ki az államok között, hogy a legtöbben úgy vélték, köztük a különleges-előadó Dire Tladi is, hogy tulajdonképpen ez a rész vezetett oda, hogy a Közgyűlésen már nem született erről határozat. „A tervezet gyenge pontja tehát a melléklet volt, a lista miatt. Ha a következtetéstervezet nem tartalmazna listát, az kevésbé lenne ellentmondásos, és általában véve elfogadhatóbb lenne az államok számára.”¹³⁰ Tehát a Melléklet, pontosabban a mellékletben szereplő egyetlen norma, az önrendelkezéshez való jog körüli feszültség volt az, mely kiváltotta a Közgyűlés óvatosságát.¹³¹

A nem taxatív lista a következő nyolc szabályt tartalmazza: az agresszió tilalmát; a népirtás tilalmát; az emberiség elleni bűncselekmények tilalmát; a nemzetközi humanitárius jog alapvető szabályait; a faji megkülönböztetés és az apartheid tilalmát; a rabszolgaság tilalmát; a kínzás tilalmát; és az önrendelkezéshez való jogot.

Az ellenérzéseket az sem csillapította, hogy a kommentárokból tisztázták, hogy a listát az ILC mindössze a korábban hivatkozott normák jegyzékékként írta le, tehát – amint említettem – csak egy empirikus tény, nem pedig normatív állítást közölt.¹³² Másrészt a normák a listára nem a Következtetéstervezetben ismertetett módszertan alapján kerültek fel, így *expressis verbis* kijelentették azt is, hogy a nemzetközi jognak lehetnek olyan további normái is, melyek elérték a *jus cogens* státust, ám a listán mégsem szerepelnek, ilyen például az általános erőszaktilalom.

Ha Közgyűlési határozat végül nem is született, a Következtetéstervezet ennek ellenére sikernek könyvelhető el, mert nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a notórius önrendelkezéshez való jog felvétele miatt is mindössze négy állam volt, amely megakadályozta az állásfoglalás elfogadását, és mind reálpolitikai tényezők

¹²⁸ „The application of the rule in draft conclusion 16 has to be read together with the interpretative rule set out in draft conclusion 20.” A/77/10, 64.

¹²⁹ Mr. Wood, a lista egyik heves ellenzője szerint a melléklet a Bizottság munkájának végét jelentheti: TLADI (16. lj.) 5.

¹³⁰ TLADI (16. lj.) 2.

¹³¹ Az aggodalmakat még a 78. ülészen on is felhozták, pl. Argentína. „Argentína képviselője elmondta, hogy bár küldöttsége nagyra értékeli a Bizottság munkáját a nemzetközi jog kodifikációjával kapcsolatban, sajnálatosnak tartja, hogy egy mellékletet csatoltak az ilyen normák listájával, beleértve az önrendelkezési jogot is.” Ezen felül India azon csalódottságának adott hangot, hogy kérésének, miszerint a nem kimerítő felsorolást törölni kellene, nem tudtak eleget tenni, ugyanakkor elmondta, hogy országa a téma fontossága miatt csatlakozott a konszenzushoz. *Upholding tradition of consensus, Sixth Committee concludes seventy-eighth session, approving 16 draft resolutions, two draft texts* [Press release No. GA/L/3707], <https://press.un.org/en/2023/gal3707.doc.htm>.

¹³² Vö. TLADI (28. lj.).

miatt. Ugyanis kivétel nélkül olyan államok, amelyeket jelenleg *jus cogens* normák súlyos megsértésével vádolnak – függetlenül azok valóságtartalmától.¹³³

A listával kapcsolatban úgy vélem, mindenképpen abból kell kiindulni, hogy ma már vannak olyan *jus cogens* normák, például népirtás-, kínzás-, apartheid tilalma, amelyek *jus cogens* státusát egyetlenegy állam sem vonja kétségbe, még akkor sem, ha folyamatosan megsértik azokat.¹³⁴

Ráadásul azt is számításba kell venni, hogy a legutóbbi Közgyűlésen már minden ország támogatta (vagy nem ellenezte) a Következtetéstervezet központi részét: a *jus cogens* meghatározására vonatkozó alapszabályt, valamint a következményekre vonatkozó általános szabályokat.¹³⁵ Nyilván azért is volt egyetértés ezzel kapcsolatban, mert a módszertan kellően szigorú lett, így a lista nem bővíthető könnyen, tehát nem devalválódik (legalábbis a normatív kerete és „vitathatatlan magja”¹³⁶), ami például az emberi jogok listájáról már nem mondható el. Végül, a *jus cogens* meghatározásának alapvető módszertanát is mindössze egyetlen állam, Örményország ellenezte, de érdekes módon az örményeknek éppen a ILC *túlságosan pozitivistá* megközelítésével kapcsolatban voltak aggályaik.¹³⁷

IV. A *JUS COGENS* JÖVŐJE ÉS HELYE A NEMZETKÖZI JOGBAN

A tanulmányban tehát újra kirajzolódott – a bevezetőben is említett – két ellentétes előrejelzés a *jus cogens*szel kapcsolatban.

i) Az egyik szerint a magas szintű normák kategóriája túlságosan túlburjánzó lesz, és *az általános nemzetközi jog szabályainak ellenállhatatlan áradata annyira megduzzasztja*, hogy ezzel teljesen elértéktelenedik, sőt, káros hatással lesz a nemzetközi jog stabilitására is. Ezzel kapcsolatban Prosper Weil már 1983-ban leírta félelmeit, melyek szerint, ha a *jus cogens* lista azonnal követi a társadalmi változásokat, azzal „azt kockáztatjuk, hogy a nemzetközi jog normatív rendszere a rela-

¹³³ „A kameruni szeparatista mozgalmak például az önrendelkezéshez való jogot követelik az észak-kameruni anglofón nép számára (Nairobi, 2022). Ráadásul mindenütt jelen vannak azok az állítások, hogy Marokkó Nyugat-Szahara megszállása sérti az önrendelkezéshez való jogot, és hogy Marokkó egyéb jogsértéseket követ el Nyugat-Szahara területén. Hasonlóképpen, az emberiség elleni bűncselekmények, az önrendelkezéshez való jog megtagadása, valamint a Kínával szembeni egyéb jogsértések vádjai is jól dokumentáltak. Végül Oroszország ukrajnai beavatkozását agresszióknak minősítették, ami a Melléklet listáján szereplő más *jus cogens* szabályok megsértését is eredményezte, mint például az önrendelkezéshez való jogot és a háborús bűncselekményeket. Persze ez nem jelenti azt, hogy véleményünk nem releváns, de ezeket figyelembe kell venni.” TLADI (28. lj.) 7.

¹³⁴ KAJTÁR Gábor: *A nem állami szereplők elleni önvédelem a nemzetközi jogban* (Budapest: ELTE Eötvös) 163.

¹³⁵ TLADI (28. lj.).

¹³⁶ A normatív tartalmával kapcsolatos kiüresedés egy másik kérdés, mellyel a jelen tanulmányban nem foglalkozom, de például a kínzás tilalmával kapcsolatban többször felmerült a norma erodálásának problémája. Leginkább az Amerikai Egyesült Államok kínzás fogalmának jelentős szűkítése miatt. De hasonló dilemma az általános erőszaktilalmat is érinti, például az önvédelmi doktrína tágulása révén. Erről bővebben: KAJTÁR (134. lj.). Jómagam azon az állásponton vagyok, hogy egy *jus cogens* norma vitathatatlan magja nem erodálódik.

¹³⁷ Vö. TLADI (28. lj.).

tív és a véletlenszerűség felé sodródik. Mert egy dolog, hogy a szociológus feljegyzi és figyelembe veszi a társadalmi jelenségek végtelen fokozatait. De egészen más dolog, ha példáját követi a jogász is, aki számára az egyszerűsítő szigor elengedhetetlen.” Weil 1983-as félelme éppen napjainkban vált reálisra annyiban, hogy a kortárs nemzetközi jogot, főleg az amerikai nemzetközi jogászok egy része (pl. David Kennedy) úgy tűnik éppen ilyen irányba terelik azzal, hogy a nemzetközi jog szociológiai megközelítésének primátusát hirdetik,¹³⁸ kiszolgáltatva ezzel a nemzetközi jogot a gyors társadalmi változásoknak, veszélyeztetve normativitását és ezzel stabilitását.¹³⁹ Mert ahogy Kolb is megjegyzi, Michael J. Glennon érveire válaszolva, „ha a jognak egyedül azt kell elismerni minden esetben, ami ténylegesen van, szemben azzal, aminek lennie kellene, akkor miért van egyáltalán előíró jogrendünk? Hiszen ebben az esetben a tényállás valósága teljesen elegendő lenne”.¹⁴⁰

ii) A másik előrejelzés szerint pedig éppen a fentiekkel ellentétes folyamatok bekövetkezésére van esély, miután a *jus cogens* státus elérése olyan szigorú kritériumrendszeren alapul, hogy egyáltalán nem lesz képes reagálni a társadalmi változásokra, ezzel pedig be fogja fagyasztani a *jus cogens* fejlődését, és a már meglévő egy-két normából álló listát soha nem lehet majd bővíteni.

Úgy vélem, a *jus cogens* elmélettel és a Következtetéstervezetben felvázolt módszertannal mindkét probléma kikerülhető lett. A doktrína ugyanis kellően normatív, a módszertan kellően szigorú, miközben a normák kellően rugalmasak is.

Egyrészt a *jus cogens* azért stabil, mert – Kleinlein szavaival élve – a *jus cogens* időközben viszonylag világosan meghatározott normakategóriává vált, így körvonalazható;¹⁴¹ illetve nem is várhatjuk el, hogy a *jus cogens* normák, amelyek a nemzetközi közösség egészének értékét tükrözik, könnyen módosíthatóak legyenek, vagy gyorsan változhassanak. Másrészt az egyes normák „imperatív magja” egyfajta analitikus integritással is rendelkezik.¹⁴² Ezek a lényegi elemek – melyek az egyes normák, az ember fejlődésével kialakult konszenzusos minimumtartalmát jelentik – pedig képesek megcáfolni az eltérő társadalmi valóságok inkompenzabilitását is. Ezzel a *jus cogens* elmélet közös szókészletet adhat a nemzetközi jognak a fragmentáció, a globalizáció, a populizmus és a virulens nacionalizmus korában is.

A *jus cogens* azonban nemcsak stabil, de ahogy a II. a. pontból kiderült, evolutív is, így teret enged a reflektív vizsgálódásnak, és a gyors társadalmi változások bábeli kakofóniájában is képes reagálni a konkrét nemzetközi problémákra.¹⁴³ Ahhoz, hogy

¹³⁸ „Mindig is furcsának találtam [...], hogy a nemzetközi jogászok, különösen Európában, annyira ragaszkodtak ahhoz, hogy a jogról doktrinális vagy filozófiai gyakorlatként gondolkodjanak, és egészen a közelmúltig figyelmen kívül hagyták szociológiai, történelmi vagy rendszerszintű aspektusait.” KENNEDY–KOSKENNIEMI (53. lj.) 42.

¹³⁹ Lásd: KENNEDY–KOSKENNIEMI (52. lj.).

¹⁴⁰ KOLB (55. lj.) 29.

¹⁴¹ KLEINLEIN (81. lj.).

¹⁴² A *jus cogens* változtatással szembeni vélelem megalapozható, és az mind a forrás (a forrástan szerinti), mind az informális (értelmezési) változtatásra vonatkozik. Vö. KLEINLEIN (43. lj.).

¹⁴³ Koskenniemi egyik kritikája éppen ez volt, amit a *Constitutionalisation as a mindset* című írásában fogalmazott meg. Martti KOSKENNIEMI: „Constitutionalism as mindset: Reflections on Kantian themes about international law and globalization” *Theoretical Inquiries in Law* 2006/8(1), 9–36., <https://doi.org/10.2202/1565-3404.1141>.

ezen képességét belássuk, érdemes ismét megvizsgálni az egyik *jus cogens* normát, a kínzás tilalmát. A kínzás bűncselekményét a deliktum definíciója (A kínzás elleni egyezmény [UNCAT] 1. cikke) és a különböző jogesetek elemzésével el tudjuk különíteni a rossz bánásmódtól. Például utóbbi pontos meghatározásával kapcsolatban az Írország v. Egyesült Királyság elleni ügyben történt nagy előrelépés. Ennek során fogalmazta meg az Európai Bíróság határozatában azokat a szempontokat, amelyek alapján valamely bánásmód vagy büntetés kínzásnak vagy embertelennek, illetve megalázónak minősülhet.¹⁴⁴ De ez nem azt jelenti, hogy ami ma „rossz bánásmódot” jelent, idővel, a társadalmi változások hatására nem eshet bele a kínzás tilalmába.

Ez a megközelítés rezonál azzal a sokat idézett Hart passzussal, mely szerint minden jogi szabálynak van egy „állandó jelentésű magja”, de van egy „bizonytalansági félárnyéka” is, ami azon a felfogáson alapul, hogy léteznek helyes és helytelen értelmezések. Hart elmélete szerint a jogszabály „állandó jelentés-magja” és a „bizonytalansági félárnyéka” azt is megköveteli, hogy legyen a kettőn kívüli vonatkoztatási keret. Ez utóbbi az úgynevezett „környező tér”, ahová a szabály hatálya és értelmezése már nem hatolhat be. Ebbe a környező térbe tartoznának többek között azok az interpretációk, amelyek egyértelműen túlmutatnak a jogszabály hatályának határain.¹⁴⁵

Másképp azt is érdemes hozzátennem, hogy a *jus cogens* éppen a stabilitása révén alkalmas a normakollíziók feloldására. Ráadásul az ütközés akár még egyetlen jogszabályon belül is megtörténhet, annak „állandó jelentésű” magja és a tágabb jelentése között. A vallásszabadsághoz való jog például nem *jus cogens* norma, ezért alapesetben nem érvényesülhet, ha olyan imperatív normával ütközik, mint a kínzás- vagy a faji diszkrimináció tilalma. Így a hadifoglyoknak biztosítani kell a vallásszabadságot a III. genfi egyezmény, 34. cikke értelmében, de lehet korlátozni, ha az egy *jus cogens* normával ütközik. Ugyanakkor még a vallásszabadság is tartozhat bizonyos esetekben a korlátozhatatlan, imperatív szabályokhoz, amennyiben az emberi méltóság tiszteletben tartásával függ össze – ez pedig a releváns körülmények függvényében mérlegelhető. Ebben az esetben a vallásgyakorlás szabadsága csak ezen sérthetetlen alaptartalmán túl korlátozható, mondjuk biztonsági okokból.¹⁴⁶

A Következtetéstervezet ugyancsak utalt a *jus cogens* illetén megközelítésére, amikor a fenntartásokra vonatkozóan külön kiemelte, miszerint egy olyan norma, mint az oktatáshoz való jog, bár nagyon fontos, de nem *jus cogens*, ezért az oktatáshoz való jogot deklaráló szerződéses rendelkezéssel szembeni fenntartás megfogal-

¹⁴⁴ *Ireland v. the United Kingdom*, no. 5310/71. Az egyes szociális vagy politikai változások is alapvető hatással vannak az adott tilalom tartalmára és annak megítélésére vonatkozóan. Például új szabályozás is bekerült a kínzásról szóló cikkbe: az orvosi és tudományos kísérletek tilalma. De a természetes változása mellett a kínzás tilalmának, ahogy minden más *jus cogens* normának is rendelkeznie kell analitikus integritással. Ez utóbbi biztosítja, hogy a fogalmat ne lehessen kiforgatni és elferdíteni a politikai igényeknek megfelelően, az aktuális ideológiai szempontok függvényében. Vö. TAKÁCS (70. l.).

¹⁴⁵ Idézi TLADI (16. l.) 206–207.

¹⁴⁶ Stefanie SCHMAHL: „An Example of Jus Cogens: The Status of Prisoners of War” in Christian TOMUSCHAT – Jean-Marc THOUVENIN (szerk.): *The Fundamental Rules of the International Legal Order* (Leiden: Brill 2021) 49–75.

mazása önmagában nem ellentétes a *jus cogens*szel, csakhogy egy olyan fenntartás, amely az ilyen jog végrehajtását egy bizonyos rasszra korlátozza, vagy egy bizonyos (védett) csoportot kizár a szerződésben foglalt jog gyakorlásából, könnyen megállapítható, hogy a faji megkülönböztetés *jus cogens* normáját sérti. Ehhez pedig ugyan-csak a releváns körülmények körültekintő vizsgálata, interpretálása szükséges.¹⁴⁷

Így megállapítható, hogy a *jus cogens* úgynevezett metaszabályként vagy meta-meta szabályként is segíthet értelmezni az adott jogsértéseket, feloldva a közöttük lévő normakollíziót.¹⁴⁸ Koskenniemi korábbi írásaiban hasonlóképpen érvelt, amikor úgynevezett *univerzalizáló fókusz*t említett, amely elősegíti, hogy az egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat el is tudjuk (objektíven) ítélni, amennyiben sérti az emberi lények autonómiáját és méltóságát. Ezt ő kifejezetten *alkotmányos szó-kincsnek* definiálta, amelyre azért van szükség, hogy az egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat *botrányként artikuláljuk*, ahogy a francia forradalom idején is a jogállamiság szókinccse támadta meg és törte át a szélsőséges egyenlőtlenséget.¹⁴⁹

Tehát a *jus cogens* elmélet is jelenthet egy hasonló prizmat a nemzetközi jogban, amely képes kialakítani egy közös nyelvet, elősegítve a különböző nemzetek közötti közös gondolkodást és megértést azáltal, hogy megdönti a különböző keretek (a teljesen eltérő jogi, politikai vagy kulturális háttérű nemzetek) összehasonlíthatatlanságának mítoszát.¹⁵⁰ A kritikai vita eredménye pedig a közös (adott térben és időben perszisztáló) fundamentális normák elfogadása és formalizálása. A *jus cogens* normák a pozitív jogba kerülésüket követően viszont már nemcsak egy metanyelvet és jogtechnikai eszközt jelentenek, hanem önálló, objektív jogi kategória formájában járulnak hozzá az ENSZ Alapokmányában deklarált célok és értékek – az alapvető emberi jogok védelme, a nemzetközi béke és biztonság – eléréséhez. Ezzel a nemzetközi jog visszausíthatja azt a vádat is, melyet korábban David Kennedy fogalmazott meg, amely szerint „a nemzetközi jog egy végtelen, lehetetlen párbeszéd, mert vagy a szuverén hatalmat ratifikálják, ahelyett, hogy visszafognák, vagy pedig egy olyan közösséget képzelnek el a normatív tekintély eredeteként, amely nincs is ott.”¹⁵¹ Ha pedig a *jus cogens* normák fent felsorolt, nem taxatív listájából indulunk ki, világosan látható az is, hogy minden egyes *jus cogens* normában – ahogy ezt a Következtetéstervezet is jelezte – implicit módon benne van az alapvető emberi jogok védelme, hiszen ezek a normák első körben éppen humanitárius jellegük miatt kaptak figyelmet. Ezért a modern megközelítés szerint a *jus cogens* a fundamentális emberi jogok és érdekek védelmét foglalja magában.¹⁵²

¹⁴⁷ A/77/10, para. 4., 55.

¹⁴⁸ Robert Kolb például a *jus cogens*t kifejezetten jogtechnikai eszközként értelmezte, a normakollízió feloldására. Úgy vélem, bár kétségtelen, hogy fontos ezen funkciója is, de érve, miszerint csakis erre lehet alkalmas a norma, nem meggyőző. Lásd: Robert KOLB: „Peremptory norms as a legal technique rather than substantive super-norms” in DIRE TLADI (szerk.): *Peremptory norms of general international law (jus cogens)* (Brill/Nijhoff 2021) 21–43., https://doi.org/10.1163/9789004464124_003.

¹⁴⁹ KOSKENNIEMI (143. l.) 35.

¹⁵⁰ Vö. KARL POPPER: „The myth of the framework” in MARK AMADEUS NOTTURNO (szerk.): *The myth of the framework: In defence of science and rationality* (Routledge 1994) 33–64.

¹⁵¹ KENNEDY–KOSKENNIEMI (52. l.) 44.

¹⁵² TLADI (16. l.) és lásd még: ZYBERI (84. l.) 189.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Az új Következtetéstervezet tehát sikeresnek tekinthető, mert jelentősen hozzájárult a *jus cogens* elmélet kidolgozottságához, illetve a jövőjével kapcsolatos borús előrejelzések közül is legalább két vélelem biztosan cáfolható volt általa. Egyrészt a Dokumentumban pontosított, szigorú demarkációs kritérium garantálja, hogy a doktrína nem fogja megnyitni „Pandora szelencéjét”, másrészt az imperatív normák stabilitása a fejlődésüket sem fagyasztja be teljesen. Így egyszerre tükrözik a *változás és a stabilitás impulzusát*.¹⁵³

Csakhogya az elmélet fogalmainak pontosítása és a beazonosítási módszer kidolgozottsága ellenére az imperatív normák hatályát és jogkövetkezményeit illetően már erős hiányérzetünk támadt. Nem beszélve arról, hogy a nemzetközi gyakorlat azt mutatja, hogy jelentős szakadék tátong a (teoretikus) törekvések és a valóság között.¹⁵⁴ Ugyanis, ha a bíróságok elé terjesztett jogvita tárgya egy súlyos *jus cogens* normasértés, az önmagában még nem befolyásolja a bíróság joghatóságára vonatkozó szabályokat, az államok szuverén egyenlőségéből fakadó immunitás miatt. Ebből pedig *prima facie* úgy tűnik, hogy a *jus cogens* joghatásait illetően nem tudjuk minden kétséget kizáróan bizonyítani – különösen nem egy ilyen rövid terjedelmű tanulmányban –, hogy a *jus cogens*nek az imperatív normával ellentétes nemzetközi szerződés érvénytelenségén túl további hatásai és jogkövetkezményei is lennének. És ahogy már említettem, a nemzetközi jogban a legnagyobb veszélyt a konkrét/egyéni *jus cogens* normasértések jelentik. A joghatósági mentességekre vonatkozó kérdések mellőzésével azonban a Következtetéstervezet is kihátrált a kurrens nemzetközi jog egyik legfontosabb dilemmájából. Éppen ezért érdemes lenne megvizsgálni egy következő írásban, hogy ha például egy személyes mentességgel rendelkező állami vezető súlyos *jus cogens* normasértést, nemzetközi bűncselekményt követ el, és eljárás indul ellene, majd őt az adott nemzetközi fórum képes elítélni, az a *jus cogens* szupernorma közvetlen hatásának tudható-e be. Ha pedig beazonosítható ilyen hatás, akkor az is vizsgálandó, hogy az csak a legitim bírói funkciót nem meghaladó molekuláris eredménynek tekinthető, vagy már megfigyelhető egy rendszerszintű, moláris elmozdulás is a nemzetközi gyakorlatban az imperatív normákkal kapcsolatban?

¹⁵³ Ezt a kifejezést Tladinál is megtalálhatjuk, aki úgy fogalmaz, hogy a *jus cogens* prizmjája olyan koncepcióként használható, „amely egyszerre tükrözi a változás és a stabilitás impulzusát a nemzetközi jogban.” DIRE TLADI: „Between stability and responsiveness in international law: The example of *jus cogens*” *ESIL Reflection* 2024/5., https://esil-sedi.eu/wp-content/uploads/2024/03/Tladi-Vol.13-Issue-5_final.pdf.

¹⁵⁴ Vö. ZYBERI (84. l.).

RECENZÍÓ

P. VÁSÁRHELYI JUDIT – PERGER PÉTER (SZERK.): RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK. ÖTÖDIK KÖTET 1671–1685. (BUDAPEST: ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR 2023) 1556.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.1.06>

A Régi magyarországi nyomtatványok ötödik kötete a hazai nyomdászat 1473. évi kezdeteinek¹ 550. évfordulóját² jelentő 2023. évben került ki a sajtó alól egy igen jelentékeny, 1971-ben indult, több mint ötven esztendő óta megjelenő honi bibliog-

¹ A Magyarországon őrzött ősnymtatványokra: SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet (eds.) – CSAPODI Csaba – VÉRTESY Miklós (coll.): *Catalogus incunabulorum quae in Bibliothecis publicis Hungariae asservantur. In colligenda materia et identificandis incunabilis socii fuerint* I–II. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1970) lxxix, 1444, 80 t. A kötet címe latin, de a tételek esetén a leírásen túli egyéb közlések nyelve az angol. A magyar vonatkozású ősnymtatványokra külön is: HELLEBRANDT Árpád: *Magyarországi vonatkozású ősnymtatványok a M. T. [Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (Különlenyomat a Magyar Könyvszemléből)]* (Budapest: Weiszmann Testvérek 1880) 48. A hazánkban őrzött kódexek és nyomtatott kötetek számbavétele 1526 előttről: CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica I. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. Fennmaradt kötetek: 1. A–J. [Admont – Jena] II. Fennmaradt kötetek: 1. K–Z. [Kalocsa – Zsély]. Lappangó kötetek III. Adatok elveszett kötetekről.* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1988–1994) (2), 447, (5); 448, 6; 360, (3). 3419 fizikailag fennmaradt, és 3025 leírásból ismert tétel. A kéziratok és a könyvek száma ezen belül csak külön összeszámolással lenne megállapítható.

² Az Andreas Hess-féle *Chronica Hungarorum* 550. évfordulóra megjelent reprint kiadása: Andreas HESS: *Chronica Hungarorum [1473]*. [Faksimile kiadvány az Andreas Hess-féle budai 1473-as kiadás, az első hazai nyomtatott könyv megjelenése 550. évfordulója alkalmából]. Szerk.: FARKAS Gábor Farkas – VIRÁG Bernadett. Kötet- és borítóterv, nyomdai előkészítés: SCHÖCK Gyula – Schöck Artprint Kft. Felelős kiadó: RÓZSA Dávid (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2023) 136. A kiadás belve az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Chronica Hungarorum* (Inc. 328.) példány alapján készült, összesen 550 számozott példányban. Ebből 1-től 200-ig számozva kézikötéses gyűjtői vak dombornyomásos, fatáblás bőr diszkötésben, 201-től 550-ig bibliofil gépi kötésben, utóbbi csoport arany prégnomással jelent meg. A két kötésváltozat belvei azonosak, az eredetivel megegyező súlyú és minőségű papírra készültek. A gyűjtői csoport borítása egészsbörkötésű, melyet a Witan cég újrahasznosított bőranyagából állítottak elő. A gyűjtői kötésváltozat a *Chronica Hungarorum* prágai példány borítása alapján készült. A gyűjtői diszkötést készítette az MPB Hungary Kft. Nőre szóló réztáblás, belül kék bársonnyal borított fa díszdobozban, a Tokaj-Hegyalja Egyetem Grand Tokaj ZRt.-je által az 550. évfordulóra készített egy palack hat puttányos tokaji aszúborral. A kiadvány mellé kétszáz palack aszúbor készült. A *Chronica* OSZK példányához tartozó két kézirat levél faksimilével. Mind a 200 példányos gyűjtői, mind a 350 példányos bibliofil változathoz az alábbi fordítás és szövegkiadás (kísérőkötet) készült el: *Chronica Hungarorum 1473. Latin szöveg, magyar fordítás és tanulmány. Chronica Hungarorum 1473. Latin text, Hungarian translation, and a study.* Szerk.: FARKAS Gábor Farkas – VIRÁG Bernadett. Lekt.: SARBÁK Gábor. Ford.: HORVÁTH János. Szöveggond.: BOROS Klára – HUTAI Zsófia – KASZA Péter – SZECSEY-MÁTIS Bernadett. Kötet- és borítóterv, nyomdai előkészítés: SCHÖCK Gyula – Schöck Artprint Kft. (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2023) 323. Az 1973-ban, az 500. évfordulóra megjelent reprint kiadás: Andreas HESS: *Chronica Hungarorum 1473. Finita Bude (!) Anno Domini MCCCCLXXIII in uigilia (!) penthecostes (!) per --,--.*

ráfiai könyvsorozat³ legújabb tagjaként.⁴ Mindezzel egy dicséretes hazai könyvésze-ti hagyomány⁵ részét képezi, benne a jog- és államtudományok (tudományos mun-kák, politikai művek, törvénykiadványok) nyomtatványainak regisztrálásával is.

- [Faksimile kiadvány az Andreas Hess-féle budai 1473-as kiadás, az első hazai nyomtatott könyv megjelenése 500. évfordulója alkalmából]. Szerkesztette, fordította és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: KATONA Tamás. Ford.: HORVÁTH János. Tip. és szerv.: SZÁNTÓ Tibor. Műsz. szerk.: GINÁCS László – MURÁNYI Zsuzsa (Budapest: Európa 1973) 139, 136, xxvii. A kódexekben és ősnymtatvá-nyokban (továbbá térképeken és feliratokban) alkalmazott (italiai) latin kézirásos, valamint nyomta-tott rövidítések (továbbá a római és arab számírás, pénzérme-feliratok, súlyok és mértékek körében követett írássajátosságok) feloldásának latin nyelvű szótára helyenként olasz magyarázatokkal: Adria-no CAPPELLI (ed.): *Manuali Hoepli Lexicon Abbreviaturarum. Dizionario di abbreviature Latine ed Italiane. Usate nelle carte e codici specialmente del medio-evo riproduttore con oltre 14 000 segni incisi con l'aggiunta di uno studio sulla brachigrafia medioevale, un prontuario di Sigle Epigrafiche, l'antica numerazione romana ed arabica ed i segni indicanti monete, pesi, misure, etc* (Mila-no: Ulrico Hoepli 2006) lxxiii, 531. A latin paleográfia történetére: SIGISMOND JAKÓ – RADU MANOLESCU: *Scierea latina in Evul mediu* [A latin írás a középkorban] (Bucurest: Stiintifica 1971) 184. JAKÓ Zsigmond – RADU MANOLESCU: *A latin írás története* (Budapest: Európa 1987) 320, 52 t. (Rómán és erdélyi példákkal). JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség* (Bukarest: Kriterion 1976) 372, 48 t.
- ³ [BORSA Gedeon (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok [első kötet] 1473–1600. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum [tomus primus] 1473–1600*. BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla – KÄFER István – KELECSÉNYI Ákos (összeáll.) – KLANICZAY Tibor – VÁR-JAS Béla (lekt.) (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 1971) 928, [82 t.] – 1–869. tétel; BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok második kötet 1601–1635. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum tomus secundus 1601–1635*. BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla (összeáll.) – FAZAKAS József – HELTAI János – KELECSÉNYI Ákos – VÁSÁRHELYI Judit (közrem.) – BORSA Gedeon – KULCSÁR Péter (lekt.) (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 1983) 856, [68 t.] – 870–1632. tétel; HELTAI János (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok harmadik kötet 1636–1655. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum tomus tertius 1636–1655*. HELTAI János – HOLL Béla – PAVERCSIK Ilona – P. VÁSÁRHELYI Judit (össze-áll.) – DÖRNYEI Sándor – KÄFER István – V. ECSEDY Judit (közrem.) – BORSA Gedeon – KULCSÁR Péter (lekt.) (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2000) 1117, [88 t.] – 1633–2625. tétel; P. VÁSÁR-HELYI Judit (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok negyedik kötet 1656–1670. Res littera-ria Hungariae vetus operum impressorum tomus quartus 1656–1670*. HELTAI János – PAVERCSIK Ilona – PERGER Péter – P. VÁSÁRHELYI Judit (összeáll.) – KÄFER István – V. ECSEDY Judit (közrem.) – BITSKEY István – BORSA Gedeon (lekt.) (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2012) 1362, [102 t.] – 2626–3696. tétel.
- ⁴ P. VÁSÁRHELYI Judit – PERGER Péter (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok ötödik kötet 1671–1685. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum tomus quintus 1671–1685*. HELTAI János – KOVÁCS Eszter – P. VÁSÁRHELYI Judit – PERGER Péter – SZVORÉNYI Róbert – TÓTH Anna Judit – V. ECSEDY Judit (összeáll.) – BUJTÁS László Zsigmond – CSOBÁN Endre Attila – NAGY Levente (közrem.) – CSORBA Dávid – KOLTAI András (lekt.) (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2023) 1556, [96 t.] – 3697–4628. tételek. Az 1700-ig terjedő magyarországi szerzőkre: WIX Györgyné: *Régi magyarországi szerzők I. A kezdetektől 1700-ig (RMSz)*. P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk., be-fej.) – KIS Elemérné – Kovács Zsuzsanna (szerk. mts.) (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2007) 1036.
- ⁵ A műveltségi hagyomány alapjainak humanista gyökereihez: HORVÁTH János (1935): *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*. (Budapest: Magyar Szemle Társaság 1935) 307. A hazai humanista műveltség csúcsát a nyomtatott műveket is tartalmazó Corvina könyvtár (*Bibliotheca Corviniana*) jelentette. CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana* (Budapest: Helikon 1990) 562. Negyedik, átdolgozott kiadás. A mű legteljesebb kiadása. 216 hiteles, és egy, a II. világháború alatt elveszett (megsemmisült) korvinát ír le az akkor 216 hitelesnek tartott fennmaradt kódex közül, melyeket időközben néhány további darab felfedezése követett, így ma 235

hiteles korvináról beszélhetünk. Korábban 1967-ben magyarul; 1969-ben két-két kiadásban angolul és németül; 1976-ban második, javított kiadásban magyarul; 1978-ban ugyane kiadás magyarul újjólag, valamint németül is; 1981-ben harmadik, javított kiadása magyarul, továbbá második, javított kiadása németül és lengyelül; 1982-ben harmadik, javított kiadása franciául és németül jelent meg. Az egyik legnagyobb, 1990-es korvinakiállítás összefoglalása, a fenti korvina-alapleltárhoz képest néhány újszerű csoportosítással: FÖLDESI Ferenc (szerk., vál.) – CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (bev. tan., jegyz.): *Bibliotheca Corviniana 1490–1990. Nemzetközi korvinakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Mátyás király halálának 500. évfordulójára. 1990. április 6–október 6.* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 1990) 161. E kiállítási katalógusból kiderül a könyvtári szakok szerint felsorolt korvinák miatt, hogy csupán egyetlen jogi tárgykörű, közelebbről kánonjogi kódex maradt fenn, amely a *Decretum Gratiani*hoz készült regiszter [Martinus POLONUS: *Martiniana Decreti* (Lombardia: 15. század). Belül Mátyás címerével, aranyozott és festett, a király címere nélküli tipikus korvina-bőrkötésben. Az Itáliában készült kódex spanyol behatásokat mutat. Őrzési helye: Wien, ÖNB Cod. 2139.]. FÖLDESI–CSAPODI–CSAPODINÉ (5. lj.) 157. 147. tétel. 1942-ben Zolnai említ egy akkor Chicagóban, magántulajdonban lévő korvina ősnymtatványt: *Statuta Urbis Romae* (Róma: Ulrich Han 1471) 91. ZOLNAI Klára (összeáll.) – FITZ József (közrem.): *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini.* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára 1942) 117. Valamint ismeretes az egyetlen, még magántulajdonban lévő korvina is. [M. Valerius MARTIALIS: *Epigrammata* (Ferrara: 1467)]. 1974-ben a Sotheby's árverezte el J. R. Abbey Salisbury-ben lévő könyvtárából. Ekkor lett újrakötve. Jelenleg egy párizsi magángyűjtemény őrzi. FÖLDESI–CSAPODI–CSAPODINÉ (5. lj.) 157. 154. tétel. A korvina korábbi szakirodalmának legfontosabb darabjai: RÓMER Flórián [Flóris]: *Díszlapok a római könyvtárakban őrzött négy Corvin codexből. Lefényképezte a vatikáni zsinaton jelen volt magyar püspöki kar* (Pest: Athenaeum Nyomda 1871) 8. 16 t.; CSONTOSI János – PULSZKY Ágost – BALLAGI Géza – SZABÓ Károly et al. – RÁTH György (bev.): *Kalauz az Országos Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához* (Budapest: Athenaeum – Posner K. L. Műintézete 1882) 261. Kissé bővített változata: CSONTOSI János – PULSZKY Ágost – BALLAGI Géza – SZABÓ Károly et al. – RÁTH György (bev.): *Könyvkiállítási emlékek.* Második, bővített kiadás (Budapest: Kilian F. bizománya 1882) viii, 263, (5); André de [Andor] HEVESY: *La bibliothèque du roi Matthias Corvin.* (Paris: Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures – Imprimerie Macon 1923) (8), 103, 52 t. BERZEVICZY Albert – KOLLÁNYI Ferenc – GEREVICH Tibor (szerk.): *Mátyás király budai könyvtára. 30 műmelléklettel.* (Közrem.: FRANKÓI Vilmos – FOGEL József – GULYÁS Pál). (Budapest: Stephaneum Nyomda 1927) 171. A kiadvány megjelent olasz nyelven is. ZOLNAI–FITZ (5. lj.) 9–160. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 10.; BERKOVITS Ilona (összeáll., tan.): *A magyarországi korvinák* (Budapest: Magyar Helikon 1962) 235; JAKÓ Zsigmond: „Erdély és a Corvina” in JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség* (Bukarest: Kriterion 1976) 169–179. A legújabb alpművek: MIKÓ Árpád: „Adalékok a Corvina historiográfiájához”/ „Corvina-problémák” in MIKÓ Árpád: *Régi magyar bibliofilek nyomában. Tanulmányok a magyarországi reneszánsz könyvkultúra és miniatúrafestészet köréből 15–17. század* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet 2023) 13–142., 143–296.; MONOK István: *A Bibliotheca Corvina. Egy könyvtár sorsa, küldetése, és végzete.* (Budapest – Sárospatak, L'Harmattan – Tokaj-Hegyaljai Egyetem 2023) 239. Egyes korábban felfedezett korvináról: SCHÖNHERR Gyula: „A thorni Corvin-kódexről. (Színes melléklettel)” *Magyar Könyvszemle* 1894/4. 305–313; SCHÖNHERR Gyula: *A római Casanate-könyvtár korvin-kódexe és annak magyar glosszái. Három díszlap és a magyar bejegyzések hasonmásai.* (Budapest: Athenaeum 1905) 40; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Humanista kódexek nyomában* (Budapest: Kiadó 1978) 146. A legújabban feltárt, Bibliotheca Corviniana számára szánt, de Mátyás király halála miatt Itáliában maradt, jelenleg Firenzében, a folyamatosan fennmaradt Bibliotheca Medicea Laurenziana-ban őrzött öt kódexről tudósít az alábbi kétnyelvű tanulmány: ANGELA DILLON BUSSI: „Ancora sulla Biblioteca Corviniana e Firenze/Még egyszer a Corvin a Könyvtár és Firenze kapcsolatáról” in MARIOROSARIA SCIGLITANO (ed.): *Primo incontro Italo-Ungherese di bibliotecari. Budapest, 9-10 novembre 2000. Problematiche e prospettive della ricerca sul materiale librario ungherese presente in Italia e sul materiale librario italiano presente in Ungheria. Első olasz-magyar könyvtáros találkozó. Budapest, 9-10. november 9-10. Az olaszországi hungarika és a magyarországi italika-kutatás lehetőségei és nehézségei* (Budapest: Olasz Kulturális Intézet 2001) 48–79. Megjegyzendő, hogy Dillon Bussi összesen tizenöt új korvinát fedezett fel. A talán

A SOROZAT ÉS A KÖTET SZELLEMI HÁTTERE

Borsa Gedeon (1923–2022) sajnálatosan lezárt életművű Széchenyi-díjas irodalomtörténész, bibliográfus, könyvtörténész, az irodalomtudomány (akadémiai) doktora (DSc) volt a Régi Magyarországi Nyomtatványok (röv. RMNy) sorozat koncepciójának megalkotója, szellemi vezére, *spiritus rectora*. A bibliográfia, a könyvtörténet és az irodalomtudomány hazai doyenjéről szükséges néhány szóban már csak a sorozat kapcsán is megemlékezni. A jogvégzett, diplomáját 1945-ben szerző Borsa Gedeon pályáját levéltárosként kezdte 1950 és 1951 között. Ezt követően még 1951-ben lett az Országos Könyvtári Központ, majd az Országos Széchényi Könyvtár (röv. OSZK) tudományos munkatársa, később 1961 és 1983 között a Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőségének vezetője, aki tanácsadói szerepben 2013-ig segítette a hazai régi könyves bibliográfiai munkákat. (Az RMNy szerkesztőség jogutóda jelenleg az OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatócsoport). Borsa több, mint harminc kötet szerzője, tizennégy kötet társszerzője, illetve kétszáz tanulmány fűződik a nevéhez. Nem egy ismeretlen (azaz bibliográfailag eddig le nem írt) ősnymtatványt, illetve számos, ismeretlen régi hazai és hungarika nyomtatványt fedezett fel. Kutatásai számos nemzetközi, valamint hazai könyv- és nyomdászattörténeti kérdést tisztáztak. Résztvevője volt 1970-ben a hazai alapokon álló, de nemzetközi együttműködésben megjelent, az OSZK *bohémica* és *slovacica* régi nyomtatványait ismertető bibliográfia (könyvkatalógus) összeállításának társszerzőként.⁶ Később, 1980-ban feltárta az itáliai fejedelemségek és városállamok ősnymdászainak neveit, működési területüket, működési időszakukat, és ezt egy nemzetközileg is elismert, hiánypótló kötetben adta közre latin, olasz és német nyelvű bevezetővel.⁷ 1971-től vezette az RMNy munkálatait, 1983 és 2013 között *bibliothecarius emeritus*ként. Az RMNy I. kötet (1473–1600) – Borsa egyéni szerkesztői tevékenysége külön jelölése nélkül – 1971-ben, az RMNy II. (1601–1635) 1983-ban szintén általa társszerkesztetten jelent meg a második kötet. A 2000-ben, 2012-ben, illetve 2023-ban megjelent folytatások: az RMNy III. (1636–1655); az RMNy IV. (1656–1670), valamint a halála után napvilágot látott RMNy V. (1671–1685) már – a korábban ismertettek szerint – mások szerkesztésében, de Borsa tanácsaival megtámogatva, általa átnézve jelentek meg e jelentős bibliográfiai segédkönyvsorozatban. Társszerzőként 1983-ban kiadója volt két református kötet szövegkiadásának Huszár Gál (1512–1575), valamint Kálmáncsehi Sánta Márton (1500 k.–1557)

legfontosabb, Mátyás példáját követő hazai humanista, Vitéz János könyvtáráról: CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz* (Budapest: Akadémiai 1984) 181.

⁶ BORSA Gedeon – KÁFER István (coll.): *Catalogus librorum veterum usque ad annum 1800 in lingua Bohemica et Slovaca impressorum quae in Bibliotheca Nationalis Hungariae de Francisco Széchényi nominata asservantur. Katalóg starých českých a slovenských tlači do roku 1800 v Országos Széchényi Könyvtár. Az Országos Széchényi Könyvtár régi cseh és szlovák nyelvű nyomtatványainak katalógusa 1800-ig* (Budapest – Martin: Országos Széchényi Könyvtár – Slovenská Národná Kniznica 1970) 406.

⁷ BORSA Gedeon (ed.): *Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465–1500 I–II. Vorw. und Einf. aus dem Ung. übers.: Vásárhelyi Judit – Lat., It. – Fényes Balázs – Deut.* (Budapest – Baden-Baden: Akadémiai Kiadó – Verlag Valentin Koerner 1980) 357, 469.

életművéből. (Kálmáncsehi Sánta nem azonos Kálmáncsehi [Kálmáncsai] Domonkos [1435 k. – 1514] székesfehérvári nagypréposttal, erdélyi püspökkel, akinek négy, Magyarországon készült, fennmaradt humanista kódexe közül egyet, egy imakönyvet Párizsban a Bibliothèque Nationale de France-ban, egyet New York Cityben, a The Pierpont Morgan Library and Museum-ban [az egybekötött Kálmáncsehi–Lichtenstein breviárium és misszálét, azaz misekönyvet], egy másikat, az első misszálét a zágrábi Érseki Könyvtárban, Horvátországban, egyet, a második misszálét pedig az OSZK-ban őriznek).⁸ Borsa több kisebb önálló nyomtatványt is közzétett a régi nyomtatványok anyagáról és méretéről 1992-ben és 1994-ben, valamint 2003-ban.⁹ Négy kötetben jelent meg 1996 és 2000 között a XV., XVI., illetve XVII. századi hazai és külföldi nyomtatványtörténetről szóló magyar, illetve (elsősorban) német, (másodsorban) angol, cseh, francia, lengyel és olasz nyelvű tanulmányai *Könyvtörténeti írások* címmel,¹⁰ melyet 95. születésnapja alkalmából egy ötödik követett *Újabb könyvtörténeti írások* címmel 2018-ban.¹¹ Az 1996. évben társszerzőségben német nyelvű kötetet jelentetett meg az erdélyi szászok német nyelvű régi nyomtatványairól. Egy évvel később, 1997-ben többekkel társszerzőségben kiadta a nagyszombati jezsuita kollégium és egyetemi nyomda leltárát.¹² Feldolgozta az angol területen élt Michael de Hungaria (1450–1482) munkásságát 1997-ben magyar,¹³ 1998-ban angol nyelven.¹⁴ Később, 2007 és 2017 között tizennégy kötetben német nyelven jelentette meg a bécsi *Österreichisches Nationalbibliothek* XVI. századi antikvagyűjteményének katalógusát.¹⁵ Élete végén is igen termékeny maradt.

⁸ BORSÁ Gedeon (tan.) – VARJAS Béla (szöveggyond.): *Huszár Gál – A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek. Kálmáncsehi Sánta Márton – Reggeli éneklések 1560–1561. Reprint kiadás* (Budapest: Akadémiai 1983) 448, 91.

⁹ BORSÁ Gedeon: *A régi nyomtatványok anyaga* (Budapest: Borda Antikvárium 1992) 38; BORSÁ Gedeon: *A régi nyomtatványok mérete* (Budapest: Borda Antikvárium 1994) 38, 3 mell.; BORSÁ Gedeon: *Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok mérete, anyaga, és terjedelme* (Budapest: Könyvtári Intézet 2003) 127

¹⁰ BORSÁ Gedeon: *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat 15–17. század. II. A külföldi nyomdászat 15–16. század. III. Az OSZK évkönyveiben megjelent tanulmányok. IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmények* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 1996–2000) Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, új sorozat 6., 8–10. 474, 462, 546, 420.

¹¹ BORSÁ Gedeon: *Újabb könyvtörténeti írások. Megjelent a szerző 95. születésnapja alkalmából* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete – Argumentum 2018) 220. Magyar Könyvszemle – MOKKA-R Egyesület Füzetek 10.

¹² BORSÁ Gedeon – HAIMAN György – MUSZKA Erzsébet: *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. A nagyszombati egyetemi nyomda betű mintakönyve, 1773. Hasonmás kiadás* (Budapest: Balassi Kiadó 1997) 307, (5), 16 t.

¹³ BORSÁ Gedeon: *Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai* (Budapest: Borda Antikvárium 1997) 228.

¹⁴ BORSÁ Gedeon: *Michael de Hungaria: a mediaeval author in Britain. His person and a bibliography of the printed editions of his work between 1480–1621* Transl.: RONYECZ Nóra (Budapest: Borda Antikvárium 1998) 225.

¹⁵ BORSÁ Gedeon: *Katalog der Drucke des 16. Jahrhunderts in der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien NB 16 1. Deutsche Sprachgebiet: A–Biber 2. Deutsche Sprachgebiet: Biblia–Byz 3. Deutsche Sprachgebiet: Ca–Cy 4. Deutsche Sprachgebiet: D–E 5. Deutsche Sprachgebiet: F–Gi 6. Deutsche Sprachgebiet: Gl–Hu 7. Deutsche Sprachgebiet: Hub–Ky 8. Deutsche Sprachgebiet: L 9. Deutsche Sprachgebiet: M 10. Deutsche Sprachgebiet: N–Pfeffer 11. Deutsche Sprachgebiet: Pfei–*

2010-ben a Brassóban kiadott román nyomtatványokról,¹⁶ 2013-ban pedig az első magyarországi, Budán élt, Rómában tanult német ősnymodásról, Andreas Hessről (XV. század). Később még Budán (korábbi, tévesnek bizonyult megállapítás szerint Pozsonyban) működött a második hazai ősnymoda, de nem tudni, ki működtette. (A szakirodalom bizonyos abban, hogy nem Hess egy második nyomdájáról van szó).¹⁷ Borsa Gedeon 60.,¹⁸ 70.,¹⁹ illetve 80. születésnapjára²⁰ is jelent meg ünnepi kötet. A születése 95. évfordulójára megjelent ötödik könyvtörténeti kötetet már a korábbiakban említettük.

Az RMNy sorozattal érdemes összeolvasni egy korábbi, a mai napig terjedelemben felül nem múlt, nemegyszer irányadó alapművet, Pintér Jenő hazai irodalomtörténeti nyolckötetes munkáját, mely vonatkozásában az RMNy-hez illeszkedően csupán a XVI. és a XVII. századot tárgyaló kötetekre és a sorozatot elemző másodlagos irodalomra utalunk,²¹ felhívva a figyelmet a korábban idézett, a régi magyar irodalomtörténet tanulmányozásához szükséges, az 1772-ig terjedő korszak szerzőihez kapcsolódó, korábbi szakirodalmat ismertető és rendszerező, már idézett irodalomtörténeti bibliográfiára.²²

A SOROZAT KONCEPCIÓJA, A KÖTET HELYE ÉS SZEREPE

Az RMNy ötödik kötete 2023-ban jött ki a sajtó alól. Hasonlóan az előző négy kötethez, a kora újkori művelődéstörténet fontos segédkönyve. Bevezető, tájékoztató

Ryswisch 12. Deutsche Sprachgebiet: Sá-So 13. Deutsche Sprachgebiet: Soa-Vergil 14. Deutsche Sprachgebiet: Vergleichung-Zytopius (Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner) 2007-2017) 396, 388, 382, 392, 353, 387, 347, 411, 395, (4), 405, 426. Bibliotheca bibliographica Aureliana 212., 219., 221., 224., 228-229., 231., 234., 236-237., 240-241., 245., 247.

¹⁶ Borsa Gedeon: *Brassói román nyomda a 18. század első felében* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2010) 145, (2), 18 t.

¹⁷ Borsa Gedeon: *Andreas Hess* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete – Argumentum 2013) 221. Magyar Könyvszemle – MOKKA-R Egyesület Füzetek 6.; Borsa Gedeon: *Újabb könyvtörténeti írások. Megjelent a szerző 95. születésnapja alkalmából* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete – Argumentum 2018) 220. Magyar Könyvszemle – MOKKA-R Egyesület Füzetek 10.

¹⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Magyar könyvesház. Tanulmányok Borsa Gedeon 60. születésnapjára. Különlenyomat a Magyar Könyvszemléből* (Budapest: Akadémiai Nyomda 1983) 140.

¹⁹ P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Gesta Typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják e könyvet barátai és tanítványai* (Budapest: Borda Antikvárium 1993) 162, 1 t. A kötet 70 példányban jelent meg.

²⁰ P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2003) 398.

²¹ PINTÉR Jenő: *Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés II. A magyar irodalom a 16. században* (Budapest: Stephaneum 1930) 575.; PINTÉR Jenő: *Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés III. A magyar irodalom a 17. században* (Budapest: Stephaneum Nyomda 1931) 635. Az összességében nyolc kötetben teljes, a 20. század első harmadáig terjedő, máig felül nem múlt alapmű értékelésére: UJVÁRI Pál: *Pintér Jenő irodalomtörténete* (Budapest: Stephaneum 1934) 15.

²² STOLL Béla – VARGA Imre – V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* (Budapest: Akadémiai 1972) 373.

része, az útmutató magyar, latin és angol nyelven készültek, az előző kötetekben megszokott módon.²³ Az általunk recenzeált kötet az 1671 és 1685 közötti időszakot öleli fel. A szándékok szerint a XVII. század utolsó másfél évtizedét, az 1686 és 1700 közötti időszak nyomtatott műveit feldolgozó RMNy hatodik kötet mellett egy, az időközben előkerült nyomtatványokat feldolgozó RMNy Supplementum kötet zárja a hazai könyvtermést bemutató retrospektív nemzeti bibliográfia a kezdetektől 1700-ig, így válik teljessé a sorozat Borsa Gedeon elgondolásának megfelelően. Mindezzel együtt folyamatosan halad előre a XVIII. századi hazai nyomtatványok bibliográfiai feltárása, továbbá az 1801 előtt keletkezett szerzői hungarikumok (RMK III) felkutatása is.²⁴ A jelen kötet közel ezer, egész pontosan 931 (RMNy 3697–4628. tételek) régi hazai nyomtatvány leírását tartalmazza, amely 1671 és 1685 között jelent meg nyomtatásban bárhol magyar nyelven, és a történelmi Magyarország területén bármely nyelven, illetve amelynek megjelenését tévesen feltételezték eddig a korábbi kutatások.²⁵ A Régi Magyarországi Nyomtatványok kötetei azokkal az 1701 előtt megjelent nyomtatványokkal is foglalkoznak mindemellett, amelyek külföldön részben vagy egészben magyar nyelven jelentek meg. A részben ottmán érdekszférába kerülttség miatt szétszakadt ország valamennyi része szerepel a kötetben. A Dráván túli, azaz szlavón- és horvátországi kiadványok – az előző kötetekhez hasonlóan – figyelmen kívül maradnak.²⁶ A nyomtatványleírások lényegében az első négy kötet elveit követik némi módosítással. (E kérdéskörrel utóbb foglalkozunk). Az RMNy ötödik kötet lektora Csorba Dávid, a régi magyar irodalomtörténet kutatója és Koltai András történész voltak. A második kötet óta folyamatosan részt vesz az RMNy munkálataiban P. Vásárhelyi Judit, az MTA doktora (rég magyar irodalom) és Heltai János, az MTA doktora (irodalomtudomány). Perger Péter PhD (könyvtörténet) a harmadik kötet óta kapcsolódott be a munkálatokba, illetve a negyedik kötet egyik társszerzője volt. V. Ecsedy Judit, az MTA doktora (bibliográfia, könyvtörténet) a harmadik kötet óta az RMNy nyomdatörténeti szakértője. Kovács Eszter, Szvorényi Róbert és Tóth Anna Judit újabban csatlakozott az RMNy vállalkozásához. A korszak nyomtatványait a korábbi gyakorlatot követve a szerzők műfajok szerint osztották fel egymás között. Heltai János foglalkozott a katekizmusok, a perikopás könyvek, postillák, prédikációk, teológiai tézisek, vallási tanítások és vitairatok műfajcsoportokkal. Kovács Eszter végezte a biblikus cseh nyomtatványok feldolgozását. P. Vásárhelyi Judit a Biblia, az elmélkedések, enciklopédia, énekek, énekeskönyvek, zsoltárok, imádság, imádságoskönyvek, filozófiai vizsgatételek, iskoladramák, nyelvkönyv, nyelvtan, nyelvtudomány, retorika körébe tartozó kiadványokat írta le. Perger Péter dolgozta fel a számunkra fontos jog, politika, és a törvénycikkek témakörei mellett a logika, a mennyiségtan, históriás énekek, naptárak, öröknaptár, orvosi tanácsok, erkölcsi oktatás, magyar nyelvű gyászbeszédek, liturgia, szentek élete és a vallási társulatok műfajába tartozó nyomtatvá-

²³ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 13–50.

²⁴ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 9.

²⁵ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 11.

²⁶ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 13.

nyokat.²⁷ Szvorényi Róbert írta le a klasszikus szerzők hazai kiadásait, a történelmi munkákat, a lakodalmi és köszöntő verseket, valamint beszédeket. Tóth Anna Judit az alkalmi nyomtatványok közül a latin és német gyászbeszédek, valamint gyászversek műfaját gondozta. A cirill betűs román nyomtatványok leírásában Nagy Levente, az egyetlen holland nyelvűében pedig Bujtás László Zsigmond segítette a szerzőket.²⁸ A nyomtatványleírások szabályai e kötetben, hasonlóan az előzőekhez igen részletesek és példaszerűek.²⁹ A kiadvány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, a K 138856. számú kutatás keretében jelent meg.³⁰ Jelen recenzióban e körben csupán néhány fontos tényezőre lehetséges utalni. A besorolás rendje körében el kell mondani, hogy a leírás egysége a tétel. Minden önállóan kiadott nyomtatvány egy-egy sorszámmal ellátott szakaszban, azaz tételben nyerte el helyét. A tételek, azaz a nyomdatermékek felsorolása megjelenési időrendben halad. Ha a megjelenés pontos időpontját nem lehetett megállapítani, akkor a leírásban ezt vagy *cr. (circiter, körülbelül)* megjelenéssel a legvalószínűbb év megadása jelzi, vagy pedig a megjelenés legkorábbi és legkésőbbi éve együtt szerepel. Ebben az esetben a nyomtatvány a megadott időköz közepén keresendő. Egy adott éven belül a kiadványok a nyomtatási helyük egykorú magyar névalakja (pl. Bártfa, Brassó, Debrecen, Kassa, Szeben, Várad) szerinti betűrendben különülnek el. A tételek az alábbi adattartalom szerint épülnek fel: 1. sorszám; 2. címleírás; 3. a bibliográfiai hivatkozás; 4. műfaji meghatározás és a tartalom részletezése; 5. a variánsok (ha vannak); 6. szövegkiadások (ha vannak); 7. a kutatási eredmények; 8. kapcsolódó tételek; 9. példánykimutatás.³¹ A példánykimutatásban újdonság a kötetben, hogy *cop. digit.* rövidítés jelöli az online elérhető digitális másolatot.³² A címleírás elemei a következők: 1. a szerző neve; 2. a cím; 3. a fordító és közreműködő; 4. a nyomtatás helye; 5. a nyomtatás éve; 6. a nyomdász vagy a nyomda megnevezése; 7. a terjedelem; 8. a formátum; 9. a könyvdísz.³³ A nyomtatványleírásokat tízféle mutató követi a korábbi kötetekben megszokott rend szerint. A nyomdahelyek időrendi mutatóját és a nyomdászok, helységek és nyomdák mutatóját V. Ecsedy Judit készítette. A személynévmutató Tóth Anna Judit és Szvorényi Norbert munkája. A helynévmutató adatgyűjtése P. Vásárhelyi Judit, szerkesztése Garadnai Erika és Tóth Anna Judit munkája. Az incipit, azaz kezdősor-mutatót, valamint a címmutatót Szvorényi Róbert készítette. A nyelvi mutatót Kovács Eszter, a tárgymutatót Perger Péter szerkesztette. A könyvtárak mutatóját Tóth Anna Judit gondozta, a bibliográfiai konkordanciákat (a tételleírásokban is feltüntetett, utalt korábbi magyar RMK és Apponyi, továbbá a cseh Knihopis, a szlovák Čaplovič, valamint a román Bianu–Hodos-féle régi könyves bibliográfiákkal) pedig Szvorényi Róbert és Csobán Endre Attila állította össze. Az egyes tételleírásokban a példánykimutatást Tóth

²⁷ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 11.

²⁸ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 12.

²⁹ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 13–53.

³⁰ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 4.

³¹ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 13.

³² P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 23. Első előfordulása: P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 63. (3697. számú tétel).

³³ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 14.

Anna Judit szerkesztette. A címlapfotókat Perger Péter gyűjtötte össze.³⁴ Maga az RMNy ötödik, 1671–1685 közötti évkört felölelő kötete arról vall, hogy mit tartottak ebben az időszakban kiadásra érdemesnek, kiknek volt módja egy-egy könyv kiadását támogatni, illetve kik voltak azok, akik a mondott időszakban a Magyar Királyság területén könyvnyomtatásból akartak megélni. E másfél évtized hozta magával I. Lipót (1640–1705, ur. 1657–1705) abszolutista államrendjének kiépítését, a Zrínyi–Frangepán–Nádasdy-összeesküvés elbukását és megtorlását, a végvári katonák elbocsátását és a bujdosók mozgalmát a Felföldön. A pozsonyi véstörvényszék (vértörvényszék) 1674-es felállítását követően több mint háromszáz protestáns lelkész és tanár felett ítélezett, gályára vitelük és kiváltásuk históriája szintén a vizsgált korszak része volt.³⁵ Az 1681-es soproni országgyűlés, Thököly Imre (1657–1705, ur. 1682–1685 mint Felső Magyarország fejedelme, 1690. szeptember 1690. október mint Erdély fejedelme) mozgalma és két fejedelemsége a korszak további fő történeti eseménye.³⁶ A kor protestáns jellege erősen érződik a kötetben. Ennek kapcsán érdemes utalni a korábban említett holland példára, azaz egy 1684-es Amszterdamban megjelent kötet, egy forrásgyűjtemény esetére, mely a jogtudósként is ismeretes, Utrechtben tanító és Oxfordban is járt Otrokocsi Főris Ferenc (1648–1718) protestáns teológus, akadémiai jogtanár, a barokk gályarabirodalom képviselőjének nevéhez fűződik. Egy, a protestánsüldözésről szóló magyar nyelvű levele, valamint holland fordításban *Furor bestiae contra testes Jesus Christus in Hungaria* (Fenevad dühöngése Magyarországon a Jézus Krisztusról bizonytságot tevők ellen) című latin nyelvű művének a szerző neve feltüntetése nélkül megjelentetett holland nyelvű fordítása említendő, ez a kiadvány fő része. A második nagy egység önálló, impresszum nélküli címlappal, de folytatólagos füzetjelzéssel készült, és Gerard Hamel Bruyninx (XVII. század) bécsi holland követ eredetileg latinul, még 1675-ben írt, a magyar gályarabokkal kapcsolatos értekezésének holland verziója.³⁷ (A kiadvány Apponyinak is megvolt).³⁸ Fontos a rámutatás az angol

³⁴ P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 12.

³⁵ RÁCZ Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben I. A pozsonyi vértörvényszék áldozatainak általános története II. A pozsonyi vértörvényszék áldozatainak részletes története* (Lugos: Traunfellner Károly 1889–1899) xx, 119, xii, 236. Egy újabb forrásközlés: S. VARGA Katalin (s.a.r., kiad., ford., szerk.): *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve* (Pozsony: Kalligram 2002) 342.

³⁶ A korszak jellemzésére: P. VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) fűlszöveg.

³⁷ [OTROKOCSI Főris Ferenc]: *Nauwkeurig verhaal van der vervolginge aangerecht tegens de euan-gelise leerarmen in Hungarien* [Részletes beszámoló a magyarországi evangélikus lelkészek üldözéséről] – [2] HAMEL BRUYNINX, Gerard: *Nevens een bewijs van der selver onschuld an de Rebellie, uit last van de Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, vertoont aan den room-sen keiser Leopoldus de I. door der selver resident de Hr. Hamel Bruininx (!). Door Abraham van Poot med. doct. met schoone koopere-plaaten versien* [Bizonyítása a fentemlített lázadásban részt vettek ártatlanságának, az egyesült Hollandia országos rendjeinek parancsára, melyet Hamel Bruininx követ úr mutatott be I. Lipót német-római császárnak. Rézmetszetekkel díszítette Abraham van Poot orvostudományi doktor] (Amszterdam: Timotheus ten Hoorn 1684) (24), 450, (2), 1 tab., 12. tab. Lásd: VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 967–969. (4508. tétel).

³⁸ Alexander [Sándor] APPONYI: *Hungarica. Ungarn betreffende im auslande gedruckte Bücher und Flugschriften gesammelt und beschreiben von Graf --. --. Teil I-III. Band I-4. XV und XVI Jahrhundert. 5. XV-XVIII. Jahrhundert. Gesamtverzeichnis zu den Bänden 1-5. Neubearbeitet/Hera-*

kapcsolódásokra is, ennek kapcsán pedig a tágabb angol–magyar kapcsolattörténeti horizontra.³⁹ Az RMNy ötödik kötete e körben Edward Brown (1644–1708) brit orvos és utazó, 1667-től a Royal Society tagja, magyar mondatot tartalmazó 1673-ban és 1685-ben Londonban megjelent útleírását hozza, mely huszonkét oldalban írja le Magyarországot általában. Az eszéki híd műszaki sajátossága mellett Tatán, Csáky László grófnál tett látogatását emeli ki, aki szívélyesen fogadta őt. Bemutatja Komáromot és a felföldi bányavárosokat és fürdőket is. Utal arra, hogy a magyaroknak nincsen egyetemük (bár ekkor a Pázmány Péter alapította nagyszombati egyetem már 1635 óta, jogi kara 1667 óta fennáll – K. Gy.), ezért külföldön tanulnak. Mindezt a török uralommal magyarázza. Mátyás korvináiról, valamint a könyvtár pusztulásáról részletesebben szól. Utal arra, hogy a magyarok Szent István óta keresztények, harcos nemzet, és uralkodóik Attila nagykirállyal kezdődnek. Elismeri, hogy a magyarok a törökök feltartóztatói. Bemutatja a magyarok viseletét, és jelzi, hogy a római időből számos antik pénzérme maradt fenn a területen. A magyar nyelv más nyelvektől eltérő voltát a Miatyánk első sorával illusztrálja az alábbi ortográfia-ával: „Mi Attyanck, ky vagy az meniegebe, megh Szentel (!) Tesseck (!) a te newed.” A könyvet Karl Nehring a XVII. század legterjedelmesebb és legrészletesebb Magyarország-útleírásának tartja, melyet franciára, hollandra és németre is lefordítottak.⁴⁰ Apponyinak is megvolt a kötet, bár ő a magyar mondatot nem említi, de felhívta a figyelmet a könyv egyéb magyar vonatkozásaira.⁴¹ A magyar szövegrészletre Gál István az első, Angliában nyomtatva megjelent magyar szöveggként hivatkozik a hazánkban megjelent korai angol nyelvű szövegek körében vetve fel a problémát.⁴² Berg Pál ugyan közli a kiadvány címét, de a hazai nyelvű textusról nem tesz említést.⁴³ A kötetben négy magyar, három latin, egy német jogi művet, hat tágabb értelemben vett egyházjogi munkát, tizenegy pátenst, tíz politikai művet, valamint huszonhárom magyar nyelvű erdélyi törvénycikket, továbbá két vámszabályozást találnak a jog iránt érdeklődők, melyek a tárgymutatóból az egyes címszavaknál ki-

usgegeben von József Vekerdí. Besorgt von Lajos Dézsi – József Vekerdí. Jacques Rosenthals Biographie von Alexander Apponyi – Teil II. Band 4 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár 2004 [1903-1927]) I. 620. (1114. tétel).

³⁹ GÁL István: *Magyarország, Anglia és Amerika, különös tekintettel a szláv világra. Vázlatok a nemzetközi vonatkozások köréből* (Budapest: Officina 1945) 327; BERG Pál: *Angol hatások 17. századi irodalmunkban* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára 1946) 248. Irodalomtörténeti füzetek 118.; GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a 16–17. században* (Budapest: Akadémiai 1989) 137. A későbbi (19. századi) fejlemények egy kiemelkedő kérdéséről: VÁRANNAI Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom* (Budapest: Akadémiai 1967) 203. Irodalomtörténeti füzetek 60.

⁴⁰ EDWARD BROWN: *A Brief Account of some travels in Hungaria, Serbia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli. As also some observations on the gold, silver, copper, quick silver mines, baths and mineral waters in those parts, with the figures of some habits and remarkable places* (London: Thomas Roycroft – Benjamin Tooke 1673) (8), 144, (3). VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 258–259. (3904. tétel).

⁴¹ APPONYI (38. lj.) I. 572. (973. tétel).

⁴² GÁL István: „Az első Magyarországon nyomtatott angol nyelvű szöveg” *Magyar Könyvszemle* 1969/2. 149–151.

⁴³ BERG (39. lj.) 169.; VÁSÁRHELYI–PERGER (szerk.) (4. lj.) 1057. (4598. tétel), az 1684-es kiadás körében.

kereshetők. Ez összesen hatvan jogi művet jelent, amely kisebb mennyiség a 931 tételhez képest. (A 931 tétel között – a korábbi négy kötethez hasonlóan – számos példányból nem ismert elveszett, feltételezett, illetve néhány példányban fennmaradt mű is van) mintegy 6,44%. A szép kiállítású, példaszerűen adatgazdag *Régi magyarországi nyomtatványok* ötödik kötete, hasonlóan az előző négy kötethez az egyik legjobban használható segédkönyv az irodalomtörténészek, történészek, egyháztörténészek, valamint jogtörténészek számára. A nemzetközi szakirodalommal egybehangzóan csak dicsérettel szólhatunk a kötetek, közte az ötödik kötet kompromisszummentes pontosságáról, használhatóságáról, az egyes tételekre vonatkozó hazai és a nemzetközi elsődleges és másodlagos forrásokat figyelembe vevő leírások magas színvonaláról. Reméljük, a további hatodik, illetőleg a hetedik supplementum kötet, valamint a XVIII. századi anyag rész mielőbbi elkészültét és megjelenését. A 2023-ban, az RMNy ötödik kötete megjelenésekor 550. évfordulóját betöltött hazai nyomdászat és könyvkiadás jelentőségét kellően méltatná egy befejezett régi könyves bibliográfiai honi sorozat.

*Koi Gyula**

* PhD, tudományos munkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; tudományos főmunkatárs, NKE ÁNTK Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Tanszék, 1083 Budapest, Üllői út 82.; vezető kutató, PTE ÁJK Közigazgatási Jogi Tanszék; 7622 Pécs, Dohány utca 1–3. E-mail: koi.gyula@tk.hu. A recenzió a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet „Nemzeti Jogi Bibliográfia [1477–1866 és 1867–1950 évkörök]” kutatásai keretében valósult meg.

SCHWEITZER GÁBOR – SZENTE ZOLTÁN (SZERK.):
 „A TÖRTÉNETI ALKOTMÁNY (...) JOGTÖRTÉNETBE VÁLTOTT
 ÁT.” JOGTUDÓSOK KIADATLAN MUNKÁI MAGYARORSZÁG
 TÖRTÉNETI ALKOTMÁNYÁRÓL ÉS ALKOTMÁNYTÖRTÉNETÉRŐL
 (BUDAPEST: AKADEMIAI KIADÓ 2024) 344.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.1.07>

Schweitzer Gábor és Sente Zoltán szerkesztésében és jegyzeteivel 2024 végén jelent meg *„A történeti alkotmány (...) jogtörténetbe váltott át.” Jogtudósok kiadatlan munkái Magyarország történeti alkotmányáról és alkotmánytörténetéről* című kötet.¹ A válogatás olyan tudományos, illetve oktatási célból készült munkákat tartalmaz – az utóbbiakat szemelvényesen – a jogtörténet és a közjogtudomány elismert művelői tollából, amelyek a XX. század húszas és ötvenes éve között keletkeztek, és vagy kéziratban maradtak, vagy csak sokszorosított tananyagként kerültek forgalomba. A tematikus fókusz világos: valamennyi szöveg a történeti alkotmánnyal, annak forrásaival és alapvető intézményeivel foglalkozik elsősorban. Ez teszi lehetővé, hogy a források megismerésén túl az olvasó megfigyelje a nézetkülönbségeket, valamint egyes életműveken belül a hangsúlyeltolódásokat.

A szerkesztés nem korlátozódott csupán a szövegek válogatására. Az előszót követően az egyes szerzők pályáját és munkásságát bemutató bevezetők segítik a források elhelyezését a korabe-

li közjogi diskurzusban, és a megértést segítik a szövegekhez fűzött jegyzetek is. A szerkesztői tevékenység kevésbé látható, mégis említésre érdemes eleme a szövegek gondozása. E kötet esetében ez az átíráson túl kiterjedt a központosítás modernizálására, bizonyos elírások javítására, valamint a szöveg formázásának egységesítésére is. Nem kétséges, hogy a cél itt is az olvashatóság, az írásba foglalt gondolatok hozzáférhetővé tétele volt, s ezt a mondott lépések bizonyára jól is szolgálják. Egyedül a kiemelések elhagyása és a tagolás alkalmankénti megváltoztatása látszik vitathatónak – legalábbis azokban az esetekben, ahol a szerző által készített kézitról van szó (és nem más által lejegyzett előadásszövegről) –, a veszteség azonban nem számottevő.

A válogatás egyszerre tükröz egységességet és sokféleséget a XX. század második negyedének alkotmányjogi gondolkodásában. Az előbbi elsősorban a magyar történeti alkotmány létezésének, érvényességének az elfogadását jelenti még a késői szövegekben is – noha a címadó idézet² tanúsága szerint

¹ A kiadvány a „Magyarország történeti alkotmánya egykor és ma” című kutatási projektek (NKFI K 143008, vezetője Schweitzer Gábor; HUN-REN KSF-13/2024, vezetője Sente Zoltán) keretében készült, a kutatócsoportnak a recenzius is tagja.

² Az idézet Szontagh Vilmos a kötetben szereplő tanulmánya kapcsán Csekey Istvánhoz írt, 1947. június 13-én kelt leveléből (MTA KIK Ms 4711/289) származik. A levelezésről bővebben ld. a szöveghez fűzött bevezetést (206–208. o.).

legalábbis egyes szerzők számot vetettek a politikai környezet megváltozásának közjogi következményeivel. Utóbbit, a sokféleséget alighanem a nyolc szerző tizenkét szövegének rövid, a történeti alkotmány folytonosságára koncentráló áttekintése szemléltetheti a legjobban.

Polner Ödön *Az 1848. évi törvények* című előadása³ a nagymértékű közjogi átalakulás ellenére a történeti alkotmány „szerves fejleményeiként” (22. o.) mutatja be és elemzi a harmincegy törvénycikket, mint amely „[a] fennállott alkotmány alapján eljáró törvényhozó szerveknek volt munkája, amelyre hatottak s amelyet siettetek a fennforgó belső és külső viszonyok, de amelyet nem törvényszerűtlen és erőszakos beavatkozások kényszerítettek ki” (35. o.). A *Magyar alkotmányjog* című előadásjegyzet⁴ szemelvényeiben a szerző az I. világháború után végbement változás következményeinek az előbbinél is nehezebb problémájával igyekszik szembenézni, szintén a történeti alkotmány folytonossága mellett érvelve. Az általa javasolt – legalább részleges – megoldás a szokás általi legitimáció (36–37. o.). A harmadik szöveg, a *Magyarország jelenlegi alkotmánya* címet viselő kézirat⁵ első pontjaiban szintén az elismerést, a „hallgatag hozzájárulást” tekinti a nemzetgyűlés jogalkotása érvényességi alapjának, amely jogalkotás nem jelent ugyan új alkotmányozást, ám a történeti alkotmányt kiegészítő és módosító rendel-

kezései bírhatnak végleges hatállyal (51. o.).

Barabási Kun József *Közjog* című, az 1930-as években keletkezett előadásjegyzete⁶ szintén az alkotmány folytonos történetébe illeszti az 1848-as törvényeket, kiemelve, hogy a kapkodó törvényalkotás hiányosságai (az Ausztriával közös ügyekkel kapcsolatos részletes szabályozás terén) vezettek az uralkodóval való konfliktushoz, s végső soron a trónfosztás forradalmi aktusához. Az 1920-ban összeült nemzetgyűlést illetően – Polnerhez hasonlóan – hangsúlyozza, hogy „[n]em volt ez alkotmányozó nemzetgyűlés, vagyis nem akart új charta alkotmányt létrehozni, hanem csak a régít bizonyos szükséges reformokkal életre hívni” (107. o.), ahogy azt is, hogy a nemzetgyűlés működésének jogi alapját nem saját jogalkotó tevékenysége, hanem „a nemzet jogi meggyőződése, vagyis az országos jogszokás” jelenti (108. o.).

Buza László az 1939/40-es tanévben tartott közjogi előadásaiban⁷ ugyancsak a jogfolytonosság – jöllehet nem teljes – helyreállításaként értékeli az 1920. évi I. tc.-t, fontos különbség azonban, hogy az ő esetében ez a gondolatmenet törését jelenti. Szerinte ugyanis mind IV. Károly eckartsau nyilatkozata, mind a képviselőház önfelosztása jogellenes volt 1918 novemberében, ugyanakkor viszont megfelelőképpen működő alkotmányos szervek híján „a szuverenitásnak vissza-

³ Az előadás az MTA II. Osztályának 1948. április 12-i ünnepi ülésén hangzott el, s a szerző által kézzel javított és kiegészített gépiratban marad fenn (MTA KIK Ms 10.315/a).

⁴ A jegyzetet Mecsér József készítette (MTA KIK Ms 4740/29).

⁵ MTA KIK Ms 4740/31.

⁶ *Közjog. Dr. barabási Kun József egy. ny. r. tanár úr magyarázatai alapján* (Debrecen: Jogi előkészítő, é. n.).

⁷ *Magyar közjog. Dr. Buza László egyetemi ny. r. tanár úr 1939/40. tanévi előadásai nyomán összeállította dr. Markovics János egyetemi gyakornok.* MTA KIK Ms 4740/1.

kell szállnia a nemzet egészére, mely utóbbi jogosítva van arra, hogy az államhatalom gyakorlásának módját megálapítsa” (158. o.). Elsősorban Molnár Kálmánnal szemben érvelve Buza mégis tagadja a jogfolytonosság megszakadását, s az alkotmányos rend ideiglenességét az államfői hatalomra korlátozottan fogadja csak el.

Egyed István *Magyarország történeti alkotmánya* című, 1943-ban keletkezett kiadatlan tanulmánya⁸ Magyarország sajátos történeti szerepének, s az ebből levont nemzetközi politikai igényeknek az igazolásaként hivatkozik az egyedülálló magyar történeti alkotmányra, amelynek elvi alapjai az I. világháború után is változatlanok maradtak, noha „1919-ben és az azt követő években valósággal dühöngött Európa-szerte az alkotmányozás láza” (185. o.). A folytonosság kérdése különös súllyal merül föl az 1931, illetve 1939 óta hatályban lévő kivételes hatalom, „a kormány rendeletalkotó hatalmának rendkívüli kibővítése” kapcsán. Ennek kapcsán Egyed a fölhatalmazás kivételes és korlátozott voltát hangsúlyozza, mint amely ugyancsak kivételt jelent az európai trendhez képest. Még a zsidóságot érő jogfosztást illetően is igyekszik – jobb híján – kimutatni, hogy „a megoldást minden önkényeskedés mellőzésével, kizárólag jogi keretek között kerestük” (191. o.).

Szontagh Vilmos *Alkotmányjogi ideiglenes helyzetünk* című, 1944-ben közlésre szánt, de végül az alkotmányos helyzet megváltozása miatt visszavont tanulmányában⁹ elméleti-dogmatikai

alapon mellett érvel, hogy miután 1918 végén „államéletünk a szuverén akarat kialakítására jogilag kijelölt szervek nélküli állapotba került s közösségi életösztönszerűleg működésbe kezdtek az államot alkotó őserők” (218. o.), jogi értelemben nem beszélhetünk az alkotmány folytonosságáról. A szuverén politikai döntésén múlt, hogy a korábbi alkotmányos intézményeket részben helyreállította, ahogy a trón betöltése sem jogi kötelessége. Ideiglenességről csak a kormányzó hatalomgyakorlását illetően lehet beszélni, de ennek alapja is az 1920. évi I. tc. 12. § rendelkezése.

Molnár Kálmán *Magyar alkotmányjog* című előadásjegyzetei¹⁰ már a köztársasági államforma idején, de még a teljes kommunista hatalomátvételt megelőzően jelentek meg. Ezért nem abszurd, mégis anakronisztikus, ahogy a történeti alkotmány intézményeit bemutatja. Ennél jóval észszerűbbnek – bár szintén anakronisztikusnak – látszik az a törekvése, hogy a köztársasági államformát összeegyeztesse a történeti alkotmánnyal, legalább e téren kimutatva a folytonosságot.

Csekey Istvántól az első szöveg *A Magyar Köztársaság Alkotmánya* című, 1946-ban összeállított kiegészítő jegyzetből¹¹ származik. A szerző némileg

Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata 1946) – küldött, de a megjelenés előtt másikká cserélt tanulmány betördelt szövege Csekey István hagyatékában maradt fenn (MTA KIK Ms 4740/39).

¹⁰ *Magyar alkotmányjog* (Budapest: Bonitas Jogi Szeminárium é. n.). A Molnár kézírásos jegyzeteivel ellátott példány: MTA KIK Ms 6217/251.

¹¹ *A Magyar Köztársaság Alkotmánya. Kiegészítések Csekey István „Magyarország alkotmánya” című kötetéhez* (Pécs: A Pécsi Erzsébet-Tudományegyetem Ifjúsági Szervezete 1947).

⁸ MTA KIK Ms 10.734/1.

⁹ A Szentpéteri Kun Béla 70. születésnapjára készülő ünnepi kötetbe – Révész Imre (szerk.): *Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára* (Debrecen: Debrecen Sz. Kir.

Molnár Kálmán gondolatmenetéhez hasonlóan próbálja bizonyítani egyrészt a néprészvétel elvének meglétét a történeti alkotmányban, másrészt a történeti alkotmány valamelyes folytonosságát, néhány továbbra is létező intézmény mellett elsősorban azon az alapon, hogy 1946-ban sem került sor alkotmányozásra. Ezek az érvek megjelennek a néhány hónappal később összeállított jegyzetanyagban¹² is, azzal, hogy a két világháború közti időszak jellemzésénél a „látszatalkotmányosság” kifejezést használja. A harmadik, már 1951-ben, tehát az 1949. évi XX. tv. hatálybalépését követően készített jegyzet¹³ szintén kiemeli a néprészvétel elvét, leszögezve, hogy „[a]z 1848. évi dekrétum volt az egész nemzet első alkotmánya” (302. o.). Az államforma-változás kapcsán megállapítja, hogy tartalmilag „nem lehetett többé ún. történeti alkotmányról beszélni”, alaki értelemben azonban „a polgári köztársasági alkotmány e korszakában a történeti jellegét el is veszítette, de továbbra is az ún. hajlékony alkotmányok körébe tartozott” (311. o.).

Csizmadia Andor egri előadásjegyzetei¹⁴ formai szempontból egyáltalán nem foglalkoznak a folytonosság kérdésével, viszont tartalmi szempontból a magyar alkotmányfejlődés – a társadalom „érdekharcaival” jellemezhető –

szerves folytatásának tekinti az 1946. évi I. tc.-t, mint amely alaptörvényként része az állam iratlan alkotmányának.

A kötet haszna a történelmi alkotmányról folyó gondolkodás és viták történeti megismerésén túl két területen ragadható meg. Jól szemlélteti egyrészt a jogi – és különösen az alkotmányjogi – érvelés sajátos természetét. Az argumentáció ezen fajtája természetükénél fogva elvont szabályokra vonatkozik, ám sohasem független ezek konkrét helyzetekre történő alkalmazásától. Ez pedig nem egyszerűen rugalmasságot kíván az érvelés alapjául szolgáló értelmezésben, hanem a fogalmi alapokig menő, ugyanakkor a társadalmi környezet egyedi tulajdonságaira is kiterjedő reflexió képességét. Erről tanúskodnak az itt olvasható szövegek, hol többé, hol kevésbé felelve meg a kihívásnak. S ez az elvárás vezet el ahhoz a másik tanulsághoz, amellyel olvasásuk szolgálhat. A történeti alkotmány kérdései különös erővel mutatnak rá ugyanis a jogdogmatika alapfogalmaival kapcsolatos problémákra. Azt könnyű belátnunk, hogy az alkotmány érvényességének föltételezése elengedhetetlen ahhoz, hogy értelmet tulajdonítsunk a jognak, normatív rendszerként és társadalmi gyakorlatként egyaránt; azt viszont, hogy alkalmasint az alkotmány is, az érvényesség is a „szükségszerűen vitatott fogalmak” közé tartozik, talán éppen alapvető voltuk miatt vagyunk hajlamosak figyelmen kívül hagyni.

Ezek a messzebbre vezető megfontolások azért lehetnek mégis relevánsak a gyűjtemény ismertetése során, mert a közölt szövegek némelyikében is megjelennek (így például Szontagh írásának bevezető pontjaiban: 213–218. o.), nem beszélve arról, hogy éppen a történeti

¹² Kéziratos kiegészítésekkel ellátott gépirat, MTA KIK Ms 4718/1–3.

¹³ *Magyar alkotmányjog. Dr. Csekey István egyetemi ny. r. tanár egyetemi előadásainak vezérfonala az 1950–51. tanévben* (Pécs: A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium V. Számú Jegyzetsokszorosító Irodája 1951).

¹⁴ *Magyar alkotmányjog. Csizmadia Andor dr. jogakadémiai ny. r. tanár, egyetemi m. tanár előadásai az 1947/48. tanév I. félévében* (Budapest: Diószegi Sokszorosító é. n.).

alkotmány fogalmának jelenkori – viták-
kal övezett – használata ébresztette föl
azt az érdeklődést, amely a kötet alapjá-
ul szolgáló kutatásokra is alkalmat adott.

Az értékes kiadványt remélhetőleg
továbbiak is követik majd, olvasásra és

gondolkodásra készítette (jog)történé-
szeket, közjogászokat és a magyar alkot-
mányos gondolkodás hagyománya iránt
érdeklődő szélesebb közönséget.

*Könczöl Miklós**

* PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-REN TK
JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; egyete-
mi docens, PPKE JÁK, 1088 Budapest, Szent-
királyi u. 28. E-mail: konczol.miklos@tk.hu.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak, és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelentető orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A szerkesztőség a kézirat befogadásáról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruházza a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokokat, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail-címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív (40 000 leütés), maximum két szerzői ív (80 000 leütés), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10 000 leütés), maximum egy szerzői ív (40 000 leütés). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 leütés terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újtására a meglévő írásokhoz képest, valamint – az erényekre és a hiányosságokra egyaránt rámutatva – értékeli a művet, és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámai a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail-címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (például „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (például szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajttan@tk.hu, a recenziókat pedig a rec.ajt@tk.hu e-mail-címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az *Állam- és Jogtudomány* betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a XX. század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner Nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „Ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papíros síkján.” (KNER Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 2000 Ft

Évi előfizetési díj: 8000 Ft

(belföldre postaköltséggel: 11 740 Ft)